

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 626

Title Kausitaki Brahmana
Bhāṣya

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 626 Subject : Vedic lit.

Title : Kaushitaki Brahmana Bhāṣya

Author : Vināyaka Bhatta Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : V.S. 2288

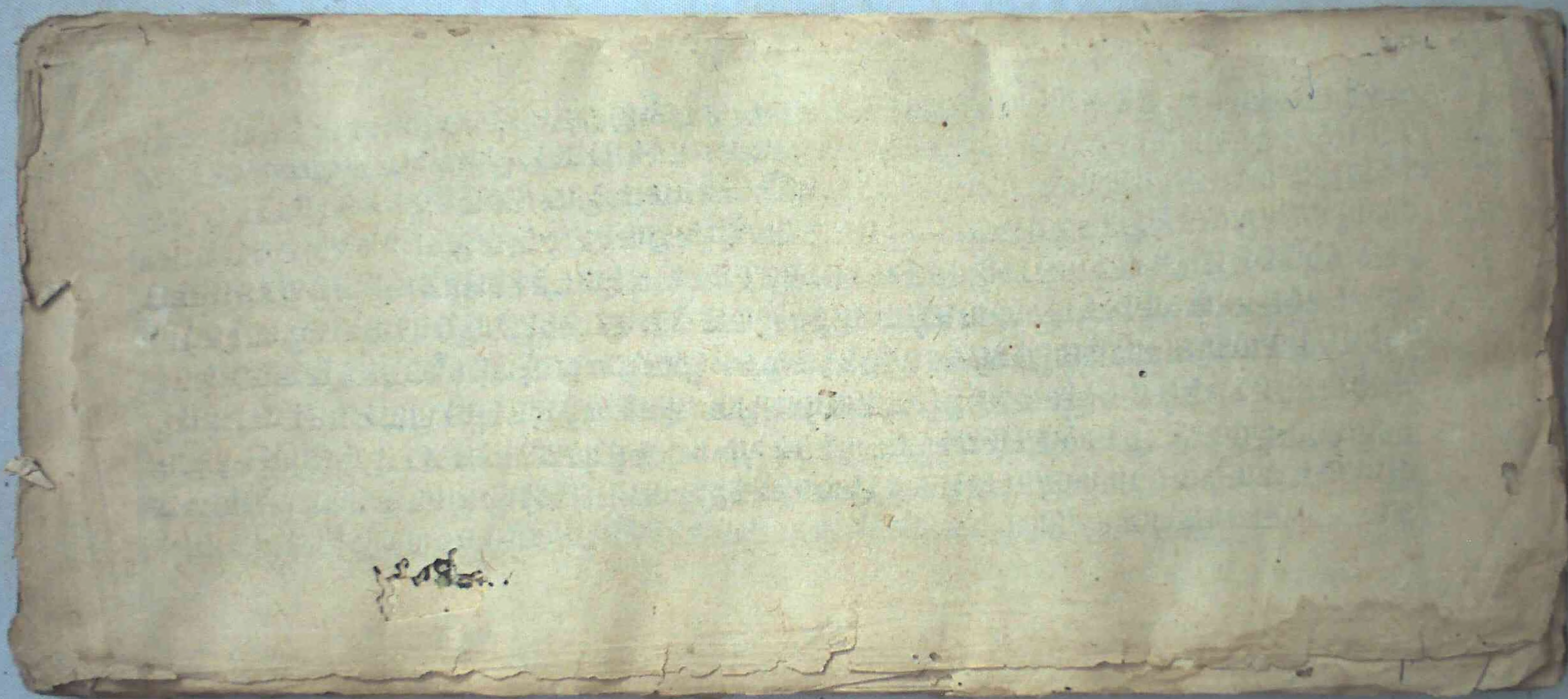
Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11." by 4.8" Extent : 164 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

नमः श्रीगणपतये॥ तृतीये सवने माध्यादिन सवनवत्सर्गसर्वस्वस्थाने अपविशंति। तत आदित्यग्रहप्रचारः तस्यार्थ
 वादः। वसुनां वेप्रातः सवनमिति। इन्द्रवसुमंतमावर्हेन्द्र रुद्रवंतमावर्हेन्द्र मादित्यवंतमित्यावाहनेनार्थवादः प्रचक्षते। वे
 निष्ठितं वसुनां संबंधिप्रातः सवनं रुद्राणां संबंधिमाध्यादिनं सवनं। यद्यपि वसुनां रुद्राणां वयदे बुदेवतात्वं नास्ति। तथा
 पिसंबंधमात्रं समानमिति साम्येन निर्देशो युज्यते। आदित्यानां सामान्य संबंधेन कृतसं देवता संबंधे र कामिनां हे सत्य
 पिसंबंधो नो व्यतेतस्मिन्नुपसंहारं वदित्यतिश्रुतिः। अथिवा दं प्रकृते उपसंहरति। तद्यदादित्यग्रहेण तृतीयसवनं प्र
 कारं तरेणार्थवादमाह॥ अथो इति पक्षोत्तरे। धीइ अनादे। धीतोऽनाद्रियमागोरसो यस्य तादृशं एतं सवनं यत्तृतीय
 सवनं। वै इति संभावने। पूर्वसवनद्वये जाते आल स्यात्तृतीयसवने रसस्या नादर संभावना। अथेति वैलक्षण्ये। एष स
 रसो ग्रहो यदादित्यग्रहः। यदित्यव्ययं। तेनैवादित्यग्रहेण तृतीयसवनं सर संकरोति॥॥ त्रिष्टुभमादित्यग्रहस्येति।
 आदित्यग्रहस्य त्रिष्टुष्टु रोनुवाक्या। आदित्यानाम वसा नृत्तनेति। एषा स्वांतरात्। त्रिष्टुभा यजति। तस्य याज्ञा पितृष्टुष्टु
 आदित्या सो आदि निर्मादयं तामिति एषा स्वांतरात्। उभयोरर्थवादो वै प्रसिद्धो। बलं वीर्यं त्रिष्टुष्टु लमेव वीर्यमेव ते
 न प्रकारेण यजमाने दधाति। त्रींशो मतीति त्रिष्टुष्टु विति व्युत्पत्त्या बलवीर्यरूपत्वं त्रिष्टुष्टु भो युक्तं। त्रैषस्तु विधमानो नो व्य

राम-
 १

तेषा स्वांतरात्तेषां॥ तस्य नानुवषट्करोति। अनुवषट्कारयोगो न भवति। यद्यपि सोमयागे यागाभ्यासानां प्रकृतिविरुति
 भावो न भवति। सोमेन यजेतेति वाको नोत्यत्र एक एव यागो देवताभेदेनावयवै रारभ्यते। नानुवषट्कारः सर्वयागव
 दित्यतिदेशप्राप्तो न निषिध्यते किंतु विदेवत्ययागे आदितो निषेधाज्ञापितं। उत्कर्गतः सर्व सोमयागे अनुवषट्कारो भवति
 ॥ स एव कश्चिद्विषिध्यते। वेशधार्थ्य कश्चिद्विधीयते च। निषेधस्यार्थवादः सवनस्य तत्तिर्विस्तार आदित्यग्रहः संस्थान
 मासिर्वषट्कारेनेत्यु राकालात्सवनं संस्थापयानीति। आरंभे समाप्तिर्लिङ्गाः करणं युक्तमिति प्रशंसा। सिंहावलोकन
 त्यायेन याज्ञा लिंगे प्रशंसति। सद्गतीयात्। मादयं तामिति मच्चदवत्। सद्द्वि तृतीयसवनमिति। पूर्वरा सवनद्वये न देव
 तानां मादनात्। माद्यतीति किं प्र। मदो देवता यत्र तन्माहत्त॥॥ अपस्तुते यवमाने यमुना चरंतीति। यवमान आर्भवः सो
 त्रस्येदं नाम। सप्तदश आर्भवः यवमानः। सप्तसाम्ययं वच्छेदाः। तत्र कृत्वा सादिष्टया मादिष्टयेति त्वः तत्रगापत्र संदिते
 सामनी। यवस्वमधुमत्र मइति प्रागायिक स्तवः। तत्रेणा वाष्पां धीगवे हे सामनी। इन्द्रमच्छेति सफससो मे कर्चं। पुरो मि
 तीति पौष्कलं सा प्रातः कृप कोतोयः सवनीयः यमुः सत्यहृदया निपक्वा सादिता नितै रवदान प्रभृति चरंतीति त्वदय
 स्यायेव घतीत्यादीनी हो प्रष्टुं कानि वाक्यानि सर्वमुदाहृतानि। अक्र कालो हि भवति। सवनीयारव्यानां हविषां प्रचार

सर्वसवनद्वयेवयाप्रचारः पुरोडाशप्रचारश्चकृत्तोज्ञाययमेवकाल इत्यर्थः। अथोसवनस्येवसरसताया इति। पूर्वसु
 क्रमय्यदेनेनतृतीयसवनेप्रवरंतिनेनतृतीयसवनंती श्री कृतमितिनेदेवात्रयुनः प्रशंसार्थंस्मारितं॥ अथ
 विष्णोस्माचरंतीति। दधिधानाः सकृवः पुरोडाश इतिचतुष्कहविष्णोस्क्रिययाचरंति। ययस्यात्रनिवारिता। तस्याउ
 केंद्रासुरामिति। यशोवैदविष्णोस्क्रिययादिकोर्थवादः। ऐंशर्मव्यस्तृतीयसवनइति। उक्तीयमानाम्यमसाहोमार्थं
 तेभ्यउक्तीयमानेभ्यऐंशर्मव्यइहोपयातयाचसोनयातइत्यादिकाश्रव्याह। अत्रार्थवादः। हेतितदिनिवप्रसिद्धार्थं
 अथये। यत्रसमयेकभवः प्रजापतेः प्रेमायां प्रियत्वं प्राप्नुतदेनात्तमितिनिद्रः सोमयीयेनसोमयानेनाचामेतेमे
 कर्वा। अभिप्रियाणां तिकाचं सामतवं। एवंसमदयावृत्तिः मैत्रावरुणाः यद्यथास्मोयै आर्भव्यस्यपियागेयायाव
 शादेनार्भव्यस्तोत्रनामः प्रसंगादुपपादनं वदति। यस्मादेते कभव आगंतुकास्तस्मादार्भवी चक्षुनस्तवते। अथ
 तथायार्भवः यवसानइत्याख्यायते। आर्भवइतिनेदेवतातद्वितः किंतुसन्निधानसंबंधमात्रे इतिनानुपपन्नइत्य
 र्थः। ऐंशर्मव्याहृतीयसंवदनइति। यद्यपिसवनानांपरस्परं प्रकृतिकृतिभावोनास्ति सोमयागएकविधुत्पन्नएक
 कएवाम्यस्यतेपरंतुवाचनिकाविधीयंतैर्विष्णोस्मादयः। ततः प्रसिक्ता अथोवदेशिकाभवंतिनेवां होमेहोतैर्दार्भव्या

६१

राम
२

रुचेंद्रकमुभिर्वीजवद्विः समुहितमित्येतयायजति। तत्रेनप्रकारेणोद्गमेवसवनस्यार्द्धभाजं करोति। उगत्याजगतीर्द्धदस्कया
 यजतिजागतं हितृतीयसवनं। गायत्रीविष्णुक्कुगती नोक्रमेणसवनसंबंधात्। मद्यतामभ्ये मत्सेतिमख्वे। सितृतीयस
 वनेदेवामहोभवंतितत्तत्तात्। अतोमद्यतायजतीतिमुक्तं॥ अनुवयद्वेरोतीतिव्याख्याते। अथहोकाः संयजेति। इदंविधी
 यते। तौत्रपूर्वोक्तमर्थवादंस्मारयति। तासामुक्तं ब्राह्मणमिति। यजमानमेवतद्वरातायैसंप्रसुचंतीति पूर्वमुक्तमत्रापिसं
 वध्यते। मद्यतइतिव्याख्यायति। अंधसुतोयेलाप्यहोतृचमसइति। इदमपिविधीयते। अतोत्रपूर्वोक्तमर्थवादंस्मारयति।
 तस्योक्तं ब्राह्मणमिति। यद्यपीलार्थवादोत्रनसंभवतिद्विदेवत्यानामभावेनाऽ। आवाये यजमानस्यपुरोलाशाः प्राणादिदेवता
 इतिप्रशंसायाअसंभवात्। तेनहोतृचमसस्येवार्थवादः संबध्यते। अथापचावम्यहोतृचमसंभूयत्येतद्वैपरममन्त्राद्यं
 यसोमइति॥ ओपासनांसंनिधौदीयंतेचमससंबंधमिभिसत्संबंधं सर्वैः संबंधिमिभ्यसर्वैः तेओपासनाउच्यंतेतानुयासं
 तिहोतृप्रभृतयः सर्वे अत्रपितरोमादयध्वं यथाभागं पितर आहवायध्वमितिमंत्रेणा। तेनपितृदेवप्रीरोति। अथराहो
 पितृप्रीत्यर्थं कर्मयुक्तमिति विशेषार्थतृतीयसवनइत्युक्तिः। अत्रकल्पसूत्रकारैः केचिद्यजमानपितरोदेवताइत्य
 क्तं। अत्रकल्पसूत्रकारैः केचिद्व्यतिवियतरइति। पितृभ्यः स्वधानमइतिवत्साधारणानां वसुतद्रादिनामामितियुक्ततरं। इदं पितृ

भ्यः इति निर्देशः ॥ अथ सावित्री ग्रहोचरंतीति ॥ अथेति सव नीयसमाप्त्यनंतरं अध्वर्युदयः प्रे मपुरोनुवाकोपक्रमेण सावित्री
 ग्रहेण चरंतीति ॥ सविता सर्वस्य प्रसवितेति निरुक्तं निर्वचनात् सावित्रीयाग आदेशोऽतीमामायां कामयनुद नर्थादा ॥ अथेष्टवक
 ल्येते सवितारं प्रातः सवने अथ जन्मा ज्ञायंत ॥ प्रातः सवन इत्या युक्तं प्रभृतं प्रजावयो न ज्ञाताः ॥ तं सवितारं माध्यादिने सवने
 ज्ञत्वा ॥ ता उतत्र माध्यादिने सवने नो एवैव द्या ज्ञायंत ॥ तं सवितारं मज्जतीय सवने यत्न ॥ तत्तत्त तीय सवन यत्न नादेतोः
 जाः प्रजननं युक्तमित्युक्तं ॥ अथो आदित्यानां मध्ये वै निश्चितं मेकः सविता ॥ द्वादशादित्याः ॥ इन्द्रो धाता न्यगस्य पुष्यप्रित्री
 एव रुणे र्षमा ॥ अर्धिवि वसा त्वष्टा च सविता विसुरे वरेत्युक्तं एतेषां मध्ये सविता ॥ तृतीय सवन मादित्यानां ॥ तस्मात्तृतीय स
 वने सवितारं यजंति ॥ त्रिष्टुभं सावित्री ग्रहस्य पुरोनुवाक्या मिति सावित्री ग्रहस्य पुरोनुवाकां त्रिष्टुभं मभदेवः सविता वंद्यो नु
 न इति त्रिष्टुभं दत्ता मत्तत्रा यद्यप्यनुक्रमेण जगतीय ॥ अमभदेवः यद्विष्टुवंतं ॥ त्रिष्टुवंतस्य सूक्तस्य विष्टा जगत्या इ
 त्कृत्वा तत्तथा विष्टु विष्टु ॥ त्रिष्टुपादे चैका दशा रुराणि ह्ये प्रसंयोगव्य हनं विना त्रिष्टुपां म्या दकानि ॥ चतुर्थे
 पादे द्वादशा रुराण्येकेनो नाधिकेन निवृद्धि र्जा विति त्रिष्टुपां म्येन विष्टंति ॥ तस्माद विष्टुं त्रिष्टुभं पुरोनुवाक्या मत्त
 येति ॥ ॥ अथ वा मभदेवः पलिते कं वाक्सां तत्तत्त त्रिष्टु विति द्वितीयं ॥ अमभदेव इत्येवा तत्त आरुत्या त्रिष्टुवंतं मिति तृतीयं वाक्सा

मिति न विरोधः ॥ यद्वा दौ तु जागते पस्याः सा जागते जगतीति त्रिष्टुवेयं जगतीति त्रैष्टुभेयं जगतीत्युच्यते तत्त्रिष्टुवंतस्ये
 व निर्वर्त्यं ॥ जगत्या यजतीति ॥ दमनादेवः सविता वरेण्य इत्युक्तं वाक्सां कृत्या जगत्या यजति ॥ उभयोरर्थवादः ॥ वैनिश्चितं
 बलं वीर्यं त्रिष्टु ॥ त्रीन्तोभतीति युत्वा बलं वीर्यं रूपत्वं त्रिष्टुभो युक्तं ॥ पयवो जगती ॥ जगतं मे चंद इति निरुक्तं ॥ पयं
 तं मयैकैवायं नित्यं के वी युदेवत्यत्वे न गति प्रधानाः पयवः ॥ इति साम्यात् पयवो जगतीत्युक्तं ॥ तत्रैव प्रकारेण बले
 वीर्ये एवांततः फल समेपपसु पुच प्रतितिष्ठति ॥ अथो ग आरुत्या देवकारः ॥ तस्य नानुवच दूरोतीति ॥ सावित्री ग्रहस्यानुवच
 दूरागो न भवति ॥ प्राणो वै सावित्री ग्रहः संस्क्रानुवच दूरोनेत्युक्तं कालात्राणो संस्क्राववाभीति ॥ पूर्ववद्वारणानं ॥ हियस्मा
 द्वावन्ती वं युक्त इवायं प्राणो न कदाचित्संस्थं समाप्तिं गच्छति ॥ मद्धती यायेति ॥ अमददिति वा द्ये मध्ये स्ति मद्धदितृती
 य सवनं ॥ पूर्ववद्वारणानं ॥ मद्वाद्यां व्यायनांतं तु भवति ॥ ॥ ॥ सावित्री वैष्णवे वं प्रतिपद्यते इति ॥ सवित्रा प्रतिपद्यते मृगामे
 व तया वैष्णवे वं शस्त्रं प्रतिपद्यते आरभते ॥ अस्यानुवरसूक्तयो म्य सविते देवत्ययो रर्थवादः ॥ सविते प्रसूताः संतो देवा
 स्तृतीय सवनं समभरन् ॥ तस्मात्प्रतिपद्यते चतुर्वरोः सूक्तमिति वीरिणा सावित्राणि भवंति ॥ तत्तत्त वितुर्वराणि मद् इत्यनुष्टु
 भो वैष्णवे वं प्रतिपद्यते पूर्वः सामान्यतः कश्चिद्विरयं विरोधतः अविधि रिति होविधी ॥ अत्र चंदसो र्यवादः ॥ पवमानस्या

भवपवमानस्यस्रोत्रस्योक्तं शस्त्रमेतद्येदेव शस्त्रं वा सति शस्त्रस्यस्रोत्रद्वारेण सोमसंबंध उक्तः। स्रोत्रस्य तु सो
 मसंबंधस्ततोसाहादुक्तः। गृहं वा गृहीतायं मसंबंधो नृपसोममुपाकरोतीति। अनुसुप्तो मस्य कंदश्चतु व्यादेन रणीत्वात्।
 इत्याद्ये कया सोमस्य यत्तपरीतो हेतुत्वात्। एवं सोमसंबंधे वेष्टे देवशस्त्रे बुद्धं दोषुक्तं। उक्तं पदविग्रहणस्य द्वा स्रगा
 मिति। पदेति गृह्णातिसमस्तेनोत्रेणाद्देवं प्रणोतीति विविधं यं सार्थं वादकमत्रातिदिशति। उक्तं पदविग्रहणस्य द्वा स्रगा
 स्य ब्राह्मणं यथास्यान्नथा वैष्टेवं प्रतिपद्यते॥ गायत्रीः शंसतीति। द्विप्रतिपदो गायत्रीः। अथानो देवसवितरिति तनु
 चररूपासि स्रोतायत्रीः शंसति। प्राणो वै गायत्रीति गायं तं त्रापइति व्युत्पत्त्या गायतः शरीरस्य साधारण्यं तारोममर्थत्वा
 त्। प्राणमेव तत्रैव प्रकारेणात्मनि धत्ते। सावित्रं शंसतीति। अमृदेवः सविता वंधो नुन इति सावित्रं सक्तं शंसति। अस्यार्थ
 वादः। सावित्रो हि ग्रहो स्यात्पूर्वगृहीतो भवति तमेवैतेनानुशंसति॥ वायव्यां संसतीति। एकया च दशभिश्च स्वभूत इ
 त्यादि कामेकां यास्यात्किं च शंसति। प्राणो वै वायव्या। वासुदेवतात्वात्। प्राणमेव तत्रैव प्रकारेणात्मनि धत्ते। तस्यैव
 स्त्रे हि देवता विभुं वतीति। तस्या इति वक्ष्यर्थे चतुर्थी। तस्याः शस्त्रं शंसने क्रियमाणो हि देवताग्रहात् सवने कृतं राम.
 कार्यं चिमुं वति प्रति प्रस्ताता। यस्मिन् स्थाने गृहीतास्तव स्थाने न्यत आनीय मुंचति। प्रतिपत्तिं करोति। अत्रार्थवादः। ४

वापावस्यां जवो देवतायां प्राणो प्राणादि देवत्या चिमुंचति। प्रतिपत्तिं करोति। अत्रार्थवादः। वापावस्यां जवो देवतायां प्राणो
 प्राणादि देवत्या चिमुंचति। प्राणो वै हि देवत्या इति प्रवृत्तं॥ घावाद्ये विवीयं शंसतीति। प्रघावाय ज्ञेः दृष्टि वीकृता दृष्टे
 ति घावाद्ये विवीयं शंसति। प्रतिष्ठे वै घावाद्ये विवी प्रतिष्ठित्या एव॥ तस्मिन् धर्मं महत्त्वात् गराति। तस्मिन् नृत्तं शस्य
 माने महत्त्वात् न दामोदैवेति प्रति प्रतिगृणाति। त्रिरेवेति वाजसनेयि नाम सितं देवदमुच्यते। महत्त्वात् य सवनं। व्याख्या
 तमेतत्। सुरुपकृत्तुं शंसतीति। नेदं सक्तं किं त्वेकारुक्। चत्वारि सक्तानीति वक्ष्यमाणत्वात् लभ्यते। अत्रैवै सुरुपम
 त्रमेव तदात्मनि धत्ते। अथो रूपारण्यमेवैष सोमपीथ इति। सुरुपवचने नैष सोमपीथो रूपाणां संपादको रूपमेव
 तदात्मनि धत्ते। आर्भवं शंसतीति। तद्वच्यं सुदृते विघ्ननापस इत्यर्भवं शंसति। अत्र समये एभ्यस्तुभ्यस्तत्पथं प्रजाप
 तिरेवाकल्पयत्। तस्माद आर्भवं शस्यते॥ अथैव नामादित्या बार्हस्पत्यामिति शंसति। वेनो देवता स्या इति तद्विज्ञे रि
 त्वां र सत्यात्। अथैव नमोदयत्तद्विगर्भं इत्येतत्। तद्यादित्या येभ्यो मातामधुमत्तिन्वतेष्य इत्येतत्। तथैवापित्रे विष्वा
 देवाय वृत्ते इत्येतामिति शंसति। शुक्रां मथि नो दोषं वायुय रामेकमित्येवैतामिरनुशंसति। तिसृमिस्तु वारागमनु
 यां सनं पुत्रमिति संपत्तिः। अथो वैष्टेवं वैशसुमिति। अथो अनंतरं वैष्टेवं सक्तं शंसति। तस्य पूर्वार्थवादः। एत

असुं वै ष्वदेवं तया सति यदि विष्णुदेवानां सत्यो तर्हि कथं वै ष्वदेवं तेने देवता नाम यहारिणा वै ष्वदेवं शंसति अपरोक्ष
 वादः। वै ष्वदेवो हि गृहीतस्तदा होमार्थमासादितो भवति तं गृहीतमेवेते नानुशंसति। तस्य हिः पक्षः परिधानीयमिति।
 आनोमद्राः कृतवो यंतु विष्णुत इति वै ष्वदेवं तस्य वै ष्वदेवस्य परिधानीया संत्यादिः पक्षः शंसति। अर्द्धं शंसती यं
 सति। एवं शंसनस्यार्थं वादो वस्तुते। अथुना प्रकारं तरेणार्थं वादः। सा परिधानीया विराजं विरादस्या नो पक्षी मृचं स्व
 तिनं इदं त्वेता ममि सुखं संपद्यते। अथानेप्यामि सुखं भवति। श्री विराल नाथं प्रियो विराजो नाथस्योपाय्या इति वा
 र्त्वात्। अथुना धर्मविशेषविधानार्थं वतुः संत्यां सक्तगतां प्रशंसति। वै ष्वदेवे चत्वारि सक्ता विंशं सति पशुको वै वै ष्वदे
 वं बहु प्रकारत्वात् अतो वै ष्वदेवस्या विबहु प्रकारत्वात्साम्यं। चतुष्टया वै पशवः। स्वयमेव विदुरोति। अथो इति प्र
 वृत्तताधिकारे जे वतु व्यादा इति वतु रवयवाः। ततः पशुना मे वात्ये चत्वारि सक्ता नित स्यादेन दारतं संसेदिति धर्मवि
 शेधविधिः। आरतं विलंबितं संसेत हेति प्रकृतिप्रसिद्धौ। अस्मिन् पशु पशुवारं संसेते तं विलंबितं त्वं युक्तं मरणधिका
 र्थं॥३॥ बोलशा हा वं वै ष्वदेवं शंसतीति। बोलशा हा वायस्मिन् सलो लशा हा वं ताद सं वै ष्वदेवं शंसतीत्या हा व विधिः
 । तत्र शत्रु स्याद्य आहा वो य ध वि विहितः। अध्वर्यो यो शो सा वो इति तृतीय स वनेभ्यासमाह्वयत इति तथा विप्रव

राम-
५

मनेन सामान्यविधिः पश्चादने स्वशास्त्रीय आद्ये आहो वै परशास्त्रीया अंतः शास्त्रमाह वैषुविधयः। एवं प्राप्ता प्राप्ते वै
 रूप्यं न भवति। तत्रादौ प्रतिपदि स्व शास्त्रीय एकः अनुचरे प्रातः सवनिकस्तथा वतुर्भुक्ते पुवत सृष्टिनि विसृपंचसु
 वायव्यादिषु लुपरिधानीयायां च प्रातः सवनिका इति चोडशावे निमित्तमिदं सर्वभोग साधनं शरीरं चोडया कलंयं
 च जनिंद्रिकाणि पंच कर्मेन्द्रिकाणि पंच प्राणा मनश्चेति कलाः। एकैकस्यां दिशि चत्वारो भागा इति जगादिदं सर्वं बोलशा
 कलमिति वा। अथेव सर्वस्यास्या इति प्रशंसं संख्यागता। पुनः कृतं वै ष्वदेवं प्रशंसति। तद्वै ष्वदेवं सप्तदशविधं भवतिः
 स्वयं विदुरोति। एकादश देवताः। सविता वायुर्धावा एधि यो दे इन्द्र भवो वेन आदित्यो वृहस्पतिर्विष्णुदेवा इति दश
 । उक्त्वैर्यस्यो वक्तुं देवते का दशा च तस्यो निविदं कृमि त्रत्वात्मकारभेदेन भेदनिर्देशः। उक्त्वैर्यं। प्रतिस्तरं भिक्षा
 निविदः कले उदाहृताः। उक्त्वैर्यं च निविदं निविदं प्रतिभिवं। एवं बोलशा विधाः शास्त्रोत्तर्गताः। या ज्येति सप्तदशी विधा
 यपि शास्त्राद्दिर्गताया पियसे निधा द्विधा योगयते। सप्तदशो वै प्रजापतिः चोडशानां पतिवत्। एतदा आहुकं क
 र्म यत्प्रजापतिसंमितां मृचेत व अत्रादुपसर्गः॥ विष्णुदेवाः मृराते मंह वं म इति। उक्त्वैर्यस्यो वै ष्वदेवं शंसं समाप्य म
 हा वै ष्वदेव हे ध र्युणा रूपमाने उक्त्वैर्यस्यो यजसोमस्येति संशेषितो होता विष्णुदेवाः मृराते मंह वं म इति वै ष्वदेव्या वा

अथायजति। वैश्वदेवतंसौमि। हियस्मादेव देवं प्रायुक्तमेतदुक्तं तेन संनिधानेन स्मृतिः। मादयश्चमिति मन्त्रेण मध्ये स्ती
 तिमदत्तायाज्या। मद्द्वितीयसवनं॥ अनुवदद्वेतीति व्याख्यातं॥ वागे वासो प्रथमानुधुविति। मरुत्वती यवत्सरी
 तया प्रशंसति। उत्तमे देशे शिष्टानि विदिति शाखां तरीयो विशेषः। तदाहुः कस्मादिति। सर्वमुक्तं तस्य तद्विः पक्षः परिधानीयां
 शंसत्यर्द्धशस्ततीयमिति तदिहानी प्रशंसति। तदिति प्रसादे व्ययं। आहुः प्रथमां लोके ब्रह्म कवे प्रच्युते एव अर्जु
 ने पुद्गे वै ककितं भजेते आदावंते वै करुणेन भवतः विलस्युतेति व्यवसाये एक रूपादावंते च। एतत्कस्मादिति प्रश्नः। उत्त
 रं। ब्रह्मैवातः सवनं रुद्रं माध्वं दिनं सवनं विद्वती य सवनमिति। क्रमानुरोधेन धुत्यते। तद्यद्योपपादमेव प्रातः स
 वनमाध्वं दिनयोः परिधाति अर्द्धराः शंसनेन पाद्यं दसो नुरोधा च संसर्गं। अर्द्धरापंक्तीनां द्विपदानं च स प्ररावो द्वितीय
 म्पुत्र्यश्च यद्यस्ति दुष्प्रगतीनां द्वाभ्यामवसायदाभ्यामवसाये केन प्रणेति पंक्तीनामेवमादिशाखां तरोपपादितम
 नतिकम्यययोपपादं। तस्माद्वा सत्यः प्रजाः अनवधृतं हि पतिप रस्परमाद्यं तयो रैकरूपेणानवसंति किं नु स्वातं मे
 रोका कितं भजेतो अवधृतं रुद्रियाः। अथ यजती य सवनस्य परिधानीया च्युता आदिना सहेकरूपा तस्मादिलच्यु
 तिति परस्परं गराश एक रूपं भजनेनैकैकात्वं तं॥४॥ एतस्य यज्ञसौम्यस्य यज्ञेत्याहेति। वैश्वदेवग्रहस्य भद्राद्याया

राम.
६

यनांते प्रतिपत्तिकर्मणि कृते धर्षुराह। एतस्य यज्ञेति। एतयागानंतरमाह सौम्यस्य यज्ञेति। अत्रोभयोः सहार्थवादा
 र्थसहनिर्देशः। नचेतद्वारणायां सहेवैषेयद्वयमस्ति तिचेत्। न। यत्रा धर्षुराहेत्युच्यते तत्रानुवादे गम्यते न विधिः। एता
 म्पां वै यज्ञसायते पद्यते न च सोमेन चते अवप्रीणातीति न च समंजसो यं निर्देशः। इत्याभ्यां एतसोमाभ्यां यज्ञं सायते
 प्रीकत्या तयोर्देवतात्वा वगनिः न सा समंजसाद्यतयागे याज्यायां शाखां तरा म्नातायामग्रे देवतात्वात्॥ सौम्यस्येति
 तद्वि तेन सोमादयद्रव्यमुच्यते न सोमः कथं तदि सोमेन चेत्फक्तिः कथं च तस्य प्रीतिः। सत्यं। एतस्येति व्यवधानं संबंधे
 यच्छी एतसंबंधिनी देवतामग्निं यज्ञेति प्रेवार्थः। एतसंबंधनिर्देशेन प्रीते एतमपि प्रीतमित्युच्यते। सोम इंदुः सो
 मद्रव्यस्यापि सातदेवतात्रयागे देवता चते न सौम्यः सोमेनेत्युच्यते। दिवता सोमे प्रीते द्रव्यं सोमो वि प्रीत इत्युच्यते। ते
 द्रव्ये अत्र प्रीणातीत्यर्थः। प्रीते यज्ञं वहाते इति॥ उपांश्चु एतस्य यजतीति। विधीयते याज्ञोपांश्चुत्वं च। याज्ञाविशेषला
 भः शाखांतरात्। एतमिदं हि एतमस्यो निरितिरेतः सिक्किर्वै एतं सारतरत्वात्। उपांश्चु वेरेतः सिच्यत इति सार्वत्रि
 को विधिरित्युक्तं॥ अथ यदुच्यतेः सौम्यस्य यजतीति। अत्रापि विधीयते याज्ञोपांश्चुत्वं च। याज्ञाविशेषलाभः शाखांतरा
 त्वात् सौम्यपितृभिः संविदान इति। चंद्रमावे सोमो निरुक्त उवे चंद्रमाः विष्म विदितः॥ तस्य न परस्तादिति। तस्य सौम्यस्य

चरोः परस्तात्परियजेतेतिपरितोभावापादकमात्रेनयजेदित्याहुर्मते। तत्रहेतुः। तथासतिपरस्ताद्यजनादमीयदा
 रावोचःसंतददंष्टुतंअमुतोलोकात्पर्यवर्तति। वांदसोणिचोलेयः। पर्यावर्तयंति। उपरि कृतं नीचैः कुर्वतीतिनि
 द्य। परियजेदिति त्वेवस्वितमिति। अयमभीष्टः पक्षः। देवलोकोवा आत्मा। परोक्रमेवानुमतमेतत्। पितृलोकः सो
 मः तत्रेनप्रकारेणदेवलोकं पितृलोकं कादम्कामंति। अत्रापिरिचोलेयः। अनेमित्रिकत्वेनस्थानिवत्ताभावाद्यपि
 दीर्घः। अम्फक्रमयंति। यथावरोहणमुच्यतेतद्वदरोहणमपि वक्तुंशक्यते। नीचैः कृतमुपरिकुर्वतीतिप्रयंसा। अ
 त्रोक्तविज्ञोविक्रमसेतिशारवांतरीयोपांशुः। अथोपिहनेवेतनेनप्रकारेणपितृनेवप्रीणांतियत्सोमेनचरंतीति सो
 ममेकंस्तत्वातिसोपिदेवताः सौमि। अथोएतत्तयागत्रयंयक्रियतेतदुपसदउत्तरंतेउत्तरः स संतदसाहुः।
 वेनिष्पितमग्निं सोमंविस्तुमितिदेवताउपसत्सुप्रतिपत्ति। अग्निं सोमंविस्तुमितीदंनुयमिहापियजतीत्यनुयं
 रावयः। एवंस्तुतिपूर्वसोम्यगुराविधिः। हरंतेतंसौम्यंसदइति। एतंसौम्यंवरुंसष्टतंसदोहरंतिइडायां कृत्वा
 सदसि होत्रेर्षयंतिब्रह्माध्वर्युप्रभृतयः। तंवरुहोताप्रतिगृह्योपनिधत्ते। नेडाकर्मकरोति। अथास्यवरुर्मपाहीति
 चरुपीविमृजीत। एतावानुराविधिः। वहुवचनात्सर्वभ्यः सहप्रयच्छतीति। अयमग्निगुराविधिः। वहुवचनात्स

राम.
 ७

र्वभ्यः सहप्रयच्छति। तथातस्तत्रकारेणानाश्रितं तदप्यस्येव न्यायस्यसुचनार्थः। पा० अथपात्नीत्तरयास्वीयजमानस्य
 होत्रेकुर्वन्तदीयंकर्माश्रयेत्। तथात्मावेदरादिकं नाश्रितं तदप्यस्येव न्यायस्यसुचनार्थः। अथपात्नीवतग्रहे
 तावरंतीति। अथानंतरं पात्नीवतग्रहेणवरंति। अग्निः पत्नीवातत्रेदेवता। ऐमिरयेसरयंयात्यवीडि-तियायावशा
 त्। तथापिवहुचशाखायामपि पात्नीवतइत्येवाग्निनेरायेसेणोच्यतेइतिस्वरुचनानामाग्रहविधिः। पत्नीश्रान्ता
 दर्थवादः पत्नीरेवतदाहवनीयभाजः सोमयागेपिकुर्वतीति। तस्यनानुवषट्करोतीति। अनुवषट्कारवागेतभवतिपा
 त्नीवतस्या। अत्रार्थवादः। हियतः आज्यसंसृष्टाभवति। अनुवषट्कारभागाज्यमिति। आज्यमनुवषट्कारवागंभत
 ते। उपांशुपजतीति। पात्नीवतस्ययाज्ञोपांशुरेतःसिक्त्रिंषेपात्नीवतग्रहः पत्नीतदेवतासंबंधात्। उपांशुवेरेतः सि
 व्यते। आज्यसंसृष्टार्थवादेतिप्रसक्तिः संसृष्टद्रव्याणामेंद्राद्यादिग्रहेष्वपि तादृशत्वात्। तेनरेतः सित्तुपज्जीवनेन
 पुनरर्थवादः। नानुवषट्करोतीत्यक्तं तत्करोतःसिक्त्रिंषेपात्नीवतग्रहः संस्कारानुवषट्कारोनेतुराकारोनेतुराकालादे
 तःसिक्त्रं संस्कारपातीतिव्याख्यातं। महतीयायेति। विशेषतोयायाविधिः। ऐमिरयेसरयंयात्यवीडि-तियाया। अ
 स्मांमादयसेतिमहद्योक्तिः। महदितृतीयसवनमिति व्याख्यातं। तदाहुर्वदेवातेषुर्ष्ययेति। अष्टाविंशाध्यायेवसति।

अग्निर्वैदेवानां पत्नी वती नेष्टुर्गतिर्जामिति। तदा म्येराष्टकति। प्रयोजनार्थं। तदिति प्रस्तावे व्ययं। आहुः प्रष्टारः। यद्य
 स्मादेवाग्निपत्नी वती नेष्टुर्गतिर्जामिति। अथात्राधिकारे कस्मादेन यात्री प्रोयजतीति उतरं। अग्ने यी वा एषा वा
 ये यमाग्नीध्रं एतदग्निसमाप्रयात्। तस्मादेनया कचामदत्ता यी प्रोयजति। अग्निर्वैदेवानामित्यर्थवाद उच्ची यमानो
 व्रकपागमाद्विषय इत्यर्थः। अथोक्तं तं तरे। एवमाग्नीध्री ये पियष्टरिसत्यनुक्रान्ता मुनी यमानयागपत्नी नो वस्य
 माणा नो अभिः पत्नीभिः समान संस्कारा भवन्ति। अस्यां पात्रायामग्निर्देवता मुख्यः यत्प्रस्तुष्टा च सहसह पात्राया ह
 यन्ते। अमेव नः सुहवा आहि गंतने तितृतीयसर्वनात्री यमानया ज्ञायोत्तष्टो देवता मुख्यः। अमे देवाः पत्न्यश्च सह
 पानार्थमाहु यन्ते। तथा हि हे सुहवा देवा देवा अमेव सहैवा गंतना इवोवधारणे बर्हिषि सदत्तन रणिष्टन वदत चाहे
 त्वष्टस मंदसां धसः सोमस्य जेव्यमाणा जनिभिर्देवपत्नीभिः सुमङ्गराः। एवं तिसृष्वपि वषट्काराः सह पात्रेन समाः॥
 एकविंशत्या हावमाग्निमारुतं शंसतीति। इतः परमाग्निमारुतं नाम शस्त्रं शंसति। तदेकविंशत्या हावमिति सामा
 न्यतो वि शिष्टविधिः। अग्ने वैष्वा नरी यादिविषया विशेषविधये भविष्यति। एकविंशतिराहावायस्मिंस्तदेकविं
 शत्या हावन्ते एवं। ओ हो स्वशाखी यम ध्वर्यो यो शो सा वो इत्फत्का वैष्वा नरी यस्तन्ने नारभते। अतः शस्त्रं प्रातः सव

राम.
८

निकः। एको वैष्वा नरी यनिविदः। एको वैष्वा नरी यनिविदः। एको शो या एकपातिन्याः। मारुतस्य स्रक्तस्य निविदश्चेति द्वौ।
 सोत्रिया उरूपयो द्वौ। जातवेदसी यस्तक्तस्य निविदश्चेति द्वौ। आपो हिष्ठीयानामेकः। अहिर्बुध्न्ये कपातिन्या एकः देवानो
 पत्नी नो राकायाश्च रुयं क्री नो येत्री रां यामी नो स्वादुक्किलीया नो चैकैरुः। वैष्वा रुणी वैष्वा ये यी चैकपातिन्य इत्या
 सां जयः। एकः परिधानी याया इति॥ एकविंशति संख्यां सोति। एकविंशो वै चतुष्टो मश्चतुर्थः सोमस्य चतुष्टोमः। संख्या
 याः प्रस्ताप्रत्ययस्य वलुक्के तिलुक्। एकविंशतेः समुदाय एकविंशः। सोमे अविधिः पंचदशाघर्ष इति उः। सोमानो
 परमः श्रेष्ठः प्रतिष्ठानीयः प्रतिष्ठा हेतुः। करो नी यप्रत्ययः॥ कृत्यत्फये बहुलमिति। प्रतिष्ठित्या एव भवति तच्चतुर्विं
 शति विधं भवति। स्वयमविदुतत्वेन देवताः असाधिका इत्येको नविंशति देवताः। वैष्वा नरो रुद्रो मरुतोऽग्निर्देवितोऽस्य
 जातवेदाश्च आपो हिर्बुध्न्यो देवानो पत्न्यो राका तथेन्द्रः पितरो यमः सोमो विष्णु वरुणो ह्यो विष्णु रश्मिर्दि इत्येको
 नविंशति देवतास्तत्तस्मिन्निविद उक्तवीर्यया जेति। विंशतिः पर्वणि मध्याहावस्थाना नि। तान्युभयानि चतुष्टोम
 रिंशच्चतुष्टोमत्वारिंशदं रुरा विष्टुलं वैवीर्यं विष्टुलं मेव तद्दीर्यं यजमाने दधाति। व्याख्यातं। वैष्वा नरी यं शंस
 तीति। वैष्वा नरा यष्टुपाजसे विप इति वैष्वा नरी यं स्रक्तं शंसति। उत्रमाः परिशिष्यतृतीयसर्वने निविदिति पूर्वमुक्तं।

वेष्मनरीयोहियहोर्ही तोमवतीति। वातपथे वेवेष्मनेरो वि कल्पो ग्रहो तयो मेकममसेवनिनीयद्रुयते। शस्त्रां तोरो
 द्वी शंसतीति। आतेपितर्म रुतांसुसु मेति तिरो द्वी मेका मचं यो सति। घोरो वे रुद्रो मे यजु मे व कर्म समा तो शंति कर्म
 व जनेन प्रकारेण कुरुते। अथो इति स्तुतेः प्रकारोतरे प्रस्तावः। वायवा वै निश्चित मंत भागे य रुद्र सस्मा देना संत्येयसु
 शंसति। मारुतं शंसतीति। प्रत्वरुसः प्रजवसो विरश्चि व इति मारुतं सक्तं शंसति एतत्प्रगो वे रुद्रः। रुद्रस्य गरा नाथस्य
 रुद्रोऽपि गरात्वा संबंधी गराः तदेनं तेन प्रगेन सम ईयति॥ अथ यज्ञायज्ञी यस्य सोऽत्रियानुरुपाविति। अस्मा च स्वा
 त्वाग्यज्ञायज्ञी यं नाम सोऽं रुतां। एकविंशमग्निष्टोम साम यज्ञायज्ञावो अग्रये इति प्रगा यः॥ तस्य त्व संवा दने नैके का
 रुक्म स सक्तत्वे गेया। एवमेकविंशं संपाद्यं। तदीयो सोऽत्रियानुरुपो यज्ञायज्ञावो अग्रय इति सोऽत्रियः देवो वो द्वि
 रोगा इत्यनु रूपः शस्त्रे सिन्धुने शस्येते। अथ यज्ञस्य सोऽत्रियानुरुपो युक्तो निष्के व त्यशस्त्र व दः अनु मध्ये कस्मा
 कस्येते इतीमा माशं कामपतु दस्य वादः॥ तो वै मध्ये भिया एव शंसतीति देवानां पत्नीनां शंसनं भवति तेन स्त्री यो नि
 साम्ये नभीः॥ हि इयमात्मनः स्त्रिया भिया एव यो निर्मथो जात वेद सी यं शंसतीति। प्रजव्य सी न व्य सी धीति मय य इति जात
 वेद सी यं सक्तं शंसति। तेनाग्नि मारुत मिता रवा यते। मरु द्विरग्नि न वेत कस्य माग्नि मारुतं। तस्मा देन दम्प्यं यं सें दिति। त

रितं कृतं शंसं यो सतीति। अग्निर्मरुतमसत्वरसत्तस्मादित्यर्थः। पथाग्निप्रदातव्यं दावानलमतिमोहमारोतिमो
 कुमतिको तु मिथ्य सत्वरः॥ एवं सत्वरः। अतिके गेनातिक्रमार्थो मुचिः स्वार्थे त्व कर्म क इति सु बो कर्म क स्य गुरो वेति
 गुराः॥ आपो देवताः शंसतीति। आपो देवता इत्यलु समास सक्त इति॥ आपो हि साम यो भुव इत्येता स्तितः शंसति। शंसति वै
 मेष तमा १ः शंसति वै वैवा मे यज संततो यज्ञे क्रियते॥ तस्मा देना आरतं शं सेता विलंबितं शं से देना॥ यथा सु सुंदमानः
 क्रियन्ना रत एव मारतं शं सेता यथा यथा सु सुंदमान एव क्रियन् शं सेता॥ अहिर्बुध्नं शंसतीति। अहिर्बुध्न इति अलु
 मासः॥ एतं शंसति दे वतया सुगुण लसते। उत अहिर्बुध्नः ऋणो तित्येता मचं शंसति। अग्निर्वी अहिर्बुध्नः क्रूरत्वात्
 मेतयोर्जु लपति। अथो इति प्रकृताधिकारे। विष्णो ने वैतयानुशंसति। पात्नी वत ग्रहात्पर्व विष्णो पुहो मा भवंति ताननुशं
 सतीति संनिधानात्प्रशंसा॥ देवानां च पत्नी राकां व शंसतीति। वेष्टु देव सक्तं देवानां पत्नी रुमती रवंतु इति। उत प्रा
 तु देव पत्नी रिति वदे क्वो लिं गो क देवतो पल किते शंसति। द्वे दे रा का सिनी वाल्यो रि त्वनुक्रमणीति देवतो पल किते रा का
 महं सुदं सत्पुती क्वे इति या से रा के समतपः सुपेश स इति वदे क्वो शंसति। पात्नी वत ग्रह मेवेत्येता मिथ्य त सभि
 नुशंसति। राका वि देव यत्ने वेति संनिधाने न प्रशंसा। प्रकारोतरे रा प्रशंसा। अथो इति वक्तोतरे वै निश्चित मंत भा जः प्र

१०

सप्तस्मादेनां त्रयोदशैशं सति ॥७॥ अक्षरपे क्रयः शंसतीति। अक्षरेः पंक्तिरक्षरपंक्तिः। यस्यादक्षरस्य तारः पादास्तारः पंक्तिरित्याचक्षते। अविदद्दं मित्रेण वीयानित्येतास्ति सः शंसति। एकेनो नाधिकेन निचदुरिता वित्यत्राप्याश्रीयते। यत्र वोवा अक्षरपं क्रयस्य तु व्युदत्तात्पशुनामेवाप्ये। अथोपाणापानोवा अक्षरपे क्रयः। उरुव्यापापुरभवदुर्दरायेवेत्यो व्यावर्षाये वयः कुरादिशवीभिरिति। इन्द्रदेवत्या इति शस्त्रस्य सेंद्रता भवतीति प्रशंसांतरं ॥ ये वीर्यामीश्वरं सतीति उदीरतामिति सः पेयः। इमेयममातली कव्ये रंगिरोभिरिति याम्यः। नाराशंसामेवेतामिरतुशंसति। नाराशंसामो पितृसंबंधः पितृभिर्भक्षितस्येति मंत्रोक्तेः। अथो अनेन भाजो वैः पितरस्तस्मादेनाः पे वीर्यामीश्वरं जेशं सति। स्वा दुष्किलीयाः शंसति। स्वा दुष्किल्या ये मधुमो उतावमित्येतास्ति सः शंसति। एताभिः सोममेवं द्राघे देवलोका यस्यादयति ॥ सोमस्वादं युक्तमिति प्रशंसा ॥ तास्वध्वर्युर्मदत्प्रत्यागृणातीति। तासु स्वा दुष्किलीयास्वध्वर्युर्मदा मोदे वेति प्रतिग रेकरोति। मद्द्वितीयसवनमिति व्याख्यातं ॥ वै सुवारुणी शंसतीति। ययोरौजसात्कमितारजं सति। विस्म अग चरुणा प्रवृद्धताविति वै सुवारुणीयं। यज्ञो वै वि सुवारुणाः। सर्वस्मिन् यज्ञे वि सुवरुणा योराधिपति च ॥ यद्वे यज्ञस्यति। प्रासंगिकं किं विदु व्यते। हविस्कंदने सवलिते उल्बरो इयं प्रायश्चित्तकरूया वै सवी चाग्नेवी च शंसति। विस्मोर्नुकमिते पा

सम.
१०

ये स्मरन्ति न तं तत्त्वद्वित्येवाग्रेयी। अथाविष्मदे देवानामेतमोतस्मादेतेऋवोऽप्येषां स्वेषां सति॥ ऐं द्यापरिदधातीति। ए
वानंद्रो मघवा विरपुन्यैः द्यापरिदधाति। इंद्रस्य द्वेषयज्ञं यज्ञमिंद्रे एवांततः प्रतितिष्ठति प्रति मर्दस्तिष्ठति प्रतिष्ठा
पनेव त्रैतसकर्मकः। प्रतिष्ठेत्कृते प्रतिष्ठापनमित्यर्थो गम्यते॥ ८॥ किं देवतुः सोम इति। सोमे नयजेतेति वाको नो
त्यन्नः सोमयागः सोमप्रधानरूपेण समाप्नोति। अन्यानि वरुणादीहादीनि पूर्वागानि। हरियो जनावभयेष्ट्यादीनुत्त
रांगानि सवनीयपशुः सवनीयाश्च माध्यागानि सवनीयपशो रनुयाजादिशंघंतपत्नी संयाजादिसमिष्टयजुरंतमनु
वंध्यो ज्वरं वेदविमोकादिवाच्यात्यमंगजातं याजमानांतं लदंगं गं। तदेतत्सूचयन् प्रधानसोमयागसत्वरूपं सोमैः परि
च्छेत्तु सुप्रक्रमते पूर्वमर्थवादाख्यायिका। मधुको नाम कृषिर्गोव्यमृषिं यप्रच्छ किं देवतुः सोम इति। सोमयागे पशुवि
ग्रहेषु वा वांतरदेवताः संतितयापिरिसमग्रस्य सोमयागस्यो विष्टातो देवः कः। सहगोव्यकृषिः सोमः पवते जनिता म
तीनामित्येतामृचमनुदुत्यप्रमारी कृत्यतस्य सोमस्य देवस्यान्ये देवाः स्युरिति बहुचवदेवप्रत्यवाच। सोमः समस्त
यागाधिपतिः। रमे इंद्रवायुमिषित्रावरुणाद्यस्तस्याधिकारिपुरुषा इति। बहुचक्रवदेः प्रमाराभूतोऽस्मि अतिवच
ने स्तीति बहुचवत्यतिवचनं ऐं द्य इति त्वेवैषं ग्यस्य स्थिति रास। ऐं द्या इति कौपीतकिराह। तत्र युक्तिः। अग्निगोवे प्रतिप

यानित्यताग्रिष्टोमगताज्ञायते। अग्रिष्टोमनाम्नाकामसंबंधस्याम्प्रवराणां ज्योतिष्टोमेनसुर्गकामोयजेतेतिवाक्येन
 चतुःसंख्यस्यापिस्वर्गसंबंधादग्रिष्टोमसंख्यस्यापिकाम्यतासिचरंविशेषतोऽग्रिष्टोमस्यकामसंबंधोऽन्यतः। ३२
 व्यादीनां तु पशुकामठस्य गृहीयादित्यादिकाद्येर्विशेषतः कामसंबंधः तस्मात्तदीयाग्रिष्टोमगता। तत्राज्ञेऽनुः
 प्रबोदेकायाययइतिसप्त। अग्रेमरुद्धिः शुभयद्विरिति। उक्त्वा संख्यं कंशस्माचमसेः सहाग्रिष्टोमरुतेयदेद्रूपमा
 नेउक्त्वायायजेसामानामितिसंप्रेषितोहोतायेमरुद्धिरित्येतयाग्रिष्टोमरुत्यायाज्यायजतिदेवतासंगत्याप्रशंसति
 । एतत्पूर्वदिनिश्चितमाग्रिष्टोमरुतमुक्त्वा संख्यं दसाप्रशंसति। जगत्याजागतेदितृतीयसवनमिति। विशेषणदे
 नप्रशंसति। महत्यामध्येमंदसानइतिमह्यदोस्मिद्वदितृतीयसवनमिति। आमुवषट्करोतीति। आद्रुतीनामे
 वशांता आद्रुतीनां प्रतिष्ठित्या इतिव्याख्यातं अतः परंपाशुकं कर्मा नुयाजादिशं चतं कृत्वाहारियोजनसोम
 यागः सवसते। अथहारियोजनेनचरेतीत्यादिना। ततः यत्नीसंयाजायाशुकात्समायसमिष्टयजुर्होमांतं पा
 शुक्कं कृत्वावभयेष्टिः। यथावसते। अवभयोमुमेवैतत्सवनं रीकंतीति। ततउदयनीयेष्टिः। योक्ताप्रवमयिप्रथ
 ममुदयनीयेयजनीयेयजतीति। ततः परमद्वंध्यायावसते। अनंदंध्यायावसते। अनंदंध्या

राम.
१२

चतुर्थमेवैतत्सवनं यद्वंध्येति। ततोवेदविमोकादियाजमानांतं समातिः। ततउदवसानीयेष्टिः। यावसते। उद
 दुदवसतीति। एतत्सर्वसोमयागस्य प्रागुक्तस्य प्रधानस्यो गमेवा ननु हारियोजनादिकं पाठ क्रमादाश्रितं तत्रागस्य
 वर्गिनं त्वग्रिष्टोमो कथ्योऽपि नामिति चेत्। सत्यं। अवभयेत्यर्थवादः। सवारथोपः प्रविश्येति। सदिनसमाप्त्या
 समाप्त्या नोमप्यां नोमपिसोमयागानामवभयो गमिति दर्शयति। तस्मात्तास्मिनां गंतस्मादग्रिष्टोमादीनामपिशेषो
 यमिति कल्पसूत्रेण तावत्क्रममुल्लंघ्याग्रिष्टोमशेषत्वेन पठितं। ननु ज्योतिष्टोम एक एव मित्रसंख्या इत्येकं तर्हि सं
 ख्या उच्यते। दिकाः प्रतिप्रथमसंख्यस्याग्रिष्टोमस्य प्रकृतित्वं सूत्रे कथमुक्तं। व्याख्यातोऽग्रिष्टोमः प्रकृतं कृतिर्दीदृशाह
 स्पेकाहानां चति। सत्यं। ज्योतिष्टोमरूपेणोक्तेपीति कर्तव्यताग्रिष्टोमे एवोपदेशिकी। तस्यनित्यत्वात्। अन्यसंख्य
 स्यान्नित्यत्वात्। तद्वेरोति कर्तव्यतायाह कत्वेति न तत्संख्यत्वविशेषप्रकारेण विरुद्धित्वं। एतन्निरूपितं महावा
 र्ग्यः। उक्त्वादिद्यपि प्राप्तिद्वये ज्योतिष्टोमांशेन या प्राप्तिः सोपदेशो न योऽस्माद्यंशे न सातिदेशात्तिकेति विवेक
 इति। द्वादशाध्याप्यां तृतीये ध्यायेन्निरूपितमेतत्। ३३। सोमेनेष्टुसोत्रामरयायजेति। अग्रिष्टोमं समाप्य प्रसंगो
 पजीवनेन सोत्रामरां विधत्ते। अग्रियं प्रजा विराजे वेद्यं सोमेनेष्टुसोत्रामरयायजेत। राजते इति राट्। विशिष्टं राजा
 ते

न मात्मानमुपजीव्य विरजमिति विकारोक्तिः समं ज्ञासासायेयं सोमयागे नानिष्टानकर्तव्या। अग्निं वित्वा सोमामाया
 यजेतेति शार्वतरे। तत्र कलाश्रवणादंगत्वे। यद्यस्मिन् पिवाके कलानये हं व्याख्यायते तदा वाक्कावृत्तिर्दीपः। सो
 ममात्रेऽस्याश्रवणत्वे यत्तं गतवाक्यं निःकलं च स्यात्। चयनस्य सोमयागादिना भावात्। तस्मादिदं वाक्यं कामसं
 योर्गैव विधायकं। अथ शार्वतरे कलानपि हं वाक्यस्यात्। कात्यायने सोमयागचयनयोः एव हि दृष्टादर्शनात्।
 तथापि चयनेन सहैव सोमयागस्य निमित्तत्वं। उभयनिमित्तं तत्रेणानुष्ठाने निरयेरुस्य सोमयागस्य निमित्तत्वे च पु
 ननिमित्तवाक्यस्य वैयर्थ्यं। ऐन्द्रोवा एव यज्ञकतुर्धत्तौ जामराणि। अस्यां हवीं ये नानिभरंति। आग्निरोजः। सारस्वतो मे
 षः। इंद्राय सुत्रामा रुषभः। इति त्रयः पशवः। एषु यमुषु धिनुदेवताः यमुषु पुरोडाशाः। आद्ये ऐन्द्रः। द्वितीये सावित्रः।
 तृतीये वासुः। त्रयः ययो ग्रहाः। आग्निः। सारस्वतः। सौत्रा मंद्रस्य। एते एव त्रयः सुराग्रहाश्च। उक्ते यौ होमः। इति
 रोग्यो सुराग्रहानुष्ठानं कृत्वा सुत्रमेन्द्रनिमित्तं संज्ञा सौत्रामराणि। तत्र इंद्रस्य प्राधान्यादाह ऐन्द्रो यज्ञकतुर्धत्तौ जामराणि
 तितत्र यमुषु पुरोडाशयागस्य यमुषुर्वागं गतं देवता संस्कारद्वारेणोत्कृष्टं द्वादशाध्याय्यं दशमाध्याये। अत्र तु देवता
 मेवा तत्संस्कारद्वारेण गतमिति यमुषु पुरोडाशयागानामपि प्राधान्यं विधानेन कर्त्तव्यं तत्त्वे न तस्य प्रकरणेनैव

मुत्पत्तिः स्यात्। सौत्रामराणि चैव न कलसंबंधे विशेषाभावादिंद्रोपलक्षितानां सर्वेषां कलसंबंधात्। अनुष्ठाने तु तं वा वि
 कायमुत्तेजैरानुष्ठानं। एवं यमुषु तं वैवोदनाभावात् यमुषु तं वैहवीं विवोद्यमानातीति न्यायस्य भावविषयः। आत्मा वै यज्ञस्य
 विषय इति। सोमोत्तरकालत्वे तु यत्तं तमुपसंहर्तुमाह। त्रयः पशवो यस्मिन् यामेता वा न्यागो यज्ञस्य कृत्स्न प्रयोग स्यात्। य
 मुषु तं वैराग्रहपुरोडाशयागानां तं त्रसिद्धेः। बाहू यमुषु इति। आद्ये ऐन्द्रः यमुषु रंतो वा वायो च स ऐन्द्रः यमुषु रंतो द्वौ योगौ भिन्नप्रको
 गो बाहू। तस्मादात्मानं विषयमुपयागमभितरतो द्वौ यमुषु योगौ भिन्नप्रको गो बाहू भवतः। तस्मादात्मानमभितः पार्श्वे रंतो
 द्वौ यमुषु योगौ स्यातां। एवमात्मा तं समर्थो यत्तं तमुपसंहर्तुमिति। यद्यस्मात्सर्व आत्मरूपाः पशवः सुरा सोमग्रहानुष्ठानं
 दृष्टव्यं तं भवति। अनुष्ठानद्वारांतेषु सुराग्रहेषु कृतेषु यमुषु यामागानुष्ठानं। सुराग्रहाश्च सोमा इति व्यवक्रियंते। एव
 मात्मानुष्ठानं सोमयागोत्तरं तस्मात्सोमेनेष्टुसौत्रामराणि कुर्यात्। यद्यं सौत्रामराणां सोमसर्वत्वे विवाद्यो मेनेष्टु
 सौत्रामराणां यजेत स अग्निं यज्ञं विराजमाप्नोति। वेदितारं प्रशंसति। यश्चेवं वेदश्च विरालचाद्यं चिंथो विराजो वाद्यस्यो वा
 स्ये स वेदितारं पद्यते। अथ यमवती। तीक्ष्णं शर्मा स विकृतिः यमुषु विकृतिश्चेव यमिषु वधयो न प्राप्नोतीति विधी
 यते। यथा सोम इति वदन्मवाधितविषयं ते न विस्मयेरुणां च सामगानं च न भवति कृत्विगी ह्रांतु सोमयाग एव शार्वत

रे विहितं। उक्तं हि राजे तु सुसंयत्तित्यादि भवति समिद्धो मांते। उक्तं मंत्रं वरुणावते हे ल इति प्रधानं सुपुरो नुवाक्यायाये॥ मैत्रावरु
 णावाययस्य वायवे तेति। अथ भयोऽत्र मिथुमिष्टिर्विकल्पेन। तस्या उक्तं वा सूर्यो। अथ यन्मैत्रावरुणा ययस्यो मैत्रावरुणा
 वा अत्र नृवं ध्यात द नृवं ध्या माप्नोति स एष सोमो ह विर्यज्ञाननुप्रविष्टस्तस्माददीहितो दीहितं प्रेतो भवतीति। एवं सोत्रा
 मरायो सोमो ह विर्यज्ञाननुप्रविष्टतं वेवं ययस्या तावत्सोमसाम्यं। अथ भयम्। अथो वै द्रः पशुरित्यधिकारपशुसाम्यं ततो
 दितीष्टिरिति दी कृणायादीष्टिसाम्यं। चतुरहसाधेयमिति बहु दिनसाध्यं साम्यं। सुराद्रव्यकृते सति तस्य अहं स्थापनं सोम
 कयादिसाम्यं। वषा हो मातृश्चाङ्गहोम इति साम्यं त्रयस्त्रिंशद्वावोष्ठावदक्षिणोति दक्षिणा साम्यं। पश्चाददितीष्टिरित्यदयनी
 या साम्यं। सांयं प्रातर्होमावशिष्टाशनमिति द्वातशे वाशन साम्यं। समाप्ति समये एव वा मोधे संद्रः पशुरित्यदवसानाया साम्यं।
 प्रधाता हे यजमानस्याभिवेक इति वाजयेयादिसोमयाग साम्यं। एवं ह विर्यज्ञाननुप्रवेष्टे प्रकटमाश्रये तीष्कति राह तस्या उ
 क्तं वा सूर्यामिति। यदापि। कलोपंचनविघ्नं ते देवः पुत्रकाम्यमा। नरवाजिगर्वा मेधाः सोत्रा मरायो सुराग्रसुराग्रहो माया
 र्यं दक्षिणावेदिर्भवति। अप्रतिपत्तिकर्मत्वेन ते वामपि प्रयोजकत्वात्। न च सुराग्रहनिवेधेन कृत्स्नसोत्रा मरायाः कलो निवे
 धः। सोत्रा मरायामिति सप्तम्या वित्तस्याः सत्वांगीकारात्। तस्मात्सुराग्रहमात्रवर्जं कृत्स्नसोत्रा मराणी कलावनुष्टेया॥१॥

राम-
१४

इत्यानुष्ठेयात्त्वानिभवंतीति। अग्निष्टोमसंस्ते ज्योतिष्टोमे उक्ते प्रासंगिकी सोत्रा मरायुक्ता। अधुनोक्त्या कथामाह। अथि
 मारुता इहं वृषाणां शसुराणामागमे सोमयाग उक्त्वा सत्योक्ता नितीति शसुरो ये ह प्रातिभवंति। ऐं द्राग्रत्वं प्रशंसति।
 इन्द्राग्नी वै सर्वदेवाः। इतरेषामिन्द्राग्निप्रमुखत्वात्। तेषां देवं तृतीयसवतं। महावैश्वदेवग्रहवत्त्वात्। सर्वेषामेव देवानां प्री
 तेषां ऐं द्राग्रानि ता निप्रशस्तानि॥ अग्नेयीष्टिति प्रथमवृत्तिमात्रेणो द्राग्रत्वं विरोधादाह। अग्नेयीष्टितो विद्यानुक्त्या स
 क्तं मैत्रावरुणा शसुराग्रप्रथमं स्तुवंति सामगाः। ऐं द्रीष्टुत्वात् विद्यासितरयोः वा सूर्याण्यं सितोक्ता वाकस्य वशस्यार्थं प्रका
 रंति प्रथमं स्तुवंति सामगाः। एतदुपब्रवाणीत्याग्नेय्यं कृचो वयमुत्वा तदिवयमुत्वा मप्रर्व्येतेन प्रकापनमात्रेणाताम्यं देवता न्यपि वसमाणा नि। ऐं
 द्राग्रानि भवंति॥ चत्वारिंशत्क्रानिदो संतीति। चर्षणीधृतमस्रभाघामिति तृचो। इन्द्रावरुणा सुवमधराय न इति स्रक्तं। आ
 वोराजा नावधरे वृत्त्यामिति स्रक्तं मैत्रावरुणास्य। प्रमं हिष्टाय वृहते वृहद्रये यो अद्रिमित्यथ मजा कृतावेति तृचो। असे
 वस्रप्रतरं लायमस्य त्रितिस्रक्तं मुत्तमावर्जं। उदपुत्तोनवयोरक्षमाणा इति स्रक्तं मुत्तोज्ञमां तं वा सूर्याण्यं सितः। कतुर्व
 निती विष्णोर्नुकं प्रवः पातमंधसः संवां कर्म रोति चत्वारिंशत्क्रानि अक्षा वाकस्य। एव स्रक्ता स्रक्तं समुदाये वा कृत्वा त्स्रक्तं

दशैवचारिकः। पशवो वा उच्छानि यथात्राद्याद नोत्रं पशुसंघादनंतया दशशस्त्रोत्ररक्षणीति पशवः। चतुष्टयो देव
 शवो दोहवाहकविधर्मार्थत्वेन चतुर्भेदाः। अथोचतुष्टयादाः पशूनामेवाप्येतानि चत्वारि चत्वारि त्रिभिः। शस्यमानानि द्वा
 दश संघंते द्वादशैवमासाः संवत्सरः संवत्सरस्येवाह्ये॥ चतुराहा वानिशस्त्राणीति। मैत्रावरुणा ब्राह्मणा चैव स्युश्चावाका
 नोशस्त्राणि चत्वारि। आहावास्तृतीयसवनसंबंधिनस्तोत्रियावुरुपाभ्यां ततो नंतरं परिधानीया ये चेति स्तानेषु ये शुतानि
 चतुराहा वानि भवन्ति। शस्त्राणि इत्यतिरेकाच्चतुराहावाहोत्रकाः सर्वत्र। स्तोत्रियावुरुपाभ्यां द्वौ। ततो नंतरं राय परिधानी
 या ये चेति। पशवो वा इत्यादि व्याख्यातं॥॥ हि देवत्या उक्त्वा याज्या इति। शस्त्राणि इत्यतिरेकाच्चतुराहावाहोत्रकाः सर्वत्र।
 स्तोत्रियावुरुपाभ्यां द्वौ। ततो नंतरं राय परिधानीया ये चेति। पशवो वा इत्यादि व्याख्यातं॥॥ हि देवत्या उक्त्वा याज्या इति। श
 स्त्राणि समाप्त्या लस्यांतरमुक्त्वा रव्याग्रहादयं ते धर्म्युणातिपां हि देवत्या याज्या भवन्ति। अथ सार्थं वादः। हि पाद्यजमानः
 एवं सति प्रतिष्ठिते। तानि द्वित्वं चत्वारि संघंते पशवो वा उच्छानि तादिभ्यो ज्ञं॥ ऐंद्रावरुणी मैत्रावरुणा स्येति। हि दे
 वत्या इति साधारणोक्ता विशेषतो दर्शयति। मैत्रावरुणा स्येन्द्रावरुणी हि देवत्या याज्या भवन्ति। ऐंद्रावरुणां त्वस्योक्तं
 भवति। सक्तद्वयमैंद्रावरुणां तेनोक्तं मैंद्रावरुणा इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या ऐंद्रावाहस्यत्या ब्राह्मणा चैव सिनइ

ति। ब्राह्मणा चैव सिन ऐंद्रावाहस्यत्या याज्या भवन्ति ऐंद्रावाहस्य त्वस्योक्तं भवति। उदप्रुतो नवयोररुमाणा इति वाहस्य
 त्या याज्या भवति। ऐंद्रावाहस्य त्वस्योक्तं भवति। उदप्रुतो नवयोररुमाणा इति वाहस्य त्वं। अन्ये दैवतेनोक्तं मैंद्रावाह
 स्य त्वमाहा वृहस्य ते पुवमिंद्रमवत्स इति याज्या॥ ऐंद्रावे स्रव्यवाक स्येति। अक्षावाक स्येन्द्रावे स्रवी याज्या भवन्ति। ऐंद्रा
 वे स्रवन्ते नोक्तं मैंद्रावे स्रवमाह। इन्द्राविस्मृमदयती मदाना मिति याज्या॥ प्रथमो त्रमे इति। उक्ता नं याज्या नामर्थं वादः।
 प्रथमाया मा सघासि त्वर्हि विमारेये धामिति मख्वोसि उत्रमायां मदयती मदाना मिति मख्वोसि। तेमदतो मदततीव
 सवनं देवाना मादितत्वात्। तवैयाज्यासि स्रो भवन्ति त्रयोदमे लोका इति स्पष्टं। तानि स्रो विविधुभो भवन्ति बलं वैवीर्यं विष्टुप।
 इन्द्रस्य विष्टुविहभागे अद्रु इत्युक्तेः। बलमेव तद्दीर्घं यजमाने दधाति याज्या। अनुवषट्कुर्वतीति। उयोष्टति जोनुवषट्
 कुर्वतीति। आद्रुती नामेव शांत्या आद्रुती नां प्रतिष्ठिते इति व्याख्यातं। दिग्भ्या सोध्या य समाप्तौ मंगलत्वसूचनाय॥॥ इति श्री
 सत्ताधवमहात्म्ये नविनायकमहकृते कोषीतकि ब्राह्मणभाष्ये उक्तो ध्यायः समाप्तः॥॥ आनुष्टुभो वा एष वज्रो यत्पौ
 उशीति। षोडशिनं ग्रहं स्तोत्रशस्त्रैः प्रकारैर्वहंती श्रुतिरर्थवादेनोपक्रमते। वज्रनामा सोमयागः शत्रुकथाभिः षोडश
 संस्तोतिततः सर्वस्य षोडशिनो वज्रत्वेन श्रुतिः। वैनिश्चितं यद्यः षोडशी स वज्रः। स वानुष्टुभः संपत्ता चत्वारिंशदनुष्टुभः

पद्यतइतिवसमासातयाततस्माद्यत्थोउशिनेयसमुपपंतित्योतिष्टोममन्यवेति। कृत्तिकज्ञातं बहुवचने। तत्रेन प्रकारेणानु
 षुभेनेववज्जेरायजमानस्यपाप्मानमयधुंतिवेनिश्चितं सवोडशीहरिमानभवतिहरिषावदानभवतिप्रारोगवेहरिः सदिहर
 तिसृत्कंहरति तस्माद्वरिमावभवति। पाप्मापहरणे समर्थइतिनिर्वहति। प्रकारांतरेणयोउशिनेप्रशंसति। तदित्यवयव
 कवलात्वेवेनिश्चितं योसोस्वर्लकेतपतिसूर्योसोवोडशी। सूर्यश्चतुश्चतुर्भागासुचतसृष्टुदिहचरन्वोडशभिः प्र
 कारैरुपलक्ष्यतेवोडशी। वोडशीयज्ञोपिवोडशभिः प्रकारैरुपलक्ष्यतइतिसाम्यात्सूर्यः। वस्तुस्थित्यपत्तीवनेनापि यो
 उशिनेप्रशंसति। अथोवोडशंवाएतत्सोत्रं वोडशंवास्वतस्मात्सोडशीत्यारक्यतेतद्यत्थोउशिनेमुपपंतिवोडशकलंवा
 इदं सर्ववतस्तोपिवत्तुक्लाइतीदं सर्वजगत्योडशकलंततोस्येवसर्वस्योस्ये। प्रकारांतरेणप्रशंसति। अथोइदंवेवोड
 शीतस्माद्वरिमानभवतिदियतोहरिसवइंद्रः। इरीरांस्तवोयस्मिन्नहरितवः। एवंवोडशिनेप्रशंस्यमाह॥ इ
 द्रनुषसुप्रवहायादिभूरहरिहेतीति। आघाडमासिसुतोत्रियस्तवइत्यर्थादायाति। अथोएतमासहस्तोत्रियइति।
 त्रिरेववोडशिन आकृपतेस्तोत्रियेइत्यादिवसमासात्वात्। अत्राकृशणामर्थवादः। तास्तिस्त्रोपियंविंशत्युहाराभवेति।
 एकैकानवभिर्नवभिरहरेरुपलक्ष्यादिधिकैर्बुक्तावेनिश्चितं पंचविंशः। पंचविंशतिसमुदायमात्वाचतुर्विंशतितत्त्वमुक्तं

राम
१६

मात्मा। उपसर्गो नवाकृशणप्रजापरावः। तत्रेन प्रकारेणप्रजयापयुभिः प्रेषेरन्नाद्येनेत्येतेरात्मानमुपलज्जते। ताम्बुत्वि
 रादरुः संयधंतेभवेति॥ त्वरादेतच्छंदोयत्किंचवत्तुस्तिंशदहरं। अनुष्टुभोद्यकुराधिक्यात्। द्वाभ्यां विराट्सराजाविधिः।
 स्वाराज्यमेतेनाप्रोति। प्रातिशारयेनवाकुराणां बदिर्भावेनपंचकाः पंचशदाइति। भूरुणांतरं कृत्वा पदपंक्तिरुक्ता। तत्रेदं म
 लंशास्वांतरीयंवा। द्वाभ्यां विराट्सराजाविधिः। स्वाराज्यमेतेनाप्रोति। एवंस्वरूपंदर्शयित्वाप्रशंस्यवानुष्टुभं पत्रिमाहाताः सं
 राज्ञास्त्रिः प्रथमेत्येवंपात्ताः पंचानुष्टुभः संयधंते। दशाहरं च पदं स्थानं उदैति उदकं मागच्छति। वर्द्धते। कथं। एकैकस्येवष्टयर्थ
 चतुर्थी। एकैकस्यादेदे अकरेष्टइति॥ त्वावतः पुरुवसोइति। एतामेकविंशत्यहरंगायत्रीमुपसंशंसति। एतेषां प्रवैद
 भिः सहेवानुस्तिष्ठुव कुराणां संयधे। निचदनुष्टुब्रवति। संयधेः फलमनुष्टुभं पत्ताह। अथोएतयागापम्यासहस्तोत्रियस्त
 वः यडतु सुभः संयधंते तस्मादेतां शंसति संयधे। एतत्प्रतिरूपमुद्देकइति। परशारदी पंदर्ययति। गायत्र्यासहस्तोत्रियइति
 स्वयहोदर्शितः। एतत्प्रतिरूपमुद्देकइति। परशारदी पंदर्ययति। गायत्र्यासहस्तोत्रियइति स्वयहोदर्शितः। एतस्य पररूपप्र
 तिरूपंस्तोत्रियगायत्र्यानु रूपं त्वमेके कुर्वति॥ गायत्र्यासहस्तोत्रियइति स्वयहोदर्शितः। एतस्य पररूपप्रति रूपंस्तोत्रि
 येनुरूपं कुर्वतं प्रज्जयात्किं ज्ञयात्किं ज्ञयात्किं। भ्रातृव्यः शत्रुरप्रिय एनमनुरूपं कुर्वतं प्रतारक्यापि व्यतइति। कर्तव्यं

विचिरादिदृक्कांदसः। तथा हस्मात्तवक्रोक्तं ते ये वस्यादृक्ता तथा सत्यवादी स्यात्तस्मादत्र योऽशिसोऽत्रिये नुरुपे नाद्रियेत ॥
 अप्यात ऊर्द्धा निखं संसि विहरतीति। उक्तं गायत्री शं सनादूर्द्धं दंसि तत्रेन प्र कारेण प्राणाने वात्मनियतिषजति आत्मी
 का प्राणान न्योऽयं यथिता करेति। अवर्ह्यः। तदुच्यते यमवर्ह्यः। परस्परसंचारे उच्यते एव संति। दि। निश्चितं त
 स्मादि मे प्राणा वि सं चः शरीरे सर्वतस्मादिः संतो निर्वीचि नीचानि प्राण ये ह्वात्तगा त शरावति त्वा दहिर्भूता नीचि
 राय च वंदः पश्चात्त ग्राभवंति। अथ यो सर्गस्मा कारलो पात्रिर्वीचीति रूपं ॥ अथो आनुष्टुभो वे योऽयं। विहरण सानु
 शुभ संपादने न कर्तव्यं सामान्यता विधत्ते। सर्वाण्येवैतत्पथोऽशिन म्छंदो स्य नुष्टुभमभि संपादयति ॥ गायत्री संपेकी
 म्छंदि हरतीति। आत्मा व हं तु हर य इति गायत्रं त वंसादोरित्वा विस्वत इति पांक्तं च विहरति। एके कस्यां गायत्रां वि
 मिस्त्रिभिः पादैः सहे कस्यां पंक्तौ त्रयाणां पादानां वि हरणे सा ही नुष्टुप्र। यंक्तो दो दोपरि शिष्टो ताभ्यामर्द्ध च इति हे अनुष्टु
 भो ॥ एवं तव ह्येन षल नुष्टुभः संपन्नाः। यजमान छंद संपंक्तिर्विस्तारित्वा तते जो ब्रह्मवर्चसं गायत्री ब्राह्मण्ये हेतुत्वात्।
 छंद संपं इति समासांतस्मांदसः। तेज एव ब्रह्मवर्चसं यजमाने दधाति ॥ उस्मिह्म ब्रह्मती म्छंदि हरतीति। इन्द्रा य सामगायते
 त्पोस्मिहं त वं आमं द्रे रिद्रह रिभिरिति वा हंतं त वं विहरति। प्रथमेनोस्मिहे नपा देव प्रथमं वा हंतं पादं संधाया वस्यति

शम.
१७

दितीयेन दितीये संधाया प्रणोति इत्येकानुष्टुप्र। अष्टा हर मोस्मिहस्याष्टा हरं वा हंतं स्यात्ताभ्यामवस्यति। उच्यते सती यपाद
 चो म्छंदु ररुते ते शिष्टे ते समस्यो त मं वा हंतं पादं संधाया प्रणोतीति हे अनुष्टुभो ॥ एवं तव ह्येन षल नुष्टुभो त्रापि संपन्नाः
 यजमान छंद संपेको सिकारि वा रोत्तदात्त। यश्च वो हृती तैर्यजमानस्य वृत्त संपेतेः। वा हंतं ते तत्पुन्यं यजमाने दधा
 ति। द्विपदां च विंशत्यरुशे त्रिष्टुभं च विहरतीति। आध्वर्युस्मै दधाता आनिति द्विपदा सुतं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति वि
 शुभं च विहरति। प्रथमेन द्वे पदेन पं वा हरेण प्रथमं त्रैष्टुभं पादं संधाया वस्यति दितीयेन दितीये संधाया प्रणोति एवं त्वी
 यं चतुर्थं। तदेवं द्वे अनुष्टुभो ॥ यजमान छंद संपं द्विपदा द्विपदा च यजमानस्य बलं वै वीर्यं त्रिष्टु विजि व्याख्यातं। बलमेव त
 दीर्यं यजमाने दधाति। द्विपदा म्छंदोऽष्टा हर जगती म्छंदि हरतीति। द्विपदाः षोडशाः हरः सिस्रः शारत्वां तरीयाः कल्पोदाह
 ताः। एष ब्रह्मा य कृत्वि य इत्या पाः प्रतेम हे विदये यो सिं वंदरी इति तिस्रो जगत्पः। एता विहरति। प्रथमेन द्वे पदेन चतुर
 रेण प्रथमं तागतं पादं संधाया वस्यतीत्येवं षल नुष्टुभः संपन्नाः। यजमान छंद संपे च द्विपदाः पश्चादो जगती जगता ने
 पश्चं जेन प्रकारेण यजमाने दधाति ॥ गायत्रीः शंसतीति। इन्द्रो रधी वा अस्मिभिरिति तिस्रः। द्वाभ्यां द्वाभ्यां पादाभ्यां। प्राणो
 वै गायत्रः प्राणमेव तदा संधत्ते। सप्तपदां शंसतीति ॥ प्राणस्मै पुरो रयमित्येतां। सवे छंदो सि सर्वकामेव छंदसा माये। अ

यो एतया सहगाय अश्नत सोऽनुष्टुभः संपद्यते । ३ तमेन गा यत्रे राया देता स्याः पादं संधाया वस्यति द्वाभ्यां प्रगोति द्वाभ्यां
 वसाय द्वाभ्यामिति । तस्मादेतां सप्तपदांशं सति संपदे ॥ २ ॥ अथ नित्या अनुष्टुभः संसतीति । प्रवोक्ताः कृत्रिमाः सिंशदनु
 षुभः । अथानंतरं नित्या अकृत्रिमाः स्वतस्वया अनुष्टुभस्ताः संसति । आनुष्टुभो वैषोडशी तदेतं स्वेन रूपेण समर्द्धं भवति ॥
 ता वा अष्टौ भवन्तीति । प्रप्रवसिष्टु भमिषमिति त्वः । आयत्तं । तेन इत्येका । यो व्यंती रफारायदिति तिस्रः । आसा मुत्र
 मीपरिशिष्यति विह । अस्य मदे जरितरिद्रः सोमस्य मत्सज्जपेष्वा । उद्यद्भ्रस्य विष्टपमिति परिधानीया । इत्येता क्रिया
 आशुवत् । तथो एवैतद्यजमानः एताभिरेव सर्वा अष्टौ रप्नुते ॥ त्रिः शस्यपरिधानीयया दशं संपद्यते इति । अष्टम्या त्रिः श
 स्यपाद्वेवर्द्धेते इति दशं संपद्यते । संख्यां प्रशंसति । दशदश संख्यां सादश दशिनी विराट् । श्रीर्विशालना घमिति व्याख्या
 तं । उद्यद्भ्रस्य विष्टपमिति परिधानीया । अर्थवा दार्थपरिधानीति । अर्थवा दार्थपरिधानीयाम् च मुपादते । उद्यद्भ्रस्य वि
 ष्टपं गच्छ ही कपजी व्यार्थवा दः । अथो वै उद्यद्भ्रस्य विष्टपं स्नाने यत्रासौ तपति । तत्रैव प्रकारेण तत्र विष्टपे यजमानं दधा
 ति । त्रिरेव बो लशिन आकृत्यते इति । बो लशिनः शस्यसंबंधे विरेवा कृत्यते सोऽत्रिये निविदे परिधानीया ये । अविष्टो
 यरा सर्वत्र षोडशिति प्रातः सव निक आहवः शंसा वोऽतिशारकांतरात् । त्रिष्टुष्टौ षोडशी । प्रतिपन्निदित्य रिधानीयाः प्रधा

राम-
 १८

मावयवः । एवं वृत्तं संपादितं । त्रिष्टुष्टौ इति मुष्टिमध्यमुकुले सिमिभी गेर्वर्तते इति साम्यात् । त्रिष्टुष्टौ त्वत्तेन वदे
 रायजमानस्य प्राप्ता नंदंति । त एते सोऽत्रिय निविदित्य रिधानीयारव्याः उक्ता नो वीर्यिणि । ताः सोऽत्रिय प्रभृति परिधानीयां ता
 न्वचः संशस्ताम् त्वारिंशदनुष्टुभः संपद्यते । सा संपत्तिर्दक्षिणा । संख्यां प्रशंसति । चत्वारिंशदक्षरायं क्रिः प्रतिष्ठावेपं क्रि
 ः । पविदित्सार इत्यनुसारात् । सर्वेष्वेव भूतेषु तेन प्रकारेण यजमानं प्रतिष्ठापयति ॥ ३ ॥ विहज्या त्रिष्टुभाय जेदिलीति षो
 डशिग्रहो मेपा त्यां विधीयते । अथाः प्रवेषां हरिवः सुतानामिति त्रिष्टुष्टु । तस्या एकादशा रुराः पादाः स्रज्यं वा रुरायपरा
 शिमुक्ता स्या रुद्रयेना नुष्टुभं यत्रिरित्येवं विहज्या त्रिष्टुभाय जेदित्येके आहुः । तं पंचा रु रविहारं दर्शयति । एवादिवाजीति
 पंचा रु रविहारं कृत्वाऽथाः प्रवेषां हरिवः सुतानामित्येकः पादः पठनीयः । वाजी हि वाजीति पंचा रु रविहारेण । षोडशं
 वने के वलंते इति द्वितीयः पादः । बोल्हा हि वाजीति पंचा रु रविहारेण सत्रा वृषवजठर आवृष्येति चतुर्थः पादः पठनी
 यः । त्रिष्टुष्टौ हि वाजीति पंचा रु रविहारेण सत्रा वृषवजठर आवृष्येति चतुर्थः पादः पठनीयः ॥ अविहज्येति त्वेव स्थिते पं
 चा रु रविहारं विना नुष्टुभाय त्रिष्टुभं यजेदिति त्वेव स्थिते सिद्धांतितं । से सिद्धा निवा एता नि देवपात्रा शिपानसाधना नि य
 चात्याः संसिद्धे नैव तेन न देवपात्रेण देवेभ्यो हविः प्रयच्छति । तं नरा आमिति । तं षोडशितं नरात्रा बुषेणात् । अहरेव कालो सत्र

रात्रिरिति पूर्वपक्षः। अस्यार्थवादः। इन्द्रो वेपोऽशी विनिश्चितमिन्द्रादस्य इन्द्रमुत्कृष्टं नास्ति। उत्कृष्टं प्रकारं मन्त्रेण वक्ष्यते।
नरात्रावित्यर्थः। वङ्गारा रूपं यन्ने कं स्वतंत्रं तत्रास्मात्पादित्येव पर्यायादवरात्रिपर्यायावयात्। तदित्यवयवमस्यदित्यर्थः।
ते। अत्र्यश्चाश्विनं रात्र्यामुपाक्रियते। निरुक्ते व्याख्याते। अथापिसमुच्चयार्थमवति। यथायादवत्तदाश्विनमाश्विनं च पर्याया
याश्चेति। तद एवेति। अत्र्यत्वायेत्यर्थः। यदन्यदिवाविदितं न भवति किंतु रात्र्यामेव विदितं तद्रात्र्यां यदि विशेषविदितं त
दि वेवेति तात्पर्यार्थः। एतच्चतुर्थे इत्युपेयादिति। प्रसंगोपजीवनेनाह। दशरात्रे एव वेपोऽश्विनं चतुर्थे इत्युपेयात्। त
त्रायेतमदन्यवनरात्राविति प्रसंगसंगतिः। तदेव चतुर्थमहःपोऽश्विनः। आयत्तं न तदेतदहःपोऽश्विनं संतिष्ठत
इति। अत्राव्यहःशब्दः कराहेराहेपोपसंहारार्थः। तदुवाचादुरिति वेप्रसिद्धौ उदिति वेल कृत्वा। तत्रासति कोषी
तकीयाः सिद्धांतितः आहुः। उपेयात्। रात्र्यामिति। एवं सति तेन वेपोऽश्विना कृत्वा परिशरी अहोरात्रे संपद्येते यद्यत्र वेपोऽ
शी। तत्र समाधत्वा वेपोऽश्विनमुपयंत्यहोरात्रयोरेव कृत्वा ताये। शाखांतरे आश्रयणाद् कृत्वा वेपोऽश्विनमिति प्रातः सव
ने माध्यंदिने सवने तृतीये सवने च ग्रहणमुक्तं। तथा तं परं च मुखेयम्यो गृह्णातीति प्रचारा व्यवधानप्रहोठक्यपरा राम-
आवच्छ विहितः। अथासमयाध्यक्षिते सूर्ये वेपोऽश्विनः सौत्रमुपाकरोतीति सूर्यास्तसमयसन्निधाने सौत्रकालतः १८

चोलशिशुस्तु तत्र प्रचार इति रात्रिरवश्यमापन्ना। तस्मादुपेयात्तत्र वेपोऽश्विनमिति सिद्धं। अस्यां शाखायामपोऽश्विनं वा ए
तत्सौत्रं वेपोऽश्विनं समाधत्वा वेपोऽश्विनं तद्वत्कथ्यपरा गृह्णातीति विहितः। अत्र शाखायां तु वचनं। अत्र
ग्रिष्टो मे गृह्णीयादिति तत्रोक्त्या भावेपि दादशादग्रिष्टो मसौत्रात्परं वेपोऽश्विनं वेपोऽश्विनं जायते। तस्य यागस्याग्रि
ष्टो मसः। तीत्यत्र तत्रे त्र्यग्रिष्टो म इति संस्कृते रात्र्यामांतरं। तत्रापिसमयाध्यक्षितवचनेन रात्र्यापत्तिः। केचिदाहुः। सम
याध्यक्षितवाक्यमग्रिष्टो मे गृह्णीयादिति वाकेन बाध्यत इति। ४॥ अथ यदतिरात्रमुपयंतीति। ज्योतिष्टोमस्योपकां
तस्याधुनातिरात्र्यासंस्कृतादप्यति। अथेत्यधिकृताधिकारार्थः। यदि त्र्यनादिप्रसिद्धार्था उपयंतीति वक्तुं नयत
मान गतं किं ह्युतिगातं। वेपोऽश्विनमुपयंति यजमानस्य यावानमपद्यंतीति प्रवृत्तिं संनिधानात्। एतावान्ने संवत्सरो य
दहोरात्रे अहोरात्राभ्यामेव व्यस्यधिकं त्रिशाता वत्राभ्यां संवत्सरस्तद्यदतिरात्रमुपयंति त्विजः संवत्सरस्ये वास्या इति य
जमानस्येत्यर्थिकः संबंधः। एवमतिरात्रस्याग्रिष्टो मवन्नित्यत्वं प्राथम्यं दशरात्रांतरे व्यक्तं। तस्मात्प्रथमं यजमानो
तिरात्रेण यजेतेति। यद्वांतरं तत्र। प्रकारांतरेण प्रयोगं यत्किं। अथोदयं वा इदं सर्वं प्रेक्षावतो दयमी कृतं तदेवेति
जम्ब। तदुभयमहोरात्राभ्यामांतरं वर्तमाने कः प्राप्यते। अज्ञाते ज्ञाप्यते रात्र्यासेहः। तद्यदतिरात्रमुपयंति तेव हते जम्बो

ताप्रतिहर्तृयजमानो ब्रह्ममेवावरुणाष्टेते उपविशति। उपवेशना मेतरं प्रसोता ब्रह्मसाराणामंत्रयते संबोधनेनापि
 मुखी कृत्यानुज्ञां याचते। ब्रह्मसोऽयामः प्रणस्तुरिति मंत्रेण। मंत्रेण प्रणस्तुर्युक्तोऽयते। स च प्रणस्तमेवा
 वरुणो न ब्रह्मेव। सोऽयामिति मध्ये प्रयोगेण भिन्नत्वात्। तथापि ब्रह्मसाराणामंत्रयत इत्यविरुद्धं। अन्यथा वृत्ति
 परत्वाभावात्। प्रणं सा विब्रुह्मामंत्रणामंत्रस्या त एवाविरुद्धो वे निश्चितमेवां प्रणानां मनो प्रणो भवति मनसा ब्र
 ह्मणा प्रसूता अनुज्ञाता वयं सोमेन विवृत्यं च दणादिना स्तुयामेति। दयोरनयोः संबंधे न प्रणं सति। अथोऽपानमे
 वत न्नमसा संतनोति। अथ यद्ब्रह्मसोऽत्रमनुमन्यते। आयुश्च मत्पुरुषो मागतेति जप पूर्वमोक्ततेति मंत्रेण सोऽत्रम
 नुमन्यते ब्रह्म। मेवावरुणोऽपि। मन एव तत्रैव प्रकारेण प्रणोः संदधाति। गतं पु प्रसोतास्तीति दयोरनयोः संबंधे न
 प्रणं सति। अथोऽपानमेव त न्नमसा संतनोतीति। अथ यत्प्रसोता प्रसोतीति। प्रसोता प्रसोति गतव्याया कच
 आघं पादं निर्दिशति। प्रसोतुं क्रोः संबंधे न प्रणं सति। पानमेव तत्राणो दधाति यज्ञपुरुषस्य॥ अथ यद्ब्रह्मसोऽत्र
 तीति। प्रसोतवानेतरं द्वितीयपादादारभ्योऽत्रोऽत्राति। अथेति प्रतिहर्तृ संबंधे न प्रणं सति। प्राणमेव तत्राणो दधातीति। अ
 थ यत्प्रतिहर्तृ प्रतिहस्तीति उक्ता प्राणप्रतिहर्ती प्रतिहरति। यमुक्ता संबंधे न प्रणं सति। पानमेव तत्राणो दधाति यज्ञपुरुष

स्य॥ एवमेवेता इति। प्रसूतप्रसूतोऽत्रार्थं प्रपंचसुपसंहरति॥ एवमुक्तेन प्रकारेणो वैताः सर्वा देवता अथ यदर्थ्युः सो
 वसुपाकरोत्कपक्रमेण धर्ष्युचक्रः प्रभृतीनामधिष्ठात्रो देवताः प्राण एव प्रतिष्ठिता उक्ताः प्राणता तत्र प्राणो न प्र
 ति संधानरूपं स्थितिं प्राप्ताः॥ अथ यत्प्रहोता सामाशस्त्वमिति। प्रसूतप्रसूतोऽत्रमिदमाह। अथेति पूर्वोक्तानंतरं यद्देता
 सासा सहस्रसुपसंतनोति॥ अत्रास्ति ब्रह्मणः प्रसोतुश्च संसुरवंत्तं। आहारप्रभृतिवानुवषट्कारात् ब्रह्मणो
 वाग्यमसोऽत्र प्रसवस्य। उक्ततेति प्रसवः सर्वेषां सोऽत्राणां॥ अथ यद्देता शंसिनः सामसंतति कुर्वतीति। मेवावरुणाष्टेतेपि
 स्वस्वरास्तेषु सामसंतति कुर्वती अंगानि स्वस्वरूपा यत्रानि प्राणो गत रूपा यत्रैः संदधाति। अथ यच्च जमानः सोऽत्रमुपगा
 ति। प्रसूतोऽत्रं समाप्य सोऽत्र संतनो यजमानविषयमाह। अथेति सोऽत्राधिकारे। यजमानोऽत्रादृशां समीपे सति अत्र य
 ति। असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमयांता न्मानं तं गमय मृत्योर्मा मृतं गमयेति। प्राणवाज्जडात्तरस्य यः। स वा अ
 यं वेधा विहितः प्राणः प्राणो पानो व्यान इति त्रैकं। प्राणवा उक्तात्तरस्य यः। स वा नेव तत्रैव प्रकारेण न्यजस्यात्मनि
 स्वस्मिन्वत्तं॥ तस्माच्चैवमिति। प्रसंगाच्च जमानसंबंधेन प्रमादप्रसंगं निषेधति। चरिर्वेदिभ्यं तं यजमानसे न मभिलक्षणास्त
 मियात्। अस्तमये यजमानो वेदेर्बर्हिर्नमवेत्। अथ यद्विब्रुह्मं च वः पंचम्येत्यव्ययीभावः। कर्मप्रवदनीयाभिप्रायेण द्वितीया। ना

भुदियात्। सर्वोदये यजमानो वेदेर्बर्हिर्नमवेत्। नाभ्यवाक्यं त्र। पप्रवाकरो बर्हिर्नमवेदिति। यजमाने बर्हिर्नमवेति पप्रुं को
पाकुर्फीदिति निषेधः। नाभ्याश्चावयेत्तार्तुश्चावयेति नञ्ज्ञात्। नाभिवषट्कुर्फीत्। होता। नाधिस्येप्रतयेताधिस्या नभिव्या
प्याधिस्यमित्यप्ययीभावः। आधिस्ये गोकस्मिन्नपिनप्रतयेत्। कर्माध्यं संकरोन कुर्फीत्। नित्यारोभ्य आत्मानमयादधा
नीति। उदयास्तमयोपक्रमे होरावेमात्सुपाकरणादीनिकर्माणि यत्प्रारण्येतेर्हि यज्ञः प्रारणितियजमानो यज्ञस्यात्मात
स्मादेतेभ्यः प्रातोभ्यएतमात्मानं व्यवहितं करारणीति॥१॥ अथ यत्प्रथमेषु पर्यायेषु प्रथमेषु पुनरेषु निवर्तयंतीति। त
र्त्तनमभ्यासः स्तोत्रियानुरूपयोः प्रथमाया दानभ्यस्यंतीति यावत्। प्रथमरात्रौ देवतदसुरा विघ्नंति। पुनरादायं संत्येवै
सामगाः स्तुवन् इत्युक्त्या न प्रथमस्य प्रथममात्रेऽयति होतृति तथेदः सते चित्तो लिहयोः स्तोत्रियानुरूपयोः सतुरं
राभ्यासश्चेति प्रथमो स्तोत्रियानुरूपवतुष्टुभावंत्यावुलिहोस्त्वितमिति न विरोधः॥ अथ यदुत्तमेषु पर्यायेषु मध्यमे
षु निवर्तयंतीति विधिः॥ तत्र प्रशंसा। मध्यमरात्रौ देवतदसुरा विघ्नंतीति॥ अथ यदुत्तमेषु पर्यायेषु त्रयेषु पुनरेषु निव
र्तयंतीति विधिः॥ तत्र प्रशंसा। उत्तमरात्रौ देवतदसुरा विघ्नंतीति। त्रयारामप्यभ्यासानां प्रशंसा माह। तद्यथाभ्यागारं गृहा
मिमुसमभ्यस्तंति नृते पुनः पुनः क्रियमाणं पाप्मानं निर्हन्त्यादः मंगले निर्हस्य संगलंकुर्या देवमेवैतैः स्तोत्रियानुरूपैर्हीना

राम-
२२

दिभिः पुनः पुनः क्रियमाणं र होरात्राभ्यामेव तत्रान इष्टारिणोरात्रिचारिणश्चासुरा विघ्नंति होतृप्रभृतयः॥१॥ गायत्र्या रापु
कथ्यमुखा निशं संतीति। स्तोत्रियानुरूपभ्यां पराणि द्वादशत्विशं त्वेषु गायत्र्यापुक्कमुखा निशं संति तिजो ब्रह्मवर्चसं
गायत्री तेज एव तद्ब्रह्मवर्चसं यजमाने दधाति। गायत्रीः शस्त्रा जगतीः शं संतीति। अन्यत्र स्तोत्रियो नुरूप उक्ते मुखं ये
ति गायत्रीः शस्त्रा जगतीः शं संतीति। अन्यत्र स्तोत्रियो नुरूप उक्ते मुखं येति गायत्रीः शस्त्रा जगतीः शं संति द्वादशत्वि
शं त्वेषु॥ व्याकृतं ते गायत्री श्रुजगती म्वांतरे रोति गायत्री जगती र्कवोतरे रामध्वं व्याकृतं येते शोसा वो इत्याह वं कुर्व
ति। विशदप्रयोगाद्याविधानिर्दिष्टा सा साहावः। स्तोत्रिये नुरूपे उक्ते मुखे जगतीषु परिधानीया सुचेति पंचाहावा
निशस्त्राणीमानि। एतदित्येतेनाहावेन वंदो सिनानादीर्षी शिकुर्वति॥ जगतीः शस्त्रा विष्टुभिः परिदधतीति। द्वाद
शत्विशं त्वेषु त्रिष्टुभः परिधानीयाः जगतीति त्रिष्टुभोः संबंधप्रशंसंति। वलं वेदीर्षं त्रिष्टुभ्यो वा जगती वल एव त
त्रैतप्रकारेणादीर्षं पप्रुं पुपुचोततः प्रतितिष्ठति। अंधसत्यो मद्भृत्यः पीतकप इति। द्वादशापिया ज्योतिष्टुभः काश्चि
दंधः द्वादशः काश्चिन्मद्यवत्यः काश्चित्प्रतापी वत्यः। आसौ प्रशंसा। विर्लं रुणः ससः समृद्धाः। त्रयारामं लं रुणा ना

मावृत्तयस्त्रिर्भवत्येवेति सुव्युत्पत्त्या भावो नाशं कर्तव्यः। एतदेवैतत्संज्ञं। ये वै केवा नंदाश्च त्रेषां नेमिषु नेरा आरवेते संतताश्च व्युत्पत्तिः। किं संतत इत्युक्ते।। जाग्रदरात्रीमिति। पञ्चमानकृतिजसुरादीनां गृह्युः। मोतिर्वै जागरितं तमः पाप्या रात्रिस्तत्र समाप्तेन ज्योतिषा जागरणो न तमसा कृतं पाप्या न तमः पाप्या नंतरंति। यावदुहवेन वास्तुयते न वा शस्यते तावद्यदि न जाग्रदुत्पत्त्यस्य रक्षा सच वपतोरीश्वरा समर्थी रात्रिः। ईश्वरे तो सुत्क सुनो तु मर्थे तो सुत्तु।। तस्मादाह वनीयं समिद्धमाग्नीध्रीयं गार्हपत्यं धिष्ण्या समुज्जलयतेति भाष्ये रात्रौ ज्वलयेदुरेता न त्विजः। प्रकाशमिवैव स्यात्। आरे संतत इति। यदि रात्री रात्रौ तर्ह्यरे संततः। रिकदानस्या सादिषु स्यादा यानां सेवासुररक्षां चेष्टितं चेदिति प्रकारेण पाप्या रात्रि नो यध्वं सोमतिः। क्वां दसे आउगमाभावे रूपं तदे इति। चेष्टिरित्यो रागादिकः इप्रत्ययः। ते जाग्रत एव शयानाः पाप्या नमपद्यतो। दिरभ्या सोध्याय समाप्तो गलत्वस्य च नायः।। इति श्रीमन्माधव महात्मज विनायक महारुते कोषीत किंवा स राभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः।। अतिरिक्त सोमो वा एष यदा धि नमि ति। रात्रिपयीयानां स्यात्। धि नस्तो वशस्त्वयं हे ईति होमः समाप्यते। अतो रात्रिमतिक्रम्य परदिने समाप्यमानत्वादतिरात्र इत्युक्तं। अत्रा धि न याये धिनो प्रशंसति। अतिरिक्तः कालादुपरि भवः सोमः सोमयागो यदा धि नं यागं सोमतिरिक्त सोमः। अ हो रात्र कालादुपरि भवत्वात्। सदैव यज्ञस्यातिरिच्यते भ्रातृव्यो यज्ञ मानस्य तेन प्रत्यक्षमी भवति प्रतिकूलो घम वा भवति। एवं हि घ्नं संभवप्रदर्शनं सु सुतरां प्रशंसार्थं। अथ यत्परस्तादृशिनो यज्ञतिरास्व स्य परस्तादृशिनो यज्ञत्य धिनो वै देवानां मिषजो भैषज्ये

राम- २३

वतते न प्रकारेण कुरुते। इतः परं शस्त्रस्या धि नस्तमुपपादयति। अथ यत्र हतस्य विनेति। अथेत्यारम्भाधिकारे। हेतिप्रसिद्धौ। पञ्च पञ्चयस्मिन्समये सविता सूर्यो दुहितरं सोमा यज्ञे प्रायच्छत्। यदि वा प्रजायते प्रायच्छत्। कल्पभेदे नारव्या न भेदमाह अतिः। तत्र सिन्धुसमये सहस्रमहाकरो दुहित्र उद्यमानाये। पश्चादत्र वान्। नतसूर्यो सूर्य स्य पत्नी। त्रियात्का चोर्ध्वं रुक्मं निर्वचने तदत्र दुहित्र उद्यमानाया इत्यनेन विरुद्धं। अनु सा सूर्यो दनति मित्रा सूर्यो स्य पत्नी च। सूर्यो देवतायां च विवियदुच्यते तदमे दाश्रयणो न।। भेदाश्रयणो न पत्नी त्रुक्ते पास्केना तस्याः सूर्यो याः कांतिर्यसापि सूर्यो। सा सवितुः सूर्यो रव्यप्रभायाश्च दुहिता सूर्ये सूर्यो च। नामा धि त्यात्रोक्ते। दुहित्र उद्यमानाया इति। एवं मातुर्दुहितायाश्च दुहिता सूर्ये सूर्यो स्यात्। स मान नामत्वात् त्रिभि र्धः। एतत्सहस्रं यदत्र तत्सवितुरेकाः नमस्तमिकं नासी किंत्वा सो देवता नामभेः उपसो धिनो रिं द्रस्वेत्यादीनां साधारणामासी ताश्च बुवत्राजिमया मास हस्रमिति। ता देवता आजिमायन्। अथ गतो उभयपदी। पूर्वलोको रूपं हि ती मंलः। तत्सहस्रं गवा मधिनो रास भे नोदजयतां। तस्माद् द्योगवा दयो देवताः शस्यंते या धि नमित्याख्यायते। प्राधान्येन निर्देशो भवतीत्यर्थः। अरव्यायिकायां प्रत्यक्षं सवा दमाह। ततः प्रभृति रास मो जातिमात्रं न सर्वमिव जन्मं धावति। यथा स्यादीनां जवत्सहस्रं दिक्पमाव किं वा विशेषणमिति न पुंसं के कवचनं। मद्वात्यं सवं मया धितं मद्दि रोधि सर्वं ममाह तमिति मत्प्रमाणः। सहस्रं सं से दिति। कदा

परिच्छेदविधेः। वृहती संप्रसारणसमाख्याकचांसहसंशंसते। तस्यार्थवादः। सहसंत्कदजयतामधिनाविति॥१॥ तदाहर्षद्वय
 त्प्रायतनातीति। तदिति प्रसावेव्ययं। अस्मिन्नाधिनेष्टसा म्येवसतिककुकारं। तथा सत्पादः प्रसारः। यद्यस्मात्पृच्छति
 वृहत्यायतनानितर्क्येति प्रश्ने त्रिषु भाकस्मात्प्रतिपद्यते। प्रश्नपुरेणविधिः। अग्निहोताग्रहपतिः सरजिति त्रिषु प्रतियता प्र
 तिपत्तिसाम्यादयोरेवतीरिति निवर्तते। त्रिषु योपिसंप्रसारवृहती त्वेति विवर्तते। त्रिः शोले याति स्रग्धृद्वयः संपद्यते एकाचगाय
 त्रीति। अष्टाहुरपादत्रयवृद्धा गायत्र्येकावर्द्धते इत्युक्तं। इदमुहसंपद्यते एकाचगायत्रीति। अष्टाहुरपादत्रयवृद्धा गाय
 त्र्येकावर्द्धते इत्युक्तं। इदमुहसंधेरूपपत्तिस्त्रोहृद्वयः प्रथमं रूपं गायत्रीति॥ अथयद्वृहती मभिसंपादयंतीति। नानावर्द्ध
 स्यान्नामचांवृहती मभिसंपादयंतीति वृहती मभिर्वर्तते कर्मसंपद्यते संशंसति भवति। अथयद्वृहती नोप्रतिपद्यमिति। वाहती
 नोप्रतिपद्यमानाद्या नोमृचां प्रथमं प्रथमं प्रगायं पुनरादायंककुकारंशंसतीति विधिः। तत्रोपपादकोर्थवादः। पुनरादा
 यं वै सामगाः स्तुवन्ति तस्येवलोत्रस्येव पंक्तिर्यते। अग्निस्तोत्रेयं च विंशं ब्राह्मणे वंदे गानं पद्यते। स्तोत्रमस्तु योरेक
 रूपं समुदये भवति। तदुच्यते तस्येवैतद्वयं कियत इति॥ अथेयंकतुशंसतीति। अथेयंकतुमित्कत्वात् प्रातरनुवाकस्य
 आग्नेयः लभ्यते। तंशंसति। शंसनधर्मेण पठति तेन द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसाये केन प्रणोति पंक्तौ नोपस्थितिं पुकुगति

नामिति धर्मेण पठति। ननु प्रातरनुवाकधर्मेण त्रीणि पदानि समस्य पंक्तौ नामवसेद्वाभ्यां प्रणयदिति तिनोमेयंकतुशंसने
 नेमं लोकमाप्नोति। उच्यते शंसतीति। कतुमित्यनुषज्यते। पूर्ववद्वाख्येयं। तेनोच्यते कतुशंसने नोतरिहलोकमाप्नोति॥ अ
 धिनंशंसतीति। कतुमित्यनुषज्यते। पूर्ववद्वाख्येयं। तेनाग्निंकतुशंसने नोमुलोकमाप्नोति। सौम्यंकतुशंसतीति। उदिते
 सूर्ये सूर्यदेवत्यानि स्रक्तानि सौर्यः कतुशंसतीति। अग्निदेवतुर्थो देवलोकमाप्नोति। अपइत्याख्यसंभवेन सौर्यंकतुशंसनेना
 प्नोति। आयते जन्ममात्रेण सिद्धिरस्मिन्नित्यापः। त्रिषु लोकेषु स्वकर्मानुसारेणोत्कर्षोपकर्षवन्तो जीवास्तत्र सर्वे समातो
 त्कर्षवन्तः सिद्धा एव॥ प्रगायंशंसतीति। इन्द्रदेवत्वं दार्ढ्यं प्रगायंशंसतीति। प्रगायः पशवः परस्परं ययमानत्वात्। पशूना
 मेवाग्नेः अथो प्राणापानौ वै दार्ढ्यः प्रगायः पशवः परस्परं ययमानत्वात् देवा प्राणापानावेव तेन प्रकारेण तस्थते।
 प्रकारंतरेणोमं प्रगायंशंसतीति। अथो शसुस्येवसेन्द्रावे प्रगायंशंसतीति। ऐंद्रेण प्रगायेन शसुस्येसेन्द्रता भवति॥ घावाद्यधि
 वीयंशंसतीति। त्वेवावाद्यधि वीयंशंसतीति प्रतिष्ठेवैवावाद्यधि वीप्रतिष्ठित्या एव द्विपदंशंसतीति। प्रतिष्ठानीयं वै
 वंदोदियदाः प्रतिष्ठित्या एव। दार्ढ्यस्य तु यापनिर्धार्तातीति। वृहस्यति देवतया वृहो परिधार्तिव्यसं वै वृहस्यति वृहस्ये
 यजेतेन प्रकारेणोत्कर्षः प्रतितिष्ठति। अथेषां संपद्यतीति। प्रातरनुवाक एवाग्निमित्कत्वात् प्राग्नेयंकतुशंसतीत्यादि

भिः सोम्यं कृतुं शंसतीत्यादिभिश्च दृष्टि रूक्ता। तथा सत्यावापो द्वापाम्यो सदस्य संयद्वतीति ॥ १॥ त्रीणि गायत्री शतानि। अ
त्र नवगायत्री मण्डपमिति सोम्यं वृद्धाः। तिस्रो यावापयिषीयेत चेदृद्धाः। अक्रुधीये आघा गायत्री प्रातरनुवाके त्रीणि श
तानेकाधिकाभिर्गायत्रीः। एवं त्रयोदशानामावापयितुं द्वापाम्यो सदस्य संयद्वतीति। एतन्मूलवचनं कल्पसू
त्रे। चतुर्दशगायत्री उद्धरतीति। समिधाग्निमिति सूत्रे उद्धरतीति। इत्यारभ्य च त्रिंशत् त्रिंशदि नैतदाग्रे वाचमिति हे
सूत्रे उद्धरति। एवं या नि त्रीणि गायत्री शतानि ते हे वृद्धी शते। सार्द्धं गायत्री वृद्धीति गणितेनोच्यते। सप्तति मनुष्य
सप्ततिः। अक्रुधीयेत तीयाचतुर्थीकाविराणमृष्यावतुष्टुभो वृद्धेते न द्वयो रुद्धाः। एतन्मूलवचनं कल्पसूत्रे। आनुष्टुभ
हे इति। ततो द्वयोः रुद्धारसं हि हेतवदिति सूत्रे तयो रष्टमी नवम्योः। प्रातरनुवाके पंक्तय एकविंशत्यपरं वा हेतु सतो वृद्धं त
पंक्तय एव। ता एकोनचत्वारिंशत्। एवं सप्ततिः। त्रयसो विष्टुष्टुतानां गायत्री शतमुद्धृत्य तानि त्रीणि वृद्धी शतानीति।
प्रातरनुवाके द्विवत्वारिंशदधिका नि त्रीणि शतानि विष्टुभः। अत्र त्रिंशती वृद्धी संपदुक्ता। परिशिष्टां वृद्धीति। आधीने क
धीये द्वे विष्टुभो संपाद्ये षड्विष्टुभमिदं देवानामिति सोम्यं वृद्धाः। इति पंचाशतं। अत्र त्रयसो त्रीपमुद्धरमाश्रयं।
सांप्रदायिकाः। अथ त्रयस्त्रिंशद्वा मुद्धरस्य त्रिंशत् वत्मा वायः। अन्यासां वाग्मिनी नोतावदिति सूत्रे भाष्ये पूर्वसूत्रानुरो

धेनदर्शितो यं सिद्धो तः। अथ वा त्रयोदशिताम्यायो उष्यो दर्शितो यं सिद्धो तः। तेन विष्टुभा उपोदशं शतमिति परशरस्येना
नारतं। नित्याद्यकाहीवता नीत्तुक्ता गृह तत्त्वो धनात्। त्रयोदशमत्र तं शतं शतं वा मुद्धरेदिति। कात्यायनात् काव्यं।
तच्च गायत्री शतं जगती शतं च ते हे वृद्धी शते। प्रातरनुवाके जगत्यः शतं पंचाधिकं इह द्वादशजगत्यो नमो मित्रस्येति सो
म्यं वृद्धाः। ता सामेका विष्टुभः। त्रयस्त्रे न वृद्धी जगती वेदसमिति सूत्रे तं देवा बुधे रजसः सुदं स समित्या रभ्येकादशोत्पा
उद्धरंति याज्ञिकाः। एतन्मूलवचनं कल्पसूत्रे। तथा त्रयो जगता देकादशोद्धरतीति। पंचाशद्विष्टुभः पंचाशदुल्लिख्य
तं वृद्धं संपद्यंते। त्रिंशती परिशिष्टा विष्टुभः। प्रातरनुवाके उल्लिख्यः पंचाशदेवा अक्रुधीये ककुसुनुशिराषधी वोसि
हो वृद्धाः। जगती पंचकं परिशिष्टा साक्षिकाः। एतन्मूलवचनं कल्पसूत्रे। एकादशो ल्लिख्य उद्धरंतीति। अथ याः सप्तपंचा
शतं वृद्धो वेदताः संपद्यंतीति। प्रातरनुवाके वा हेतु सतो वृद्धातिरिक्ताः सप्तपंचाशतं वृद्धं तः। अक्रुधीये ताविति
समिर्जगत्यहराणो वृद्धाति सो वृद्धाः। तर्ह्येदं कल्पसूत्रे वृद्धी वृद्धातया यं वा मधुमत्रम इति पंचाशत् वृद्धा प्रगा
य्य सतो वृद्धा अत्रिष्टुष्टु संपादसमिद्विदितुधारयोः नाशविष्टुष्टु वृद्धा प्ररगो कर्तव्यं। एतन्मूलवचनं कल्पसूत्रे।
अपंचा मधुमत्रम इत्यस्यो यथास्थानमिति। समिद्विदिति सूत्रे उद्धरतीति। अथ ये दापं वा सो विष्टुभो। नमो मित्रस्ये

त्रैकात्रिंशद्विंशत्येका संपादिता सा विष्णुश्च एवं आवापो दाराः प्रविशन्त्या अधिकादिपंचाशद्विंशती तदधिकादिपंचाश
 शदं विंशतेष्वेति उपस्येता कारंतादिपंचाशब्दा इवार्थे आरादिपंचाशयो भवेत्तु पंचाशो द्वे विष्णुभो पविशेद्ये द्वि
 दौ द्वेका विंशत्यहं तासि सौ हृदयः संपद्यते उपसंहरति । तत्राना छंदस्यानो सहस्रं सहस्रं सहस्रं सहस्रं संपद्यते इति ।
 न सहस्रमिति संसेदिति । शारको तरे न नाधिकमाधिनशंस न मुक्तं तत्रानुमतमित्याह । सहस्रं नातिशंसेदतिक्रम्या
 धिकं न शंसेत् । सहस्रादकीं न शंसेत् । हेति संमता वच्यं । एषे वा स्थितिः । प्रोते वाधिनस्येति । परमं तद्यत् न नार्थे उते
 त्यव्यये । आधिनस्य विभूतिरिति प्रदर्श्यं त एव । एष आश्रयः क्रतुराश्रया देवक्रतो र्निष्क्यवेत्ता । कुतो न भवति । मध्ये विभूतिर्न
 काष्ठी । अथ यद्यश्रयं क्रतुं पुरा कात्मा समतीया दधिनं क्रतुमनुयत्किं विद्विदेव तमृदुतदनुवर्तयेदिति । उपस्य मा
 धिनं च यद्योक्तं शस्त्रा पश्चाद्विदेव तामिह विभूतिः कर्तव्या । सौम्ये क्रतो यथा छंदसं वा वमा नीरनुवर्तयेत् । गायत्रे उदु
 त्यं ज्ञातवेदसमित्यत्र गायत्री रनुवर्तयेत् । त्रैलुभे चित्रं देवानामित्यत्र त्रिष्टुभो नुवर्तयेत् । जगते नमो मित्रे स्य सत्रजग
 ती रनुवर्तयेत् । सौम्यं स्वास्यत्रिकस्या यतने सर्वसौम्यं स्यत्वे गोविदि तमग्लान मनुवर्तयेत् । प्रजायस्या यत्ने सर्वाभे
 शस्य गाया ननुवर्तयेत् । धावा दधि वीयस्या यत्ने सर्वधाया दधि वीयमनुवर्तयेत् । द्विपदाया आयतने सर्वा द्विपदादिव

अनुवर्तयेत् परिधानी याये पुरस्तात् सर्ववार्हस्य तमनुवर्तयेत् । एवं परशास्त्री यं प्रदर्श्य स्नाननुमाह । कृचामेतत्तये दुक्तं विभू
 तिरूपेन किं विद्वि वनप्रदयत इति । एतन्मूलं वचनं कल्पसूत्रे । वत्रमेतयोक्तेन पादेनोदये कां हेतुदिते सौम्यी राति । ३॥
 अथ वेचकी वदाधिनमिति । उक्ते आधिनैका राद्वोत्राधिनानामिति न वाक्कृषी व्याख्या विधातुमुपक्रमते । अथेति प्रकृ
 ताधिका रार्थः । आधिनं च की वत्तरथ रूपं । आलं वने च को द्वे स्रक्ते च के । अक्रुषीत्येन वाहः आभारकं काष्टं । आवां रथो अ
 धिना श्येन पत्ने नि सउहेति सउदिः । एतकाष्टं । अने नैतत्सुचितं । असमात्पूर्वं ना सत्याभ्यामिति मधुः सोमस्येति द्वे स्रक्ते
 पुंजायामिति स्रक्ते । तानि युक्ता निबलीवर्हाः । स एष देव रथः । स एते रदेव रथेन स्वासि सुर्गलोकं समप्नुते । स सुपर्णी स्यादिति
 । ब्रह्मती सा हस्रपदा दस्यः परोयं । ब्रह्मती सहस्रस्योक्तरीत्येव संपादितत्वात् । अधिकं ज्ञातमनुष्टुभा म्वांसु पर्णीभ्या
 योसि तेन सहितमाधिनं ना सत्याभ्यामित्याभ्यां ते समो शहरागी यं स्रक्कमित्येता व छंसेत् । एतन्मूलं वचनं कल्पसूत्रे ।
 नित्यानि काही वता न्याग स्यानि च । ऊर्ध्वमागसेभ्यश्चिदा तं सुपर्णीमिति । एतद्यदा देवानामनुया द्वा प्रमादात्सूर्योदपरा
 धिनकालः संपद्यते तदा भवति एव त्रैलुभा त्रयोदशं ज्ञातमिति कलौक्तं ब्रह्मती सहस्रात्पदां तरुमे वा ब्रह्मती सहस्रप
 दं द्विपं चाशदधिकं ज्ञातमनुष्टुभा मुपादानात् । यथा त्रयोदश ध्याये कल्पसूत्र एवोक्तं । अस्तु ते वैत्यर्था ये रभियुक्ते

नित्यारभ्यत्रीरपाधिलेखादिशतानीत्यंतं। त्रीरपादिनेषादिशतानीत्युपरिशिष्टं तत्सतविंशतकल्पसूत्रेतेचेत्रनुपदिष्टं कुपु
 रिस्मिन्सूत्रे विलोकनीया। स सुपरिपक्षे सुपरिमापि मापित्यर्थवादः। तद्यथापक्षिण रुद्रयोश्चत्वारिंशं लोकमभ्यु
 ते एवं सस्मिन्सर्वं लोकं समभ्युते॥ दिरेवाधिनायादपत्र इति। प्रतिपदेपरिधानीयायेवेति दिरेवाक्यते। तद्यथा प्रतीया
 तेनांतरा विज्ञातीयेनानिवेष्ट्यमानो धापयेत्त गच्छति। एवं तत्तु रादिर्वामनः सर्वेधातुर्ह्यर्थवृत्तिमानिति कृगंतो नुरादि
 र्वाततो शिवस्वार्थे चांदसो शितपिथो आदेश आतं सुगा गमः॥ अथातः परिधाने येवमीमांसेति। यदादि सोरराघा माविर्भा
 वस्या मति सत्ये दतिकामेघा हो तास्य मत्पेनानुक्रमे न संसर्ग्य निजीनी या घदा स्य सूर्य स्य लोहिति मा लोहित मपीयाद
 याद व्यये नाशं प्राप्नोयेदे नं सूर्ये सर्वे रश्मयः प्रकृत्यर्थे रश्मकालः परिधान स्या। हे वेदतिप्रसिद्धयो। एष सूर्यः एतस्मिन्का
 ले अयह तपाया वि विक्रपाभा भवति। पाप्मात मस्तदयह तं भवति। विविक्रं च भवति। विविक्रं च भवति। अयह ते पाप्मानं वि
 धिव्यते पाप्माना यो होता स तस्मिन्काले परिधाति॥ अथ यद्यभं स्यादिति। येदेनं सर्वे रश्मय इत्युक्ते। तत्वा स्वीयमुक्तेन
 तु लोकि क दष्टिविषयतयेत्यच्यते। अथ यद्यदि अ भं स्यादेतद्वा अस्य तद्रूपं येन प्रजा विभर्ति। ततः प्रशस्ततममत्यर्थः।
 इदमेकं रूपं यदयं प्राणो ध्यातं मदिति मन्त्रोतिरोहितः। यथा प्राणो वसामजादिभिरावृत्तो व्यतिरोहितस्तथेदेन मतिरोहित

मेव इत्येवा॥४॥ एवमेव तं मयमानः परिध्यादिति। विधिरयं होतारं प्रति॥ विभ्राज आकृतिमिति। अति मेघांडं बरेणा निरु
 यमाने आदित्ये विभ्राज कृषे विभ्राज इति बतु सोमं मधित्येता माकृतिं तु द्रुयात्। अस्यार्थवादः। यो यमादित्यो नुपपु
 त्तः स्यादेम रुतिस्य आविर्भवति॥४॥ अथ येनेदिति। उभापि बतमस्मिन्ना प्रवामं धांसि मघान्यस्तुरिति द्वाभ्यां येनेता द्वाभ्यां
 त्वापिनमित्याख्यायत इति प्रशंसा॥ अनवानमिति। प्रथमां गा यत्री मनवान मुक्ते त्ररस्य विराजोर्द्वे च वाचि। श्रीर्विरा
 लत्राद्यमिति विरजः प्रशंसा॥ उत्रेरा विराजोर्द्वे च वाचो जइति विराज उत्रेरा र्द्वे च वषट्कोरिति तेन प्रकारेण सर्वे एव लोके
 यजमाने दधाति। विराजोर्द्वे च वाचो जइति विराज उत्रेरा र्द्वे च वषट्कोरिति तेन प्रकारेण सर्वे एव लोके
 रोदे विराजित्यादि प्रशंसा॥ अथिना वा युना एव सुदहेति त्वं वसितेति। स्थिते त्यक्तेति हस्मा ह कोषी। किरित्यनु च्यते।
 कोषी त केरेवा यमभीष्टतरः प हो न त्वन्य दीयः यरुः॥ प्रशंसा माह। आधिनी विष्णु त्रिरो अद्रवतीति। अंसे विशेषणमु
 य पत्रतरमित्यादातिरो भते द्विभवादिती यदि न भाविनास्तिरो अद्रवतीति सो मा भवति। ना सत्यातिरो अद्रवतीति युषाणा सोम
 मिति तिरो अद्रवत्यप्यत्र तरा। विष्णु त्वं प्रशंसति। अथो बलं देवी र्ध्वं विष्णु वित्यादिना॥ अनुवपदरोतीति। सोमस्याग्ने
 र्वाहीत्यनुवपद्वारयागविधिर्न त्रविधिर्वा। आकृती नामेव शोत्या आकृती नो प्रतिष्ठिता इति व्याख्याताते। संसरे पुंसे

गच्छति अथिन लोत्रार्थं यदो देवो रोगः संसत्रा भवति तदा होता प्रवृत्त होमसं बंधिनो आहुती जुहोति ॥ जुष्टो वा वदति मंत्रेण
 तस्मीं वा होमः समुदायस्तद्वयवाचाहुती इत्यवयवावयविसं चं धे प्रत्ययः ॥ वाक्कमनश्चात्र प्रीति आधि ने महत्सु
 सुघकाते इति उघमे नारभेते इति ॥ समुदायो यमो ग्रंथ इत्यात्मनेपदं ॥ ५॥ अथ हरियो जने न चरंतीति ॥ एवमग्नि होम उक्थ्य
 ऽघोऽप्यति रात्र इति वतुः संखं सोमया गत क्रुडतः परंशेष समाप्तिः ॥ अथेति तत्र संस्थानं तं रंशं यं त सवनी यपमुक मी
 नं तं रं चरंति ॥ पुनश्चि ते ब्रह्मणा के शि नाहरी इति याज्ञायां हरियो जने कीर्तित इति हरियो जनसं बंधी हरियो जनः ॥ एतदनु
 सारो नार्थगदः ॥ हरी एव तस्मीं गति ॥ अत्र देवाः साक्षाः प्रीता भवन्ति ॥ त्रिष्टुभामिति तिष्ठासुकं मघवन्मा पराजा इति त्रिष्टु
 भं हरियो जनस्य पुरा नुवाक्या मनूय जगत्या पुनश्चिते ब्रह्मणा के शि नाहरी इति याज्ञाया यजति ॥ बलं वैदी र्यं त्रिष्टुभ
 या वो जगती ति व्याख्याते ॥ म दती या ज्ञा मध्ये अमंदि पुरित्यसि ॥ म द्दित ती प सव नं ॥ अनु वषट्कारो ती ति व्याख्याता ॥ अ
 वधाना सोमाना मग्ने वीहीत्यनु वषट्कारः ॥ सोमस्याग्ने वीहीति वा ॥ या खं ज रात् ॥ आहुती नामे व शां त्या आहुती नां प्र
 तिष्ठित्या इति प्रशंसा ॥ तासां भूयिष्ठा इति ॥ अस्य प्राण भ होमकः ॥ सर्वं पृथिवि जोधाना व्यादरेते ॥ ता सां धाना नां भूयिष्ठा
 धाना होता ददीता पशवो वैधा वा यव सेत जी वंति ते ॥ पशूनां भूमान मेव त तेन प्रकारेण तत्रात्मनि धेते ॥ अथ यद्वं जपेति

राम.
२८

यथा ह्यद्वसवो गोर्षं विदिते ता मृचं जपेति ॥ विष्ट्या कृमी ह्येन दारेण प्रातः सवने प्रसृष्टा स्ते ननिः संप्यति ॥ यदाहुती जु
 ह्वतीति आग्नी धीये गत्वा वतुर्ग ही तेन च त स आहुती जुह्वतीति मंत्राः कल्पे उक्ताः ॥ शाखो त रात् ॥ स्व सप्य न मेव त कुर्व
 ते षट् स्ये वशां त्ये य जमानस्य च मिष ज्यो ये ॥ ता आहवनीयस्येति ॥ ता धाना आहवनीयस्य भस्मो जे भस्म मध्ये नि व संति
 यो नि वैष म्ना माहवनी यः पशुका सतया तत्र होमात् ॥ स्व एव गो षे ॥ न यक्रमे ते ना पक्रांतु मश को ए ना न्य म्पू न्द धति ॥ ६॥
 अथ ण कला जुह्वतीति ॥ ण कलानां समुदायः ण कलः पंचभिः पंचभि रेकै क सा न्नुह्वति सर्वेभिः ॥ मंत्राः कल्पो दाहताः प्रतिम
 त्रं प्रपश कले जुहोति ॥ तद्यथा हि जी र्णा ये ल चो नि र्मु च्ये ते यी का मुं जा न्मु च्ये ते व मे वै ते न सर्वस्या ता म्भन सं प्र सु व्यंते ॥ मध्ये एव
 सोम जन म सीति लिंगो देन ह्यार्था आहुतय इति दर्शयति छं तो जुह्वतीति शाखां त रं ॥ ७॥ अथ सव्या वृत्त इति ॥ शाक ल होमा
 नंतरं सव्या वृत्तो भूत्वा पुन सोमा नुप परा यंति च म सा न्नुह्व्य दके न प्र रयित्वा स्था पयंति ते पुन म म्भ से पुन र्वमं त र्गी ताः
 सोमा अ पुन सो मा स्ता कृमी पे ग छंति ॥ तानि हां त र्वधा सा दयंति अ ध्वर्यु प्र मृतय आग्नि मारुतां ते त हां त र्व दि सो मस्या यत
 न ॥ अंतः पाद समीपवाची ॥ अध्वर्यु पाखा यो वा त्वाल म परेण यथा स्वं च म सा न्नुह्व्य ता न व म्पू र्णो ति का त्या यने ॥ व्यव
 दधति दर्भ पिंजला नीति ॥ दर्भ पिंजला नि विचल नार्थ मध्ये व दति ॥ यदा वा आप यो यध यम संगच्छंते अथानंतरं कृत्वाः

सोमः। एवमंतलीनः सोमः कृत्स्नः सोमः संपद्यते। तावैश्वर्यानि नयति। तावपः सुखली न सोमसं पर्वे रासो मता मायादिता
 वैश्वर्यानि नयति। अथायं सोमः कृतः श्लोक एतित्ये तथा सुशारवी यया ययोरौजसास्कभित्ता रजो सीति परशारवी ययावे
 तिकत्यसूत्रे एकवचनमित्युक्तं। यतो वै विस्मयं एवेना अपसन्ने न प्रकारेणांततः प्रतिष्ठापयति। अथ प्राणा
 मशंतीति। शारवांतरी ये नपुकारेणा प्राणापा असीत्यादिभिर्मन्त्रैः। समिंद्राः संवर्चसापयसे ते ताभ्यां वा। तद्य देवा इ
 मदतिकर्मणि प्राणा नां कुरी कृतं यदिलिष्टं केशेनोनी कृतं तदेवैतदाप्याययति। तद्विबज्येति। भरुपरिधी न कुर्वतेति इ
 ति। इधिमहे रासोमभूराणां परिधी न कुर्वते। इतिरागदुत आग्नीध्रीयेगत्वा दधिका दोगा अकारिणमिति मंत्रेण इधिमभू
 तीत्यर्थः तत्रैव प्रकारेणा मातुषेणो व भूरादेवं भूरा मंतर्दधते निधी कुर्वति। अथ भूरा इति। आनार्थे ऐनी मैतत। अमु
 मेवेतत्सवनेरिति। इष्टिं वा रुणी विधातुमुपक्रमते। एतेः सवने रमेवे अंतियो सोतपतिसर्व्यः। उद्यंतममुं प्रातः सवने
 अंतिसम्ये संतं माध्दिनेन सवनेना संयंततृतीय सवनेन सवै एष सर्व्यः अपः प्रविश्य वरुणो भवति। अस्तानंतरं व
 रुणो भवति। तस्मादा रुणो मे क कपालं पुरेडाशं निर्वपति इष्टि विधिरियं कपालं गतामे क संख्यां प्रशंसति। एकस्वो वै
 श्रीरितरे सेवकाः। श्रीर्वै वरुणः प्रियामेव तदंताः प्रतिष्ठति वरुणमला कृष्यादि श्रीस्ततस्तस्यो होतो ततः प्रतिष्ठति तेन

रेरावात्वा लोत्करा उपनिष्क्रामंतीति। ते इष्ट्यर्थं देवपुत्रा दुदक प्रदेशं गच्छंतं मात्वा लोत्करा वंते रोगोपनिष्क्रामंति। तद्वि
 यज्ञस्य तीर्थमा प्राणं नामेति। अनेनाग्नीषोमप्रणयनानंतरं सोमयागे प्रविशति निष्क्रमणतीर्थमिदमिति संनिधीयते। रुचो
 व्रसंमतिमाह। आत्मानं तीर्थं कइह प्रवो वदिति। प्रतीकेन येन यया प्रविचंते सुतस्ये तपि दर्शितं। अतः प्रवेशे प्ययं संचरइति
 संमतिः। एतेन वै देवा इति। प्रवेशे प्ययं संचरतीदानीं विधत्ते। देवा एतेन तीर्थेन यज्ञं प्रयद्यसवीकामाना पुस्तयो एवेतच्च जग
 न एतेनैव तीर्थेन यज्ञं प्रयद्यसवीकामाना प्राप्ति। रुचः संमत्ता यजमाना दीनां सर्वेषां संचरो यं। ते यस्यां दिश्यापो भवंती
 ति। ते यजमानप्रभृतयो यस्यां दिश्यापो भवंति। तामतमिर्विशिष्टां दिशमभ्या दत्य संसुखामिष्ट्यर्थं दृष्ट्वा प्रितेष्ट्या चरंति। सो वै
 प्राची दिक्षु यस्यां देवताः। आपो वै सवी देवता इत्यायो यस्यामित्यर्थः। चतुरः प्रयाजा मिति। प्रकृतितः पंचसु प्राप्ते पुचतुर्थे
 निषिध्यते। कते वर्जितो वर्हि यं पुनाः नृते वर्हिष्कां मृतुरः प्रयाजा नृजति। अस्याप्यवादः। वर्हिष्कां तमुत्तरजति तफक्तं दिय
 स्मावात्र वर्हिस्तीर्थं ते देवभावेदविरासादनाभावे वर्हिस्तरा स्याप्यभावः। वर्हिष्कां दृजं नेतुवा चेत्तराण्यलकितं वेद्यादि
 निषेधो वापं। दर्भचतुष्टयेः परिसरणां न प्रताभावाप्यं तत्र निवार्यते। वात्रैश्चा वा सभागाविति। रुधचतोर्निवृत्त्यर्थं निष
 मवचनं। पाप्मन एव वधायेति प्रशंसा। अथो हास्यो रीमासा तं वा दनितं नगरं भवति। अमुं मताविति। एक इति पूर्व

तिसमानेहविषातया मत्वापनेः। न। प्रधानया ज्ञाविषयंतदुक्ते। पञ्चविपर्यासः शारवांतरी मं वाया ज्ञांतरं वि नियुक्ते लभ्यते ते वै
 वै। वधी यसी तुया ज्ञा सिद्धे तदु शब्दे वधारणार्थे न द्रुसी यस्या विपर्यासो वि न भवतीति व्याख्याते। एवं सति प्रधानेषु
 यत्र कथं वि वि नियुक्ते लभ्यते तदु यत्र कथं वि वि नियुक्ते लभ्यते तदु यत्र कथं वि वि नियुक्ते लभ्यते तदु यत्र कथं वि वि नियुक्ते लभ्यते तदु
 ति। सा नू वंध्या मित्रावरुणा देवत्या भवति। द्वि देवत्ये न प्रशंसति। पुरस्तादग्नीषोमीयः कृतो भवति परस्तात्तस्मान्नैत्रा
 वरुणी भवति। यज्ञे स्पेव सभारताये। समानो भारे गौरवं यस्य तत्राये। समानस्य चंद्रसीतियोगविभागात्सभावः। प्रकारं
 तरेण प्रशंसति। अथ यदशु वरुणां यतति ततो वसिष्ठो हीनो भवति तस्मान्नैत्रा वरुणी भवति मित्रे स्पे वा तुल्ये ॥११॥ अ
 थ यदि पशुरानीति। पशुधिकारोपजीवनेन पशुप्रायश्चित्तान्याह। तदधिकारार्थं यशब्दः। यदि पशुरानी तो नु या कृतो सि
 चेतर्हि तं पशुमृत्ति स्यः कारयेत्ते न कृत्ति जोजे जयेयुः। अथ प्रकृतया गार्थं पशुमन्ये तद्रूपं तदेव त्पमाल मे रत्ना तमा
 प्रीते पर्यग्रे कृतमिति। सपशु र्यदि प्रयाजया ज्ञा मिरा प्रीमि रतो न भवति ततः प्रा भवति मर्यादा यामाहः समासः त
 मा प्रियो मर्यादी कृत्य प्राग्दत्तं मान मा प्रीतं पर्यग्रे कृतं तं यमु सुदं वं नयेयुः। तं संज्ञयेयुः संज्ञपन संस्कारोक्तस्मिन्
 पुः। तस्या बुद्धा तमिति। तस्या बुद्धा तमन्ये तद्रूपं तदेव त्पमाल मे रत्नि विविदि तमितरं कर्षयेयुः संस्कार प्रवर्धयामितुः समी

यम-
३१

ये हरेयुः। तयोनी नावयेति विधेति। तयोर्दयो पयो वीपनोति विधना नाम्प्रयपितानानावदा पसमाने वषट्कारे जुहुयुः
 ॥ तयोनी नैव यमु युरे डाया वपि पृथक् पृथक् ययित्वा वदा य समाने वषट्कारे जुहुयुः। तयोनी नैव हविषी इति। प
 श्ववदे न हविषो द्वि वचनं। एवं तृतीयं सति। उपपदो मः। एवं ज्ञा घन्या विति। यत्नी संया जा इत्यर्थः। यदि त
 ये कपे वा प्रिया प्रीतः स्यादिति। यदि तु प्रयाजया प्रिये कपे व आ प्रीत आ प्रिये प्रातः स्यात्ते न प्रचरेयुः। प्रवी नुत्तरं पृथ
 स्कारान्म तस्यैव कृत्वा ते नैव या गंकुर्मुः। इति सा स्थितिः पक्षां तरेण विकल्पाभाव इत्यर्थः। प्राणा वा अप्रियः प्राणाने वा सि
 त्ययो तत्र या प्रिया दधाति। जायते वना काल मृत इति प्रयोगः। अथ यद्यप्यपरी स्यात्कथं स्यादिति। अत्र वंध्या स्त्री पशुः
 सा वरा विहिता। तथा पि भोत्या यद्यप्यपरी भवति। तदा कथं स्यादिति। गर्भस्य त्वो वपा रूपं कृत्वा फली करणायै मुदा
 संतुला सौं प्रोये फली करण संबंधिनः फली करण अ व गरा सा युरे डाया हविषो प्रदा ने ता सर्वा नृणा मित्र एव जुहुयुः
 इत्यत्र रं दत्तं। अस्यार्थवादः। रं सो सि ह वा ए नं यत्ते मे त घ तं गं कं ति यद्यस्मादेवेता दग्भ वति ता नि रं सो सि ते न तवा वरा
 नापहेति। तत्क मी रं को ह रा भवति। एवं नु यदि पशुर नू वंध्या भवतीति विस्तृतस्य पशुया गस्योपसंहारः। यद्युदै पय स्ये
 ति। अत्र वंध्या यो यं तां तरे। पय स्या वा हविः यदि विकले। उ प्रा क्प्र कृता न्यते वेता हरा निम्ये। प्रशंसति। एतदे मैवाव

रुगायोः संगतं हविर्न त्वयस्या। तस्मान्मित्रावरुणायोः पयसेति यथोक्ता ते ये वहि निष्ठिते स्थिता न त्वसमर्थविषयो यं वि क
 ल्प इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथ यदि गो पशुर्भवतीति। अन्नबंधायां प्रकृतितत्त्वागः प्राप्तः पयस्तरमाह गो पशुरिति। अथ पशु
 र्न कलिष्ठो। कस्मात्। माता रुद्राणा मिति निर्दर्शनात्। गो संसृजो वै मित्रावरुणा विषयाः। पुवं वस्त्राणि पीवसेति। अ
 न्नबंधाय शोर्ववायाः पुरोलासा सहविषां ववाया आहवाया लिंगैः प्रयंसति। पुवं वस्त्राणि पीवसा वसाये इत्यत्र पीवसेति
 शब्दो महत्त्ववाची तथापि वपावसेत्य करसाम्येन सक्तः ॥ तदवाये मेदसोरूपमिति यद्वदि संनानि विधे सुदान इत्यत्र वंदि
 षमिति शब्दबहुलशब्दस्वरूपे बहुल इव हि पुरोलाशः प्रवाहवा सिद्धते जीवसे न इत्यत्र काहेवेति शब्द आदिस्मादेव
 विभक्तं तस्योत्पत्त्या शब्दस्वरूपं तद्विषां नारूपं। अथो यथाक्रमं ववायाः पुरोलासा सहविषां ववाया आहवाया लिंगैः ॥ १३ ॥ उदु
 दवस्यतीति। अन्नबंधायां संस्थितायां सोमयागं सपशुयागं ब्राह्मणतर्पणं तं समाप्यावनीयात्तान ग्रीसमारेव्यो दंडं तरे
 राचात्वा लोत्करा उदवस्यति उपनिष्क्रामति। एवं हि पूर्वकर्मावसानं भवति। उद्वरकर्मा रज्जुं भवतीत्युदवस्यतीत्यर्थः
 उदुदु-हि जीवलोकः। तेनोत्तरकर्माय मुदवसाने युक्तं। उदुदु-दवसाय वै सव्यं चैव प्रणीकृतीति। उदुदुदवसाये त्वनेनेद
 माह। उदुदु-पनिष्क्रमणा नंतरं उपलिप्त उदुतावे हि तेन्या यतनानि कृत्वा गो मयेनोपलियमयित्वा प्राचिरुत्सेति। ततो देवस

व्याकृते दं विस्तुर्विचक्रमे इत्यनया पूर्णा कृति प्रणीकृति धर्मैराजं गृहीत्वा जुहोति। यज्ञो वै विस्तुर्विचक्रमे इत्यनया रभते।
 पंचकपालः पुरोडाशो भवतीति। इतः परमुदवसानीयेष्टिः। तस्यो प्रधातं हविः पंचकपालः पुरोडाशः इयमिष्टिः पुनराधे
 येष्टिवत्स्यः काला भवति। पंचपदापेक्षिः योक्तो यशोयज्ञस्यैवास्त्ये ॥ इति व्याख्यातं ॥ यचका अष्टा कपाल इति।
 यद्युदेति। त्रीण्यवयवानीति पक्षोत्तरसंपादकानीति व्याख्यातं। पौर्णमासं मेव तं वं भवतीति। वचनेनातिदेशः पौर्णमा
 सतंत्रस्याष्टकपालपक्षे प्रतिष्ठाप्ये पौर्णमासं प्रतिष्ठित एवेति प्रशंसति। इदं त्वेव प्रत्यक्षं पुनराधेयस्य रूपमिति। अथ
 तमद्येति प्रथमात्तृतीये हविषो द्वितीया चतुर्थे सिद्धकृत इति यत्पदं योक्तव्यं याज्या पुरोडासा स्तथैव व्यतिषक्ता इ
 तीदं प्रत्यक्षं पुनराधेयस्य रूपं। एवं पुनराधेयस्य कीर्तनात्सामिधेयस्य पंचदशविभक्तिभिः प्रमाजानुयाजानुजतीति तन्न
 नपादशिमिलो अग्निना बहिरग्र इति देवं बहिरग्रे वसुवने देवो नराणां सोमवस्तुवन इति भवति। तथा चार्चयः पूर्व
 आ ज्यभा गोश्रु आ यं यीत्फ त्रोग्रे येवदमानाये तितपो पांशुत्वमिति प्रवृत्तिः। तस्यो संस्थितायां यजमान इति। सोदवसा
 नीयाय देवसमाप्नोति तदा यजमानो ग्रीहो वं जुहोति। हि यस्मात्संस्थिते ग्राधेये ग्रीहो वं जुहोति। तस्मात्तस्यो संस्थितायां
 यजमानो ग्रीहो वं जुहोति। यदा सायंकालं संनिहिता समाप्ता तदानित्या ग्रीहो वं जुहोति। तस्मात्तस्यो संस्थितायां

व्यासायं कालातिक्रमेण्येवं। यस्तुः शारवाणं वैष्णव्यं चरुं। इति रेवेति पुरुषोदवसाने या संस्थानिमित्रासायमा
 इति न भवति। येन दवसाने यासायं कालात्सासायादित्यवधाने समाप्तेति तदा संस्थानिमित्रासायमा इतिः पृथक् कर्त
 व्यानित्यागि होत्रारंभः पृथगिति न्याय्यं मन्यं होत्रारंभो ध्याय समाप्तो मंगलत्व सूचनाया। नोति होत्रो वा जयेयात्
 कत्रासोर्पो मात्मकस्यासितत्रा होर्पो मस्यास्यं शाखायां वसति चतुरहावाया होर्पो मस्यातिरिक्तो वदति भवतीति।
 वाजयेयस्य महाकौषीतकि ब्राह्मणोक्तस्य मस्ति। एतदुभयं प्रांते विवरी तव्यं नाधुना मध्ये विस्तरपातात्। कृतकार्य
 स्यादिति शेषो धनं शोभते इति॥॥ इति श्रीमन्माधवभट्टात्मजविनायक महर्षे श्रीकौषीतकि ब्राह्मणभाष्ये श्रुत्यादयो
 ध्यायः॥॥ ते वेदीक्ष्यमाण आग्नीं संनिवपेत् इति। इतः परं श्रुतिः संवत्सरसत्रमाह॥ संवत्सरसत्रे दिवतुर्विंशत्युदमि
 ल्लवाः। षट्छा अभिजिज्ञयः स्वरसामानो विषुवा विमृति द्रव्यं द्यौमादशममह रितुर्हर्गण एकादशहीनेषु सत्रेषु
 चोपयुज्यते। एषु मध्ये शारवांतरे केवां वितृप्य गिनिपो गोप्यसि। दिरात्र भूतयो हीना द्वादशा हर्गण द्वादशा हर्ग
 भूती नि सत्राणि तथेकाह अपि बहव इममहर्गण सुपजीवतीति श्रुतिः संवत्सरसत्रसु तेनैतं यज्ञाहर्गणं विंशदश
 ति। एकाह एक कर्तृकाः प्रायः केविदिकर्तृकामहाकौषीतकी य ब्राह्मणानुसारेण सत्रे उक्ताः। अहीना एक कर्तृकादिक

इकर्तृकाश्चाग्नीहितादीहितं प्राजयंति। अहीनैर्यजेयातां यजेरति। एकाह हीनसत्राणामिति कर्तृव्यता व्यवस्था
 इत्यारोक्ताः कल्पकारैः संगृहीताः। ते वेद इति तद्वदः शारवांतरसिद्धाधिकारिनिर्देशार्थः। सप्तदशा वराः सप्तत्रमा सी
 रवृद्धिका माः सत्रमा सीरवृ प्रतिति छंति हवते य एता रत्री रूपयंति ब्रह्मवर्चसे नो ब्राह्मणं भवतीति श्रुतिप्रसिद्धाः।
 ते दीक्ष्यमाण आहुतदीक्षा आग्नीं संनिवपेत्। एकतः कुर्वति। अग्निं होमं भवति। शतपथे अथ यदहरे वां दीक्षा
 समग्नीं समारोत्योपसमायंति यत्र दीक्ष्यमाण भवति। गृहपतिरेव प्रथमो मंथते मध्यं प्रतिपालाया इत्याद्ये कर्तृव्य
 कमेवोत्सुकमाद्योपसमायंति गृहपतेर्गार्हपत्यं समसाद्गृहपतेरेव गार्हपत्याहवनीयं दीक्षंते ते वां समान आहवनी
 यो नानागार्हपत्या इति पुरुं निदिद्योक्तो द्वितीयः पुरुः। गृहपतेरेवाराणां संवदंते य इतो विजिनिष्यते सनः सद्यदनेन य
 जेन जेव्यामोने न सत्रेण लवः सहेति गृहपतेरराणो र्यप्याक्रमं सर्वाग्नीं समारोप्य साधारणस्य गार्हपत्यस्य मंथनं नो सा
 दनां तृतीयो वदते। अथेतो संनिवपनीयामिति। अथेति प्रस्तुताधिकारार्थो नानं तर्कार्थः। ते प्रस्तुता अग्निनिवापार्थि
 नः। एतौ संनिवपनीया संनिवपनप्रयोजनौ संनिवपनपादात्प्रयोजनमित्यर्थे च प्रत्ययः। अनुप्रवचनादिभ्यश्च
 ति। इष्टं तच्चेत्। संनिवापात्पाकपृथक् पृथक् ग्राह्य इति पृथक् पृथक् गिष्टं तच्चेत्। ब्रह्मवर्चने कर्तृकां ब्रह्मार्थं न तु ब्रह्म

नां कर्तृतां यी सत्रादुदवायष्टयशमनीयेनयजेरिति वत्। षष्ठ्यशमनीयेष्वपिष्टयकात्ष्टयकर्तृत्वं तददिहापि। ते ग्र्ये
 व सत्रावते इति। अष्टाकपालः पुरोलाशो हविर्ब्रह्मरावा नग्निर्देवतायमेकोपागः। एकादशकपालः पुरोलाशो हविः रुद्रा
 नग्निर्देवताः यद्वितीयोपागः। द्वादशकपालः पुरोलाशो हविः रुद्रमृदग्निर्देवतायेतृतीयोपागः। इति त्रिकप्रधानेयमि
 ष्टिः। तत्रैव देवतासंयोगप्रकारेण यजमाना ब्रह्मह्वरेव समाहो हंतिसमाश्रयंति। ताभ्यां ब्रह्मह्वराभ्यामेतत्संवत्सरं स
 त्रं स्वातिनिर्विघ्नं वरंति॥ ब्रह्मं चेष्वमाणा नामिति। इयमिष्टिर्विद्वान् वेद्यमाणा न संनिवृत्तौ वेत्तुं प्रीतिं देनं सैवैवेक
 स्य वेद्यमाणा स्यात्। संभरणीयोश्वासंभरणाप्रयोजनः। सापिदीक्षिष्यमाणा स्य दीक्षातः प्रागेवा उक्ता संभरणादीक्षायां
 यजमाना पदं प्रहृष्टा नात्क्रियते यावद्दीक्षु मुखो गिरुत्पादितो ध्रियते। तेन तदेयमिष्टिः स्यात्। त्रिष्टयं दीक्षिष्यमा
 णा स्येत्फक्ते। भिन्ने काले प्रागित्यर्थः॥ १॥ अथैतेन प्राजायते नयप्युनेति। वयनां गं पशुर्विधीयते इत्यनंतरं संनिहि
 तविधानेनैतेन प्राजायते नयप्युना यजते। एकमेदेको यजते बहवश्चेन्निलिता सह यजते। तेष्टि वष्टय कष्टय क्।
 पशुर्ध्वं पूर्वमग्निं संनिवाप विधानात्। शतपथे। गृह्यते रेवाराणाः संवदं ते यदतो मिर्मनिष्यते स नः सह यदेनेन य
 जे न जेय्यामोनेन पशुवंधेनेति विधिष्वप्यमुवंधे प्रोक्तेषां यदि तदहदीक्षानसमेति अरणिष्वेवाग्नीष्टयविभज्य

राम.
३४

समारोहयथायथं विपरेत्यनुकृतिः। अथ यदहरेषां दीक्षासमेतीत्यादि प्रवर्तकं॥ तृतीयः पक्षस्तद्गृह्यतिरेव प्रथमो मंथते येतरेष
 र्पुपविश्य मंथंते ते जातं जातमेवानुप्रहरंति गृह्यते गृह्यतेति। अत्र पक्षे संवादाभावः। अथोऽग्निं संनिवापत्याजायतः पशुः
 सह भवति। मंगला वस्त्रा मिदमिति प्रशंसति। प्रजापतीति नाप्रसूता प्रवर्तिता इमं संवत्सरं स्वस्तिनिर्विघ्नं समस्तु कामहा इति॥ तस्य
 हे केवाय यं पशुपुरोलाशमिति। तस्य प्राजायतस्य पशोः पशुपुरोलाशं वायुदेवतमे के कुर्वति परे प्राजायतमेव। एतदेव प्राजायते प्र
 तर्कं रूपं दापु रिति॥ अथ य उहै के कामायेति। एके अथ ये कामा य पशुं कुर्वति। उहैत्यभिमत्यनादराया अग्निर्वै कामो देवाना
 मीश्वरः सर्वेषां देवानां प्रीतिः इति॥ तस्य हे के वैश्वानरीयमिति। तस्य कामायेय पशोः पशुपुरोलाशं वैश्वानरीयं कुर्वति। अतो वै
 वैश्वानरो यो सोऽह पते तमेव तेन पुरोलाशेन प्रीयंति॥ ते पुरस्तादेवेति॥ ते न संताप्युरस्ता देवदीक्षाः प्रसवा वस्तुता हा निव कल्पंते। ते
 स्य योष मासस्यामा वास्याया एकाहेतीते उपरिष्ठादितीयायां दीक्षे रक्षामाघस्य वेत्ताः। कृत्वा पक्षारं मोमास इत्याश्रितं सूत्रमा
 ये। तदुभयं व्युदितं विशेषत उदितं मुनिपुत्रो वे कामाये वा संवत्सरं भवति। तेन स्यत्वे वोदि तत्तमिव। इष्टतरो यं पशुः। त एतं यो
 दशमविंशतमधिकं चरं मासमापुवंत्येता वा चै संवत्सरो यं देव उयो दशमासः तदेव सर्वः संवत्सर आसो भवति। सप्तदश दीक्षा
 द्वादशे पक्षे दइत्येको मासः द्वादशमासाः सुत्या इति सर्वः संवत्सरः॥ २॥ सवै माघस्यामा वास्यामा वास्याया मुवृत्तसतीति। संवत्स

रः संवत्सरात्मा सूर्योऽभिषेकस्यामावास्याया मुपवसति च लिता तिष्ठति नाग्रे चलति उदङ्गवत्स्यति वां प्रोमासः कलप्रतिपदरंभः सु
 कप्रतिपदरंभो वासो रोमाः संसक्रांतिमास्य संक्रांति पूर्णतः ॥ पूर्वमलमा सोयदा भवति तदा संक्रांतिः प्रतिपदि भवति ॥ एतत्संक्रां
 यतिष्क्रांतिः ॥ तेषामा सोधिकमा सतया पतउपात्ततो मावास्याया मुदङ्गवत्स्यति पुनः ॥ उपमेव संक्रांतिः प्रायणीयेनेति इमे सवि
 रा उपवसंति उपसदस्तरितायेन वरंति प्रायणीयेनातिरात्रेण य समाणाः ॥ तत्र दानी मेवं संवत्सरं प्रथममा पुवंति ॥ प्रथममिति कि
 या विशेषणं ॥ आद्यं रूपं संवत्सरस्य प्रवृत्तम् मुखता ॥ तं वत्तुर्विंशती नारभंते इति ॥ प्रायणीयातिरात्रा नंतरं चतुर्विंशती नारभंते ॥ तदा
 रंभणीयस्यास्य चतुर्विंशत्याद्वा रंभणीयत्वं व्यवहियते ॥ सवरा मासा नुदङ्गितीति ॥ स संवत्सरस्य सूर्य्य कृतस्य कालस्य यत्तस्य
 वसमाना प्रवृत्तिरित्यव्यंते ऊर्द्धः पलहाज्योतिः प्रथममहरित्यक्तक मेराय लभिप्लवा श्रुत्वार सतः प्रथममहरित्यक्तक मेरा
 यः पलह एक इत्येवमेको मासस्त्रिंशता होभिः ॥ अनयेवाक्लमा दृष्ट्या पंचमासाः ॥ पंचमासेत्री नभिप्लवा नु येत्यस्य मेकमु
 पयंति ॥ ततो भिजित्तस्य यः सवरा मासा न इत्येको मासो षाविंशत्यहोभिः ॥ सवरा मासा नुदङ्गि त्वातिष्ठते दहिणावर्त्तयति ॥
 स संवत्सरात्मा सूर्य्यः परा मासा नुदङ्गि त्वातिष्ठते नाग्रे चरति दहिणावर्त्तयति ॥ प्रकाशनेति एतदित्यात्मनेपदं ॥ दृष्टः स्य सनेति
 ति परस्मैपदं ॥ दहिणा दाजिति सप्तम्यां द्वाच् ॥ उपमेव संक्रांतिवैपुवतीयेनेति ॥ इमे सवि रा उपवसंति ॥ पलहा नुर्द्धं चरित्वा तिष्ठति ॥

राम-
३५

पुवतीयेनाक्लाव समाणाः ॥ मध्ये एकं वैपुवतीयमहर्भवति ॥ तदानी मेनं संवत्सरं द्वितीयं द्वितीयवारमा पुवंतीति क्रिया विशेषणं ॥
 सवरा मासा नुदङ्गि रोतीति ॥ स संवत्सरात्मा सूर्य्यः परा मासा नुदङ्गि रोति तं संवत्सरं सत्रयत्तमा वृत्तैः ॥ पलहैरनुयंति विपुवतः ॥
 आद्यंति प्राप्नुवंति सवि राः ॥ आदृताः पलहा युक्तमेरावरोदरा प्रकारेण पूर्वयुक्तमात्वरसामानसतो भिजितः स्थाने दिपु
 जित ॥ ततो युक्तमेरा पृथ्यः पलहस्य योमिप्लवा इत्येको मासो षाविंशत्यहोभिः ॥ तत एकः पृथ्यः पलहस्य त्वारोमिप्लवाः ॥
 लहा इत्येको मासस्त्रिंशता होभिः ॥ अनयेव युक्तमा दृष्ट्या दे अहनी चत्वारो मासाः ॥ ततस्य योमिप्लवा सतोप्या युरेकः ॥ योम्येकः
 पृथ्यः पलहस्य यम्युदोमा अविवाकां दशममहरित्येवमा दृष्ट्या पंचम इति ॥ पूर्वदे अहनी आद्ये उक्ते अंते वदे वसेते इति सिद्धाः
 परा मासाः ॥ सवरा मासा नुदङ्गि रोत्वा तिष्ठत उदङ्गवत्स्यति ॥ स संवत्सरात्मा सूर्य्यः परा मासा नुदङ्गि रोत्वा तिष्ठते नाग्रे चरति ॥ पु
 नरुदङ्गवत्स्यति ॥ उपमेव संक्रांति मदा वृतीयेनेति ॥ इमे सवि रा उपवसंति य लहाना वृत्तो चरित्वा तिष्ठति महा वृतीयेनाक्लाव स
 माणाः ॥ ततो महा वृतीयमेकमहर्भवति ॥ ततो ते उदयति नीपाति रात्रा रयं प्रायणीयाति रात्र त्वमेकमहः ॥ उभयतोति रात्रं सत्र
 मिति धारवांतरात् ॥ तत्र दानी मेनं संवत्सरं तृतीयं तृतीयवारमा पुवंति ॥ त्रिवारं साम्यस्यार्थवादः ॥ तं पवि रा पुवंति त्रैधा विहित आ
 दि मध्यावसाने ॥ चतुर्विहितो नुसतः संवत्सर सतः संवत्सरस्यैवाप्येयत्तस्येवं सिद्धे युक्तमिदं ॥ तदुन्नेषापियत्तगाप्यागी यत इ

ति। एषा सूर्यार्थानुसारिणी गायत्री गायत्री यत्ते न्यपाखायं सूर्यो नित्यः सदा वर्तते सत्र होरात्राणि विदधत्तु रामा सोदकं गीति
 ष लुदडेति। मास इति द्वितीया बद्धवचनं। पद्मो मास इति त्रयोतलोपः। उरगा वाः कीटो ज्ञेय्यो लाला इव। उरगा वा इति किं वंते। ज
 री ज्या नो मा प्रायणे। संपदादिभ्यः क्विबिति कर्मणि क्विष। ज्ञेय्य इति पाठे त इति जुरश्च या चेत्यत्र क्वं त्योति गच्छं सो लालाः। ता
 यथा कीटो विदधाति तदसूर्यो होरात्राणि प्रकटयत्तुं हरं च विदधातीत्यर्थः। इयं सूर्यगायत्री विषयत्वेन श्रुतो गीतातेन
 यत्तस्य सूर्यस्य च साम्यमत्रापीति संमतिः। गायत्र्यं च यं व्याचष्टे। हि निमित्तं मे यत्तस्य रामा सानुदेति। षट्दक्षिणात्रा
 जं तं दक्षिणास्यामिति॥ तद्वै न तस्मिन्काले दी हेरत्रिति। तेषां मावास्याया एकाह उपरिष्ठा दी हेरत्र माघस्य वेतिका लक्ष्म
 कं तत्रिषेधमाह। अत्रैवं विवेको युक्तः। यदि तत्कालद्वयं पूर्वपक्षीकृत्या यमेव सिद्धं तोमिप्रेतः स्यात्तर्हि सधेद्वा क्वसि ईशनी
 या तस्यात्। अत्रां क्वसि दर्शने नैव गम्यते नियमस्य निषेधो यमिति। तदिति प्रस्तावांतरे व्ययं॥ तस्मिन्नेव काले न दी हेरत्रिति।
 अत्रार्थवादे निंदायैः। अनागतं सस्यं भवति दहरकायस्यान्यहानि भवति संवेपमाना अवभृथा दुदायंति तस्मादवनदी हे
 रत्रिति॥ वैत्रस्या मावास्याया एकाह उपरिष्ठा दी हेरत्रिति। अत्र प्रशंसार्थोर्थादाह। आगतं सस्यं भवति महोत्सहानि भवति अ
 संवेपमाना अवभृथा दुदायंति॥ तस्मादेतत्स्थितं॥ ३॥ अथेता मयि विस्वायां पंचदशविमिति। अथेति विशेषाधिकारार्थः। अथि

राम
३६

यत्र कृदाः त्वेनैव कृंदसातत्रेन प्रकारेणाग्नीश्वरायंति॥ अथ चिच्छंति यावदहं कामयंति इति। यावता मक्कां समाहोरायावदह
 मिति संख्या पूर्वो द्विगुः। अथेति प्रणयनानंतरं यावदहं कावंत्तु पस्तु दिनानि कामयंते तावत्सहः सचिच्छंति। यद्यपि ग
 वामयनो यक्रममिदमुच्यते यथापि चयनस्येदमवांतरप्रकरणमथेता मयि चित्पायामित्यारभ्य प्रवृत्तं। गवामयनादस्य
 त्राणुवस्त्रितमित्यनेन ज्ञापितं। अग्रिष्टो मप्रथमप्रयोगादन्यत्र विकल्पेन चयनं भवति। समहाव्रते योगे नियमेन
 चयनं। तत्र द्वादशाहत्वात्क्रिस्त्र उपसदः क्वचित्पदुपसदः द्वादशो हे गवामयने च द्वादश। क्वचित् चतुरो मासानुप
 सदः क्वचित् संवत्सर सुपसदः सर्वत्र चितयः पंचेवता मया योगं विभज्यते तव्या उक्ताः। शारंगान्तरे। अत्रासंकेपे रोगा कं
 यावदहं कामयंति इति पंचसु चित्तिष्ठिका प्रदर्शनायैरातपथः। अथ यजुष्यायो दर्भस्तेभो लोके शकाः पुष्करपरंरि
 यमपुरुषो सुवोस यमातस्माद्देवैष्टकाद्विपजरेतः सिवो विष्णोर्गतिर्कृतये श्रुता बा कर्म उत्तरबलमुसले उखापंच
 पशुशीर्षाणि पंच दशा यस्याः पंचाशत्या राम तस्मादाभ्यां नशतमिति प्रथमावितिः। आसंमधे कुप्रा संवादे योने
 ष्टका पूर्वी ताः। द्विसाहस्वी प्रथमा लोकं दृष्टानां पंचाशद्ना॥ सा ह्यनिषोऽशाशतानि। पादभागाः। लोकं दृष्टानां। दे
 शान्ते अष्टत्रिंशदधिके पद्या लोकं दृष्टानां। एकचत्वारिंशदधिकं दृष्टानां। एकसप्ततिः पद्या यजुष्याः। चतस्रो द्वापद्या यजु

वित्यामादीरुणीयोमेतामिष्टिपंचहविषमेकेत्वचतेपंचपदापंक्तिरित्यादिव्याख्यातं। अत्रपदेऽप्यत्रोवेस्मवेकरुविष्वावात्रो
 तितप्याप्यत्रेऽप्यतिप्यायामेवकारकरणादस्यामिष्टौषारवांतरीयंपदांतरमंगीकृतमनयाणारवयेतिगम्यतेत्रिरुविष्केय
 मिति। आग्रोवेस्मवोवेस्मानरीयआदित्येभ्यश्चित्रीणि। अदितयेचतुर्थः पंचमः सरस्वत्ये॥ अथेतामातिप्या॥ अथेत्फक्कार्थं।
 अग्निचित्यायामातिप्यामेतामिष्टिपंचहविषमेवैकेतचते। एवकारकरणाप्राकृताऽन्योयमेवपदः साखंतरेनदीरुणी
 यावत्पदांतरमितिस्मृत्यर्थः। पंचपदापंक्तिरित्यादिव्याख्यातं। अथेतावद्व्यतिरिक्तं। दादशोपसदिनामितेयामाघदिनेप्रा
 यणीयेष्टितः पूर्वगार्हपत्यवितिः। एकविंशमेष्टकाभिर्वर्तुला॥ प्रायणीयातः पश्चादाहवनीयवित्यहलकर्षणादिकंकर्म। उप
 संहतेचयनं। तत्रेष्टकानांप्रणयनं। वित्यर्थादष्टकाश्चित्तयइतिवितिभ्यः प्रणीयमानाभ्योतुब्रहीत्यध्वर्युराग्रेषितः ब्रह्म
 ग्रीरेताकचोन्वाह। ब्रह्मवोययोवाचायास्तुताः। ब्रह्मवृत्त्यग्रीमरायंति। अग्न्यर्थादष्टकाश्चययोब्रह्मीरिष्टकाः प्रणयंति॥
 तावेवतसइति। ताकचश्चतस्रोभवंति। पुरीषासोअग्नयः प्रोतेअग्नयोब्रह्मीरिष्टकाः प्रणयंति॥ तावेवतसइति। ताकचश्च
 तस्रोभवंति। पुरीषासोअग्नयः प्रोतेअग्नयोभिषुविष्टेभिरग्रेअग्निभिरग्रेविष्टेभिरग्निभिरित्येताश्चतस्रोऽप्युत्तुब्रह्म
 आदनुसमेतीवतुष्टयंवाइदंसर्वमित्यादिव्याख्यातं। त्रिः प्रथमेति। प्राप्तमनुयत्नोति। अष्टाहरागापत्रीगायत्रीवाअग्निर्वा

अतः। आहवनीये लोकंष्टणानामेकविंशतिंगार्हपत्येष्टाभ्यांनशीतिर्षिस्तेष्टाहवनीयइतरा॥ एवमाहवनीयेप्रथमायांविज्ञौ
 चतुरधिकादिसहस्रीद्विपादोने। यजुष्यत्नौ॥ एवमाहवनीयेकविंशतिर्गार्हपत्येष्टाभ्यांनशीतिर्षिस्तेष्टित्यधिका॥ पूर्ववद्व
 वति। अथद्वितीयवितौ॥ द्वाविंशतिर्जघामाओलोकंष्टणाः। द्वेयजुष्यत्नः। चतुर्विंशतिः पद्यालोकंष्टणाः। चतुर्दशयजुष्यत्न
 :। चतुर्विंशद्विपद्यालोकंष्टणाः। सप्तदशयजुष्यत्नः। चतुस्त्रिंशद्विग्राहिरयो लोकंष्टणाः। पंचचत्वारिंशदध्यद्दी लोकंष्टणाः।
 सप्तदशयजुष्यत्नः। अष्टादशशतानिपंचाधिकादिपादभागालोकंष्टणाः। षड्विंशद्विपादभागालोकंष्टणाः। एवंद्वितीयायांविज्ञौ
 नवमनादिसहस्री। तृतीयवितौ द्विशतेअष्टविंशदधिकेपद्यालोकंष्टणाः। षष्टियजुष्यत्नः। विंशतिरद्विपद्यालोकंष्टणा
 :। दशयजुष्यत्नः। चतस्रोब्रह्मलोकंष्टणाः। षोडशशतानिसाष्टाशीतिकानिपादभागालोकंष्टणाः। एवंतृतीयायांवि
 ज्ञौविंशत्यधिकादिसहस्री। चतुर्थ्यवितौ द्वेपद्यालोकंष्टणौ। सप्तविंशतिर्यजुष्यत्नः। चतुर्विंशतिरद्विपद्यालोकंष्टणाः। सो
 षडशयजुष्यत्नः। द्वाविंशतिर्जघामाओलोकंष्टणाः। चतस्रोयजुष्यत्नः। एकोनपंचाशदध्यद्दीधौलोकंष्टणाः। द्वेचत
 स्रो लोकंष्टणौ। षड्विंशद्विग्राहिरयो लोकंष्टणाः। अष्टादशशतानिपंचाधिकापादभागालोकंष्टणाः। षड्विंशद्विपादभागा
 लोकंष्टणाः। एवंचतुर्थ्यवितौ त्रिंशद्विनादिसहस्री। पंचम्यांविज्ञौ पद्यानवाशीतियजुष्यत्नः। अर्धपद्याः पंचचत्वारिंश

धनुष्मत्यः। द्वाविंशतिः शतनिष्यधिकानि पादभागालोकं पृष्ठाः। अष्टपंचरात्रं। अष्टुतं च सहस्रं च शतमे को न स सतिः। सं
 रेत्युवाच यनीयस्यारिष्टकानां विनिर्मुक्तिः। समचतुरप्राणां पृष्ठं पृष्ठं गंगुला नो बद्धा दृष्टा दशचतुर्विंशती नो पादभा
 गपदा जंघामात्री बृहत्याः। तिर्गभागे उक्ता ई न दे दे र्घ्यसमेना ई पादभाग ई पदा ई बृहत्याः। जंघामात्री तु ल्यो दे र्घ्येति
 र्घ्य गद्वा दशमि रंगुले र्ध्व ई। बृहती तु ल्यो दे र्घ्ये। तिर्गभागा दशमि रंगुले स्त्रिया हि सा। गद् ई यत्तिष्ठ काना मेक विंशति
 र्ध्वे हो वक्राः। ता सांमानं षसू वत्तं गुलं मंडला कारं तन्मध्ये एव त्वारिंशत्तं गुलं मध्ये तं चतुरस्रं षोडश पदे विभू तत्तं
 त्वा ब्रह्म मंडले योज्याः एवमष्टौ भागा भवन्ति। तन्मानं वक्राणां एके का वक्रेष्टका। चतुर्विंशत्तं गुलं कामध्येतः सं - गुला।
 चतुर्दशं गुला श्रोत्रो भ्रमेष्ट विंशदं गुला। श्रोत्रो तिल दं वदे दो भ्रमे सा ई तिल दं। यव चतुर्थो भागः तिलः। अथे तं संवि
 तं साम भिरिति। एतं संवितं परिहरं वि त मिष्ट का समुदायं सामभिः परिपुवंति। ततो होतारमाहुः। अध्वर्यु रे वगा न क
 त्री रे प्रेषदा तारं सामगेः प्रयोजक कर्त्तृभिर्वहु वचनं। अग्न्युक्त्वा मनुजयेति। अने न प्रेषे रात्रे व्यहोतुः कर्मफल दत्ते। तदा
 स्वातरी यंक त्सूत्रे उक्तं। वित्तं स पृष्ठा दुर्विषया ये यस्तु लीं सं सते नाना रूप सजये नानुशंसतीति। अनयोः सा सग
 होतृभ्यां क्रियमाणयोः परिष्टवानुशंसनयो रर्थवादः। एव संवितः समुदायोऽंशतः स देवानां रुद्रो भवति भयदेतुर्भवति त

राम-
 ३८

मेवैतं ह्यमयति। मुख्यो होता सोता च। सत्या प्रशंसा पावो यः शान्त्यति। निरुक्तं वैष्णवं रं यजतीति। उपसदं त्येदि ने पूर्णं वयने मि
 प्रणयने हते आध्वर्यवा होमा विहिताः। उपस्थानादि च। तदंते पुरोडाशे न निरुक्तं निर्गुणं वैष्णवं रं यजति निरुक्तो ह्येष तदा भव
 तियदा ग्रीष्म रायंति। तत्को वैष्णवं रति या के ष्यतिः सूर्य्यं ष्वेष्णवं र उक्तं सत्या सति यत्र सूर्य्यं शंका तत्र तद्विरा सार्धं मय्ये
 वैष्णवं रयेति ऋति राह। यथा पुनरावेये येषु सर्वविधा सूर्य्यं शंका तथा सर्वदृष्टा हविः पु सूर्य्यं शंका। अत्र त्वग्निः स्यष्टिति
 नाग्निविशेषां ऋतितिः क्रमं विधत्ते। अथात इति वयनं संबधि विशेष कर्म गणाद् हुं मेकादिकं प्राकृतं कर्म। तदेव दर्श
 यति। हविर्हानयोः प्रवर्तनं मयी वो मयोः प्रणयनं मयी वो मीयः पशुरिति। तस्योक्तं ब्राह्मणमिति एकादिकं कर्म रोगो यो र्थवादः
 स एवास्मिन् क्रमे र्थवाद इत्यर्थः। अथा ग्रीवो मीयस्य पशु पुरोलाशमिति। अथेति वयनाधिकारार्थः। वयने ग्रीवो मीय
 स्य पशोः पशु पुरोलाशमं च विषम्यादा गच्छंति देवस्य भ्यो देवता विशेषे भ्यो हवीं षि निर्व्वंति। एता ह वै देवताः सवानां सो
 माभि मवाना मी शतेता अत्र ग्रींशंति ता देवता अत्र ग्रीताः सवान् स्वेंति अत्र सतानपि सवान् सुवते। तस्मा देवत्वो देवभ्यः
 कृतं वतीति देवत्व इति। नन्वेवं वयनाभावे पि देवत्वो भवंतु। न। अयमर्थः। वयने स्थानं पूर्णं ता यं सत्यां सोमयागा अ
 पि पू र्णा एव युक्ता इत्यातो र्थम एव वयनं शंकोत तत्कार्यवादेनोत्तरं। येन क्रियंते ते येनैः संपादिता भवन्तीति वयनं संबधि

नैवस्तुतिः। एतमेवार्थं विशदयति। तादेवताम्रेष्टो भवंत्येताभिर्वैदेवाः सर्वा अष्टीः व्याप्तिः सोमयाग संबंधिनी वाक्कवततयो
एवैतद्यजमाना एताभिरेव देवताभिः सर्वा अष्टीः व्याप्तिः सोमयाग संबंधिनी वाक्कवततयो। महेतर सोमयाग व्याप्ती रभ्युवते। अष्टो विरो
धतः सगुणाः कल्पसूत्रोक्ताः॥ अत्र हैके सर्वं दृष्टाये हं वीषीति॥ अस्यां शाखायामेक वचन निर्देशादेका सर्वं दृष्टा रव्या देवता
दशा हं वीष्येक स्याया इति प्राप्नोति। एकग्रहणात्ताम्यपि विकल्पेन प्राप्नुवति। परं त्वनया शाखाया ह विविशेषां परशाखा अय
णीया तस्यां देवताभिरुत्पत्तिरिति सिद्धाभिः संबंधानि हं वीषीति मुञ्चान्य रदानुमशक्यानि। ततस्तदेवता संबंधापरित्यागे न सर्व
दृष्टे निरासं प्रत्येकं नाम। एतन्नामता सामेकोक्ति निर्देशार्थं न देवतात्वोपयोगि विशेषणं परशाखा स्वा अनुसरणात्। एवमे
क इत्येकैः प्रजाप्य निविकल्पार्थः। अनेनाशयेन कल्पसूत्रे उक्तं। सर्वं दृष्टा हं वीषीति। तस्मादग्नी द्वादशौ गुणा विशिष्टा
दशा देवताः। पूर्वत्र देवसूत्रे पदं देवतात्वोपयोगि विशेषणं मेकोक्ति निर्देशार्थं वा। सर्वं वा अग्निचित्ययाग्निः संप्रणीः। सर्वं
दृष्टमस्यामिति व्यक्त्या सर्वं दृष्टा विसर्गमित्याश्रित्याह। सर्वे रा सर्वमाप्तवामेति॥ तानि वैदर्शं हं वीषीति। अग्नये वा संलिका
येत्यादिना कल्पसूत्रे परशाखोपजीवने न निर्दिष्टाति। दशदशिनी रित्यादिव्याख्यातं॥ अथ सुचंति यावदहं कामयंत
ति। यावदहं कामयंते तावत्सुचंतीत्यनेनैतत्सूच्यते। न केवलं गवामयनस्येव दं प्रकरां किंतु गवामयनस्येव नाहं गरा

तदाहुर्व्यदेतेदेवतेद्विति। पर्यप्रिकरणात्तकरणादावाहनंरुतेतुमुमुवनस्यतेस्यकास्येतेइष्टेभवतइति। उदेशान्यागःकृतःपरंतुदे
मविषयश्चाहेपः। प्रयाजेषुवाएतेदेवतेषुजतिरुहोतिर्तत्रैवास्येतेइष्टेभवेभवतइतिप्रसंगः। अस्यांशास्वायामेतावदेवोक्तं। शा
रदांतेरेतुयागोतरमाज्यद्रव्यंत्वष्टदेवतंविहितं। उतमप्रयाजाज्यभागप्रतिपत्तीसंयाजोतेसांगप्रधानमाज्येनकर्तव्यं। आज्य
भागीवार्त्तद्वौ। सद्योयोगेपोरुमासप्रकृतित्वात्। सिष्टकृत्तभवति। शेषाभावात्। आज्येनशेषं संस्थापयंतीतिपरशरखीये
वाक्यंतस्यार्थः। त्वाष्टमित्युच्यते। शेषमिति शिष्टेति कर्तव्यतायुक्तेत्वाष्टमागमाज्येनभावयेतेति। संस्थापनमपि कृतेतिक
र्तव्यतायांआज्यभागेपुनरनारंमात्। अशिश्यायाइतिकर्तव्यतायाःकरणात्। न्योन्यायाः। आज्येनपत्तीसंयाजाः। ऐष्टिक
सूक्तवाकपूर्वकाः। वहिर्होमोतेमोष्टिकं कर्मवाजयेत्वात्रेपदेद्वौदृष्टिः। सारस्वतीमेषीमरुद्भ्युजोषेभ्योवशादग्निःपंचमी
क्रतुपश्चनमितिसवनीयान्यश्रुविधायोक्तंसप्तदशप्राजापत्याः। श्यामास्तपरा लसुदिनउपालंभ्यास्तामयग्रिहृतानुत्स
जेतिब्रह्मसाम्मालभंतइति। तत्रालंभकालस्योत्कर्षः। उतरकालेउत्सृष्टानांसप्तदशानामालंभः। नत्वेतत्त्वाष्ट्यमुच्यते
द्वयमितिज्ञेयं॥६॥ अत्रान्वंध्यस्यपमुपुरोलाशमचंवीति। अथेतिचयनाधिकारार्थे। यथादः। साग्नित्वेयोगेअनू
वंध्यस्ययागस्यपमुपुरोलाशमचंविपश्चाद्वाहीतिदेविकाभ्योदेवताभ्योहवीषिनिर्वयंति। हेतिप्रसिद्धोऽयःसोमेनयजतेएत

राम.
४०

स्ययजमानस्ययातयामानियातोयामःसमयोयेषामतिव्याप्तत्वात्हीराणकित्वात्समयोयार्तदृष्टानिचंद्रांसिभवंतिचंद्रां
सिंदेदेविकास्ताअनुमतिकुद्वौअमावास्याकासिनीवालीयोरोमास्योतेदेअय्यनध्यायरूपेचंद्रांसंविश्रमार्थेधातातु
दसांसृष्टाततःपंचाषिदेविकाचंद्रांसंनृत्तरूपकत्वाचंद्रांसि। तद्यदेविकाभ्योहवीषिनिर्वयंति। तयाहास्ययजमानस्याया
तयामानिपुनर्यमाणिपुनरागतसमयानिभवंति। इममेवार्थप्रकारोतरेणाह। अथोइति। धीइ. अनादरे। धीतोनादियमाणा
रसोयेषांतानिधीतरसानिवाएतस्ययजमानस्यचंद्रांसिभवंतियःसोमेनयजतेचंद्रांसिंदेदेविकाइतिप्रवृत्तत्वात्तद्यदेविका
भ्योहवीषिनिर्वयंतिचंद्रांसोमेवसरसतायाइति। देविकाशब्दस्यनिर्वचनमाह। वैनिश्चितंताएतामृतसोदेव्यायानंतरंपंच
मएषकःप्रजापतिस्तस्मादेविकाइति। देव्यश्चकश्चदेविकाः। श्यापोःसंज्ञाचंद्रांसोर्बहुलमितिद्रुत्वः। देविकाःसंज्ञासुतादेवि
काः। श्यापोःसंज्ञाचंद्रांसोर्बहुलमितिद्रुत्वः। देविकाःसंज्ञासुतादेविकाः। अथआद्यवृत्तामात्यविशेषभावेननृद्वितः। तानिदे
पंचहवीषिभवंति। अनुमतिकुद्वौअमावास्याकासिनीवालीभ्योधात्रइति। पंचपदापंक्तिः। पांक्तौवैयज्ञस्यादिव्याख्याताः। अत्रैके
देवीभ्योहवीषीति। एकइतिप्रज्ञार्थेनविकल्पार्थः। काहर्मसंपत्त्याप्रशंसति। सर्ववाअग्नित्वेयासर्वरादेवीयागसमूहेन
सर्वमाप्रवामेति। तानिचंद्राहवीषीति। अत्रपक्षीभ्योगोभ्यठपसेरात्रयेसूर्यायेदिदेष्टयिष्येवावेगवइति। दशशिनीविराडि

त्यादिआख्यातं॥ अत्र हे के दिशामेवेष्टी कुर्वति। अत्राप्येक इति प्रजापत्यं न विकल्पार्थं। कात्स्न्यसंयमाप्रशंसति। सर्ववाग्निवि
त्या सर्वरासर्वमाप्रवोमति। दिव्यं बंधेन कर्मनामत्वात्कात्स्न्यं। इदं प्रकटं कर्मनामने देवतात्वापयोगिविशेषः। एवं देविके
जिसं ग्राहकं न वि शेषरां देवीभ्य इति वि शेषरां। कल्पसूत्रे समस्तसमस्तनिर्देशस्यायमेव विवेकोलसते। तानि वैषदवीषि
ति। अत्र य इंद्राय मित्रावरुणाभ्यां बृहस्पतये वि श्वेभ्यो देवेभ्यो विसृजति। अत्रुतः संवत्सरः संवत्सरस्येवाप्या इति। इमानि पशु
तंत्रे चोद्यते तत्रां वि शेषः। न यमुतंत्रे हवीं विनोद्यमानानि निगमांस्तुभंते। पुरो लाशसिद्धकृतसमवाये फितत्रा विनिगदोन
भवति। अतुल्यानामने हेनेति। संस्तितायां चोदवसानीयायो मेत्रावरुणोयति। अयंचापरः साग्निचित्ये वि शेषः। उदवसानीया
याभिष्टोसे स्तितायां मेत्रावरुणा ययस्यया यजेत। तस्या उक्तं ब्राह्मणमिति मित्रावरुणयोः संह विष्यत्ययस्येति साम्यत्वं सुक्तं
। नैतयानिष्टाग्निविदिति। अग्निविदिति। अग्निविदेतया निष्टा मे पुनंत वरेति किरा उतरा व धिदर्शनं। आत्मने पदं द्वादसं। ए
वं दयन धर्मा उक्ता इतः परं गवामयन क्रमेणाहरीराः सप्त विंशध्यायपर्यंतं दर्शयिष्यते॥ ७॥ सुखं वा एतत्संवत्सरस्येति।
प्रायशी यातिरात्रे प्रथमे हनु तुरवाव स्वातत इदं सुखं संवत्सरस्य। अस्याह अतुर्विंशमिति नाम। तस्मादग्निष्टोमो भ
वतीति। संस्वयाग्निष्टोम इदम हर्षवति। हियदग्निष्टोमः सोमयज्ञानां मुखमाद्यक तस्मान्मुखात् एव सर्वयज्ञादिभ्य संवत्सरं

राम-
४१

सत्रं श्री तांति व शं कुर्वति। तं है क उक्थ्यं कुर्वतीति। तं यज्ञं संस्वये के उक्थ्यं कुर्वति। अत्राप्येक इति प्रजापत्यं न विकल्पार्थं। यज्ञस्येव
समारतो ये गोरवाय॥ तस्य चतुर्विंशः सोम इति। चतुर्विंशति कृत आ वृत्त अतुर्विंशः सोत्राप्रयोगो भवति। चतुर्विंशति
र्व संवत्सरस्यार्द्धमासाः संवत्सरस्येवाप्ये। आदितः संवत्सरं दर्शनं मंगलाय भवति। तस्या त्रीणि षष्टिशतामीति। तस्याह
उक्थ्यं संस्वया क्रियमाणस्य सोत्रियारां त्रीणि षष्ट्यधिकानि शतानि संपद्यंते। पंचदशसोत्राणि चतुर्विंशति कृत आ
वृत्ते तां संस्वापत्रा नि भवति। इमां संख्यां प्रशंसति। त्रीणि वैषस्यधिकानि संवत्सरस्यार्द्धां संवत्सरस्येवाप्यादिति॥ तस्य बृह
स्पृष्टं भवति। इति॥ तस्याहो बृहन्नामष्ट संतोत्रं शस्त्रं च भवति। त्वामिदं हवामहे इति प्रगाथः सोत्रियः। तं स्वेदि चरव इति य
गाथो बुरुषः। द्वितीयं वा एतदहो। प्रथममहः प्रायशी यातिरात्रे तद्वितीयमहः पृष्ठानां बृहद्वितीयं पृष्ठं तस्मादस्याहो बृह
स्पृष्टं भवति। प्रकारांतरेण प्रशंसति। अथेति प्रकारांतरे॥ यत्रो ह्वी वृत्रो द्वितीये स्थाने चतुर्विंशमह रूपयंति तत्राधरा वृत्रो द्वि
तीये स्थाने महाव्रतमवृत्तां वै निश्चितं महाव्रतस्य पृष्ठमायतनेन बृहद्वति राजनं पृष्ठं तस्माद्बृहदे वै तस्याहः पृष्ठं
स्यादिति। तस्याहो यत्पुंदि तं सोत्रं शस्त्रादिकं वाक्यं जातं तत्संवत्सरमभिस्तोत्रं शस्त्रादिकं वाक्यं जातं तत्संवत्सरमभिस्तो
त्रां प्राच्याभ्यामुपलक्षितं भवति। तस्याहो एतानि संवत्सर इत्यादी निचं र सो व दस्या लात्र शस्त्र रूपि रोगा रुपाणि संवत्सरं

त्वत्ताडपलककाणि। होताजनिष्टवेतनइतीति। एतदायमायसूक्तमष्टर्च्युतो गायत्रीमात्रामानं प्रस्यत प्रायत्री मात्रां प्र
 ष्टं स्पृष्टासं वंधात्। गायत्री मात्र उवैसो मे स्याद्गच्छेत्तुर्विंशः। चतुर्विंशतिसंख्या संवंधात्। तद्देशासं सप्त दं यत्तेनामेन सं
 पद्यते सा म्यं प्राप्नोति। माधुच्छंदसः प्रउगइति। प्रकृतिः प्राप्नोत्यानुवादः। एतत्तरीयविशेषार्थः। अनुवादरहितेति देश
 प्राप्तिमाधुच्छंदसे प्रउगे सारस्वतसूक्तो विकल्पेन भवतीति। अनुवादे तु सारस्वतसूक्तो विकल्पेन गार्ग्यमदारयः। मिसम
 प्रथमतः कृतं कर्म समष्टमसदस्त। असंभुविलेहलेटोऽटावित्युदागमः। इतस्तुलोपः परस्मैपदेष्वितिलोपः। आत्वारथं म
 योतयइति। एषामरुत्वामरुत्वती यस्य शस्यप्रतिपत्तः। इदं सोऽमुत मंधइत्यनुवरो मरुत्वती यस्य। प्रतिकृतः प्राप्नो
 मानयोरनुवादः प्रशंसार्थः। विशेषविधाने सत्यपि प्राकृतापेक्षा भवतीति ज्ञापनं प्रयोजनं। प्रशंसा साह। एष एव नित्य ए
 काहानन एकाहस्याग्रिष्टोमस्य प्रकृते रता नो विसारे प्रवृत्तिरिति। तस्योक्तं ब्राह्मणं। पवमानो च्छं वा एत घ्नन्मरुत्व
 ती यमनुष्टुप्कोमस्य छंद इति प्रशंसात्रापि प्रवर्ततइति। **॥ कथा मुभा सवयसः सती लाइति। एतत्सूक्तं मरुत्व ती यं।**
अस्याष्टावचः रास्त्रा प्रथमानि वित्युक्तीया। अनुत माते मघव वकिर्निति नवमीति। एषा सूक्तस्य नवमी कृत्त
या परिदधाति। सांते कर्तव्या उत्तरा दशम्याद्याः षट्च एकस्य विने विध्वस्तो जइत्यारभ्य षष्ठीः शस्त्रा। अत्र हेतुर्थवादमा

राम.
 ४२

॥ ता दशम्याद्या मारुत्यो भवंति मरुतसा सुदेवता अथैषानि केवल्यनिष्पेने केवलं देवता मारुतति केवल्यनां मा
 रुतः पूर्वा निष्केवल्यपाश्यात्यातो युक्तमेतत्। वै निश्चितं तस्मिंस्तु के सिसमान्या मरुतः पूर्वा निष्केवल्यपाश्यात्या
 तो युक्तमेतत्। वै निश्चितं तस्मिंस्तु के सिसमान्या मरुतः संमितिस्तुरितिसंशब्दवत्तेवत्। तत्संवत्सरमभिवदति चि
 ह्नरूपेण प्रतिपादयति तदेतस्याहोरूपं। तस्येता निन्दोरुपाणीत्युक्तं तदेकमिदं रूपं। तदिदं समुवनेषु मेष्ट
 मिति। एतन्निष्केवल्यसूक्तं। एतद्बृहद्विदेव कृषिराष्टं तेन बृहद्विद इत्यारब्धमाह। अस्याहोमहाव्रतस्याह्नसंवत्सर
 रसत्रे साम्यार्थं द्वयोरहोः परस्परसंवंधं दर्शयति। बृहद्विदेव न सूक्तेनात्रा किं होतारैतः। सिंचति यदेतोऽदोति व्यवहितं
 भूत्वा संवत्सरे काले महाव्रवीयेनाह्नप्रजनयति। संवत्सरे वैरेतः सिक्रिर्जायते इति युक्तं। तस्मिंस्तु के सिसंतेन वं
 तप्रभृत्ययदेधिति संशब्दवत्संवत्। तत्संवत्सरमभिवदति तदेतस्याहोरूपं। तत्संवितुर्वरा महेइती। एषां नित्ये
 व षष्ठेऽष्टे देवस्य प्रतिपत्तः। अद्या नो देव स विहरिति नित्य एवैष्ये देवस्यानुवचः। प्रकृतिः प्राप्नोमानयोरनुवादः प्रशं
 सार्थः। तयो रूक्तं ब्राह्मणमिति प्रशंसास्मारणं। अनुष्टुभावेऽष्टे देव प्रतिपद्यत इत्याह कृतं। तदेव स्य स विनुवीयं
 महदिति। एतत्सावित्रं सूक्तं। प्रजावतं रपिममिन्दुत्विति संवत्संवत्सरमित्यादिव्याख्यातं। तेदिद्यावाप्यिवा विष्णुः

भुवेति। एतथावाद्यथीयं सुक्तं। पनायमो जो अस्मै समि च तमिति संवत्समि त्यादि पूर्ववत्॥ किमुप्येष्टः किंयत्तिष्ठेन
 आजगानिति। एतदार्थं सुक्तं। संवत्सर इदमद्याव्यत्यतेति तत्प्रत्यक्षं संवत्सरमभिधत्ति तदेतस्याहो रूपमिति स्प
 र्ष्टं॥ यज्ञस्य चोत्थं विद्याति विद्यामिति। एतदेष्टेष्टं सुक्तं। शार्ङ्गतेन कृषिरादृष्टं। तत्र तत्र अपि निर्देशं कृषिदेवता
 चंदो ज्ञानं कर्मणि साहुरायायेति ज्ञापनार्थं। इन्द्रो मित्रो वरुणः संचिकि विर इति संवत्सेवत्सरमित्यादि पूर्ववत्॥ वैष्णव
 राय विष्णुगामता वृध इति। एतदेष्टानरीयं सुक्तं धियारयं न कुलिशः सम्यगवतीति संवत्सेवत्सरमित्यादि पूर्ववत्
 ॥ इत्येष्टाद्याय सुमराय वेधस इति मारुतं सुक्तं। गिरः समं जे विदये चाभुव इति संवत्सेवत्सरमित्यादि पूर्ववत्॥ यत्ते
 न वदंत जातवेदसमिति। एतज्जातवेदसीयं सुक्तं। संददत्वात्रयि मस्मा सुदी दिहीति संवत्सेवत्सरमित्यादि पूर्व
 वत्॥ इत्यादि मारुतसूक्तानीति॥ आग्निमारुतसूक्तानि इति समाहिरेतस्मिन् हे एतस्याह इतीमानि सूक्तानि॥ तद
 ग्रिष्टो मो वो कल्पं वाहः संतिष्ठत इति नदहरग्रिष्टो मसंतिष्ठते उक्थं वा संतिष्ठते। अग्रिष्टो मः संतिष्ठत इति येषं
 मतं उक्थं संतिष्ठत इति कौषीतकं मतं॥ एतदेतदहरेके चंदोगाः सर्वसोमं कुर्वतीति। तदेतदहरेके चंदोगाः स
 र्वसोमं कुर्वतीति। सर्वे विदत्यं वदशसप्तदश चतुर्विंशति विरावः त्रयस्त्रिंशः सौम्यमिन्द्रसर्वसोमः। तं कुर्वती। आज्या

दिषुषट्सुतो वे पु विवृदादीन्वस्तोमान्यथा क्रमेण कुर्वती। अत्र हेतुः। अनेनाहोषलहमाभुवत्समि त्रिाः षलहेन संवत्सरमाभुवन्त्येव
 संवत्सरेकामास्तानाभुवन्त्येति निश्चितं षलहः सर्वः संवत्सर इति वदंतः। तेन दितथा कुरपुरिति। ते चंदोगा यदि तथा सौमान्यं कुर्षुः षल
 हेन संवत्सरं च तत्कल्पयतीति। चंदस्तु मयं येति लिङ्। उभय रूपत्वात् सार्वधातुककार्यं सलोपः। आर्द्धधातुककार्यं शबभा वोरालोपो
 क्तित्वाद्गुणाश्च। यत्प्रथमस्याह आ जंतदा जं विवृत्तो मे प्रथमे द्वियदा जंतदा जं पो द्वितीयस्याहः पंचदश सौमस्य प्र उचः सप्त उ
 गः। य तृतीयस्याहः सप्तदश सौमस्य मरुत्वतीयं। य चतुर्थस्याहः एकविंश सौमस्य निष्के वत्सं त्रिंशे वत्सं। यत्पंचमस्याहः त्रिंश
 वत्सो मस्यैवैष्टे देवं तदेष्टे देवं। यत्षष्ठस्याहः स्वयं त्रिंश सौमस्याग्निमारुतं तदाग्निमारुतं। तत्र सर्वाष्टसंज्ञा समाहृत्य प्रगाथी क
 त्वांसेत। षलहस्याहो भविष्यतः षलहस्यमंगलाचरणाय। तद्यथेतेनाह चंदोगा इति। चंदोगैः सौमपरिवर्तने क्रियमाणे
 होतासूक्तपरिवर्तने कस्मात्करोतीत्याशंकापनोदायार्थं वादोयं। तदिति प्रस्तावे व्ययं। यथेतेनाह चंदोगाः षलहमाभुवन्त्येव
 तसंवत्सरं येव संवत्सरेकामास्तानाभुवन्। एवमेव तेनाह होता षलहमाभोति षलहेन संवत्सरं येव संवत्सरेकामास्ताना
 भोति॥ तदस्मै तत्प्रदिश्याहेति। हस्तेति चिरप्रसिद्धार्थे अयमे। तदेतत्सर्वं कं प्रदिश्या यदि एषाह कौषीतकिः। उक्थमिति कौ
 षीतकमिदं सूक्तं तदेतदहरेके चंदोगा इत्येतेन वादी कौषीतकिरिति। सेषाभुविरेवेति मोहोपसूक्तपरिवर्तने

रूपः यं कंच चंदो गस्तोममुपापघेरं सथासतिरुस्त्रु स्रक्तपरिवर्तनं नादिवेतामृशेव सति। तस्मात्सुतम्भुरा स्यते तस्मात्तोलोमम
 तियंतिपरंशस्त्रु स्रक्तपरिवर्तनं निवार्यते। पदेवेदं शस्त्रं शस्त्रु स्रक्तं प्रागेहामततो नेयादेव। एते वा उत्तोमसाहे स्रक्ते पत्कया मुभी
 यतदिदासीये। एताभ्यां विरुदादीनां स्तोमानामविरोधाएव। तथाप्युच्यते। मारुतो हि ताभवंत्येवा निष्कृत्येव लिङ्गमतादुराय
 मयस्रक्ते कथं संपद्यते। च हृदि वेना उहोतारेतः सिंचति यददोम हावतीये नाका प्रजनयतीति संपन्निरपि नान्यस्रक्ते भवति। तत इ
 मे स्रक्ते स्तोमसाहे सर्वस्तोमान्महेते। ताभ्यां स्रक्ताभ्यां नैव निष्कृत्येव एते चेन्न प्रच्याव्येते तर्ह्यन्यापि न प्रच्यावनीयामेव। यत्प्रथम
 स्यात्तस्मात्प्रथमि ताद्युक्त एव उह संवेधा लाभात्॥ यदेवेदं प्रागेहामतत एव नेयादित्यपक्रमः सर्वशस्त्रविषय उपसंहारमपि स
 र्वशस्त्रविषयमेवास्मिन्पर्व्यवस्यति। तस्मात्सर्वम्भः शस्त्रस्रक्तेभ्यो न च वेतेत्यर्थः। द्विरभ्या सोध्यापसमाप्तो मे गलस्रव नाया।
 ॥ इति श्री सन्नाधवभु हा तजविनाय कभट्ट रुते श्री कौषीठ कि ब्राह्मण भाष्ये एकोनविंशोऽध्यायः॥ देवचक्रं वा एतत्परिज्ञ
 वेयत्सं वत्सर इति। इतः परं षल भिन्नकोस्याम्य हास्यं ते। ते छहः सुसंवत्सरसत्रकले प्राप्ता यमिति प्ररोसासु पक्रम
 ते। पत्संवत्सर इति संवत्सरसत्रं तत्परिज्ञ व सुपर्व्युपर्व्यो रोहदेवचक्रं देवास्ते न च के रोपर्व्युपर्व्यो रोहंति। तत्र स्माच्चक्रा
 दमृतत्वे देवानां। एतदेव विस्तरिणाह। तस्मिन् देवचक्रे संवत्सरसत्रे यद्गणं पद्धिभागमत्राद्यं भोग्यं। याम्याम्यपञ्चम आरण्यासु

राम.
४४

पराव इति द्वौ भागौ। उषधयश्च वनस्पतयश्चेति द्वौ। अश्वचरं च परिल्लवं स्त्रु लवरं चेति द्वौ। देवास्तत्पुत्रयमत्राद्यं समारुत्य सर्वा
 लोकाननुपरिल्लवंते। उपर्व्युपर्व्यो रोहंति लोकानाह देवलोकं पितृलोकं मित्रिद्वौ लोकौ। ताभ्यामन्यमुक्तं एती व लोकमिति वि
 त्वेन सर्वसंग्रहः। लानेवलोकानुसप्तत्वेनाह। इममप्योदकमत्योदकमग्निलोकं अथ मं कृतस्य सत्यसधामाने वायुलोकं दिती
 यं। शत्रुभिरपराजितमिंद्रलोकं तृतीयं। अधिदिवं दिव उपरि वरुणलोकं चतुर्थं। प्रदिवं दिवः प्रहृष्टं मृत्फलोकं पंचमं। यत्र ब्रह्म
 रोदिनां ते मृत्फलः समृत्फलोक उक्तः। रोचनं यत्र सूर्यविना प्रकाशसंब्रह्मण्यो लोकमादिब्रह्मणो लोकं षष्ठं नाकं इः खरहितं स
 त्रलोकं। रव्यं सप्तमं लोकानां देवोः सत्रमारुत्येनां लोकाननुपरिल्लवंति। एवं संवत्सरसत्रे समृद्धिं प्रदर्शयतां समृद्धिं मभिज्ञं विव
 उह प्रशंसा र्थमाह। तद्यदभिज्ञं वमुपयंति। संवत्सरमेव कृतं सत्रमेव तद्यजमानाः समारोहंति। एतत्पुत्रं सत्रमस्मिन्नेतेन
 रुढमेव तस्मिन्नेतेन एतत्पुत्रं यमत्राद्यमाप्नुवंति। याम्याम्यपञ्चम आरण्यामिति द्वौ भागौ। उषधीश्च वनस्पतीश्चेति द्वौ। अ
 श्वचरं च परिल्लवं चेति द्वौ। एतदेव विमल्यदर्शयति। द्विर्जोतिरुपयंति। प्रथममुत्र मेव जेतद्विरुपेतेन ज्योतिषाद्यमत्राद्यप्रमा
 णुवंति। याम्याम्यपञ्चम आरण्यामिति द्वयं। द्वितीयं च चतुर्थं वा तेन ह्यमत्राद्यमाप्नुवंति। उषधीश्चेति द्वयं। द्विरासु रपयंति। तृ
 तीयं च पंचमं वा तेन ह्यमत्राद्यमाप्नुवंति। अश्वचरं च परिल्लवं चेति द्वयं। एवं लोकारोहं संनिहितमिति सत्रारोहणमेतदि

तिषलहाभिलवप्रशंसा॥१॥ ज्योतिः प्रथममहत्पयंतीति। तेषु षडसु प्रथममहर्ज्येति नामकमुपयेति। तस्याद्गुणमेव कंदोरुपा
 शियानिप्रथमस्याहः॥ प्रथममहर्ज्यमेवलोकआयतनेनेतिवत्यति। तस्य कंदोरुपाशिवस्यति। तस्येतानि कंदोरुपाशिकरि
 व्युत्पन्नमेव देसदेवं। यदैभविष्यत्करिष्यत्। आवत्प्रवेदेषवर्षवदक्तवफक्तवधुं जानवज्यातिष्मद्रुक्मवदिति। इमान्यस्या
 विप्रथमस्याहः कंदोरुपाशिव। अनेनेत्फक्तं। तत्प्रथममहः प्रकृतिरेतत्प्रथममहर्विकृतिरिति॥ प्रवेदेवायाप्रयत्नस्यामिति।
 आशशस्त्रेसक्तमेतत्। मध्येप्रशब्देवर्ततइति प्रवत्प्रवेदेप्रथमस्याहोरूपं। प्रकृतितः प्रथमादेकाव्युत्पन्नं दसउपप्रयंते
 अध्वरमिति प्राप्नोत एष एव नित्य एकाहातानइति नोक्तं॥ माधुर्कंदसः प्रउगइति। सारस्वततत्तस्याविकल्पार्थवचने। अस्या
 पयत्रितः प्रशंसा। अस्याहोरथं तरेष्टं कंदोरुगैः कियतेवे निश्चितं रथं तरेसा मस्य मानेमाधुर्कंदसः प्रउगोचस्त्यतेनेन
 यराकर्म समर्पयति। एतद्वा आर्दुकां रुधेर्धी तोरुकज्ज। कर्मपद्वसमहं॥ आत्मारथं यथोक्तयइतीति। इमो प्रतिपदनुचुरी
 नित्येति चेमे। इमो प्रकृतिप्रकृतिप्रथममहः प्राप्नोतद्वारात्रापि प्रापयितुं कीर्त्तयेते। अतएव एव नित्य एकाहातानइति। त
 स्यात्कंजालरां। अनुष्टुभामरुत्वतीयं प्रतिपद्यतइत्यादिकं ब्राह्मरां॥ इंदोरथापप्रवतं कुरोतीति। मरुत्वती यशस्त्रेस
 कमेतत्। प्रशब्दवत्प्रवत्प्रवेदेप्रथमस्याहोरूपं॥ आयात्यर्कदुपवंधुरेष्टा इति निष्केवल्यमिति। निष्केवल्यशस्त्रेसक्तं॥

राम-
४५

आशब्दवदवेदेप्रथमस्याहोरूपं। तत्सवितुर्वरा। महेद्यानो देवसवितरिति। नित्येवाग्निष्टोमस्त्वाष्ट्यगतात्रापि प्रतिपद्यनुच
 रश्चतयो रक्तं ब्राह्मरा मग्निष्टोमे। सवित्रो वेम्भदेवं प्रतिपद्यतइत्यादि। अनुवादप्रयोजनं विशेषविहितेषु सत्त्वपि प्राकृतपदार्थी
 कांदा ज्ञापनं युंजते मनउतयुंजते धियइति। एतत्सावित्रंष्ट्यगतात्रातिदेशप्राप्तमनुचते। अनुवादप्रयोजनमुक्तमेव। युं
 जतइति मध्येस्थितेन युक्तवद्यक्तवदेप्रथमस्याहोरूपं॥ प्रधावायं जैःष्ट्यवी कतावधेति। एतद्वावाष्ट्यवी मं नित्यमग्निष्टो
 मसंष्ट्यगतात्रायातिदेशिकमनुचते। उशिजो जामुरभितानि वेदसेति पादे अभिशब्दवत्। तद्वायं तद्वायं तरे रूपं। र
 थं तरेमियाबो स्ति। सोमिशब्देवापीति रथं तरे संवेधिरूपं॥ कथादेवानां कतमस्य मानीति। एतद्देवदेवं प्राकृतवाधेन वि
 धीयते। कतमकृती अभ्याववर्ततीत्याशब्दवदावदेप्रथमस्याहोरूपं॥ वैश्वानरायष्ट्युपाजसे विपइति। एतद्देव्वानरीयं
 नित्यमग्निष्टोमसंष्ट्यगतात्रायातिदेशिकमनुचते। ष्युशब्दस्य प्रभावरक्तं। हलादेर्लघोरिति सूत्रेण विधीयते।
 ततः प्रवत्प्रवेदेप्रथमस्याहोरूपं॥ प्रत्तुसः प्रतवसे विरप्तिनइति। एतन्मा रक्तं नित्यं प्राकृतवाधेन विधीयते प्रथमवत्प्रव
 देप्रथमस्याहोरूपं॥ एतिप्रहोताव्रतमस्यमाययेति। एतज्जातवेदसीयं प्राकृतवाधेन विधीयते। प्रशब्दवत्प्रवत्प्रवेदेप्र
 थमस्याहोरूपं॥ इमं लोकं प्रथमेनाहोर्गुवंतीति। आमिल्लविकं प्रथममहर्होतशस्त्रेः स्पष्टी कृत्य प्राप्ते प्रथमेना

इति वदन्त देवता वदन्तः संपद्यन्ते वैश्वरूपरायी बहूनां देवता विपुलं देवता मित्यर्थः । तस्मात्तद्वदति युक्तं । एतेन वा वापि
विधीयते इति ॥ एतत्सकृन्नातेन वात्मकमेव वा वापि विधीयते । इदं च तत्र स्यात्कं वा सूर्यो यत्संनिहितं मेवोक्तं तदेव
हेयं । तद्वत्तु संपद्यन्ते विघ्ननापसद्व्याप्यमिति । एतद्वित्यादिमस्यं प्राकृतवाधेन विधीयते । तद्वत्तु इन्द्रवाहवा
रा मन्त्रादध इति विरुक्तिर्निवृत्तिरंस्तत्तीयमहनीववा अंतंगलेत्यादिव्याख्यातं ॥ अतो मद्राः कृतवो यंतु विष्णु इति वि
श्वदेवमिति । एतद्वित्यादिमस्यं प्राकृतवाधेन विधीयते । अत्रायुवोरहितारोदिदेव इत्यंत्यादिरुक्तिर्निवृत्तिर
तत्तत्तीयमहनीववा अंतंगलेत्यादिव्याख्यातं । वैश्वानरायधियरा मन्त्रादध इति ॥ एतदेव्यां नरीयं सक्तमिह दृष्ट्येव वद
ति । एतन्नानुवादः पर्यवस्यति । एतेन सत्तमये जना मसीति एतवत्तस्योक्तं वा सूर्यो यत्संनिहितं मेव ॥ अत्रासद्वि
तः सजोषस इति । एतन्नास्तस्यं । तस्मिन्नेन दिवउत्सा उदयव इति यदि वदति । तदमुष्यलोकस्य रूपं ॥ ॥ त्वामप्रकृता
यवः समीधिरिति जातवेदसीयमिति । त्वं त्वामिति सप्रभृति । प्रत्यवमाद्यपादयदावति सप्रभृतीत्युच्यते । यथावैसा
कर्मंतरूपमेवं सप्रभृति संत रूपं ॥ प्रत्यवमत्यपादे पदावतिः सोदकमित्युच्यते । यथा सोदकं मंतरूपमेवं सप्रभृति संत रूपं ।
अमुं लोकं तृतीयेनाह्नापुवंतीति । आभिन्नविकं तृतीयमहर्होतशस्त्रैः स्पष्टीकृत्य प्राप्ते प्रशंसति । तृतीयेनाह्नापुवंतीति

राम.
४६

लोकमापुवंति । देवतानां मध्ये आदित्यं देवमापुवंति । रूपमधिभूतमिति । भूशोभो । गत्यर्थी कर्मकेति कर्तृरिक्तः ॥ नलो
काव्ययनिष्ठेति षष्ठीविषेधात्कर्मणि द्वितीया । रूपमधिभूतमिति । भूशोभो । गत्यर्थी कर्मकेति कर्तृव्याप्तं प्रधानतया प्रा
प्तं चरुत्वात्तद्वित्यात्मनि दधते सत्रिणो यजमानाः । द्विरभ्यासो ध्याय समाप्नो मंगलत्वद्योतनाय ॥ ॥ इति श्री मन्त्राधिव मन्त्रा
जविनायक महर्कृते कोषीतकि ब्राह्मण भाष्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ ॥ देवा वै मृत्युपाप्मानमपजिघांसमाना इति । उक्तं राशि
त्री राय ह्यनिष्ठ इत्यंसा हं वप्रशंसति । वेनिष्ठितं देवा मृत्युपाप्मानमपजिघांसमाना इति । उक्तं राशि
कतो सापुत्रं चैवं तत्तममिष्टवंध इत्यवश्यं । ते देवा एतेनाभिस्तुत्यं संवत्सरसत्रमभिव्याप्य मृत्युपाप्मान
मय हत्य ब्रह्मणः सलोकतो सापुत्रं चापुः । तयोरेवैतस्य सत्रस्य यजमाना एते वैवाभिस्तुत्यं मृत्युपाप्मानमपहत्य ब्रह्म
णाः सलोकतो सापुत्रं चापुः प्राप्नुवन्ति । ते देवा एतेनोक्तेन सर्वेषां अहं नाभिस्तुत्यं गवागोनामकेन यज्ञेन वत्तर्थे हत्य यजं
गमना ये ब्रह्मणो लोक इत्यर्थात् । आयुर्नाम कपंचममहं रूपं चार्क्य सुत्वाय । ब्रह्मलोके सर्वस्यापुत्राभोगाया । ज्यो
तिर्नीमर्कं षष्ठमहः परस्तात्पर्यास्पृशंते प्रक्षिप्तवन्तो मृत्योरेव प्राप्यन्ते नाहं यायनाय अपुत्रनाम गमनाय । एवं यज
माना अपि वत्तुर्थं पंचमं षष्ठं चारूपं सुवित्यर्थिकं ॥ १ ॥ गौ चतुर्थमहं रूपं यंतीति । आभिन्नविकेषु षष्ठः सवत्तुर्थमहं

गीगोनासकमुपयंति। तस्याद्रुसायेव कुंदोरुपाशिपानिवतुर्थस्याद्रुः। अंतस्तृतीयमहोदेवा अंतंगता चतुर्थमहोदेव इति
 वसति। तस्य कुंदोरुपाशि वसति। इच्छ ह्युक्तवच्चेति हे। तस्येता नि कुंदोरुपाशि संस्मृत्वा इदिरा इज्जातव इति मदीति
 मत्परिवदभिवदुपवदिति वा। इमान्यस्यापि वतुर्थस्याद्रुः कुंदोरुपाशि। अनेनेत्यक्तं। तच्चतुर्थमहः प्रकृतिरेतद्विकृतिरि
 ति। होता जनिष्ठ चेत्तन इत्याज्यमिति। आत्यशस्त्रे स्रक्मेतत्तमध्यजनिष्ठेत्यस्ति तेन जातवज्जातार्थवत्। जातवदेव चतुर्थस्या
 द्रोरुपं। मेधातिथः प्रउग इति। मेधातिथिना दृष्टो मेधातिथः। अजातितीव्रा सोमास इति वायवे केन्द्रवायव्यादिति। तेन त
 चस्यापूरणा क्वाकांतरमाश्रितं। कल्पस्त्रकारेण येगात्समदेते वायवेन्द्रवायवे मेधातिथ्यस्तु पूर्वा इति। तीव्राः सोमास
 आग हीत्येकां शस्त्रावा योयेते सहस्रिण देवं सितये इति वायव्यस्तु चः। उभा देवादिविष्टरेति देशस्तापुकस्याघ
 गवाशिर इत्येकांशं सेदित्येन्द्रवायवस्तु चः। मित्रं वयं प्रातर्युजात्वा वहं त्वेभिरय इति चत्वारितृचानि सारस्वतस्तु चो
 मेधातिथिना दृष्टो नास्ति तेनातिदेशिका नि। यानि अहस्योत्तरस्य सारस्वतानि समूहेता मुन्नेरे प्यामा भिलविका
 नां त्रपाणा महां सारस्वतानि तेन त्रगो देवी सरस्वतीति चतुर्थे वसारस्वतस्तु चः। अथर्विदृष्टा अपितृचो मेधातिथ
 संज्ञा लभंते। वद्रुत्वेन अपदेशो भवतीति गौरवात्प्रात्यवहारतः। इमं प्रशंसति। अस्याद्रु वरुष्टं कुंदोरुगोः क्रियतेवेति

राम.
५०

श्रितां व हस्तामस्तजमानं मेधातिथः प्रउगो न्वस्तजततद्रुपेरा कर्म समईयति। एतद्वा आर्द्रुकं कर्म यद्रूपसमई। अ
 निष्ठा उग्रः सहसेतुरायेति मरुत्वतीयमिति। एतन्मरुत्वतीये शस्त्रे स्रक्कं नित्यमिष्टो मस्त्रं प्राकृतवाधेन विधीयते। अ
 जनिष्ठा इत्यस्ति तेन जातवज्जातार्थवत्। जातवदेव चतुर्थस्याद्रोरुपं। उग्रो जनेवीर्यपुसुधा वनिष्के वल्यमिति। एतन्निष्के
 वल्येण स्रक्कं प्राकृतवाधेना पूर्वमिति विधीयते। अत्र जह इत्यस्ति तेन जातवज्जातार्थवत्। जातवदेव चतुर्थस्याद्रो
 रूपं। तद्देवस्य सवितुर्वीर्यमहदिति सावित्रीमिति। एतत्सावित्रीं स्रक्कं। प्राकृतवाधेना पूर्वमिति विधीयते। अजीजनत्सवि
 ता सुम्न सुख्यमिति पादे जीजनदिति वर्तते जातवज्जातार्थवत्। जातवदेव चतुर्थस्याद्रोरुपं। तेहिष्वावा एधि वी विस्व
 शंभुवेति घावा एधि वीयमिति। एतद्घावा एधि वीयं स्रक्कं प्राकृतवाधेना पूर्वमिति विधीयते। अत्र सुजन्म नीधिवरो अंतरीयतः
 ति पादे जन्मनी इत्यस्ति तेन जातवज्जातार्थवत्। जातवदेव चतुर्थस्याद्रोरुपं। अनयो जातो अतभी सुखम्य इत्यार्थमि
 ति। एतदार्थं स्रक्कं प्राकृतवाधेना पूर्वमिति विधीयते। मध्ये जातशब्दवर्जिता वत्। जातवदेव चतुर्थस्याद्रोरुपं। अत्रि रि
 द्रो वरुणो मित्रो अय्यमेति वैश्वदेवमिति। एतद्वैश्वदेवं स्रक्कं प्राकृतवाधेना पूर्वमिति विधीयते। यतं जनिजोतवी निम
 र्चनुरिति पादे जनिजीत्यस्ति तेन जातवज्जातार्थवत्। जातवदेव चतुर्थस्याद्रोरुपं। वैश्वानराय एषा जसेविप इति वैश्वान

शीयमिति। एते देवान् नरीयं प्राकृतवाधेनापूर्वविधीयते। अत्र विधातुः प्रमाह॥ तस्मिन् सुखानियमानाश्च कइति पादे आका
 रइत्यावत्। आवदिति चतुर्थस्याः प्रायणी यरुपं प्रथमं प्रायणी यरुपं। प्रथमस्याः कौरुपं। ननु चतुर्थं प्रायम्ये कथमि
 त्याशं कुर्यात्। पुनः प्रायणीयं हि चतुर्थमहरिति। विभिरहोभिः पूर्वैः समासिव्यवहारस्तत्र चतुर्थे पुनः प्रायम्यव्यवहारः इ
 त्कं। जात आष्टोभुवनमिरोदसी इति पादे जातशब्दोऽस्ति तेन जातवत्। जातवत् चतुर्थस्याः कौरुपं। यानि अहस्यपूर्व
 स्पेवैश्चानरीयाणि तांस्तु नृस्येति संगृहीतं॥ प्रयेयुं भूते जनेन सप्त यइति मारुतमिति एतन्मारुतं सूक्तं प्राकृतवाधे
 नापूर्वविधीयते। अत्र जनेन यइति वर्तते तेन जातवत् जातार्थवत्। जातवत् चतुर्थस्याः कौरुपं॥ अत्र स्योपा अत्र निष्ठा
 ग्द विरिति जातवेदसीयमिति॥ एतज्जातवेदसीयं सूक्तं प्राकृतवाधेनापूर्वविधीयते। अत्र निष्ठास्येति तेन जातव
 त् जातार्थवत्। जातवत् चतुर्थस्याः कौरुपं॥ अत्र चतुर्थेनाङ्गा मुवंतीति। आभिलषिकं चतुर्थमहर्हीतशब्देः स्योपास्य
 प्रशंसति। चतुर्थेनाङ्गातेनात्र प्राप्नुवन्ति देवतानां मध्ये चंद्रमसं देवमाप्नोति। दिशो धिभूतं श्रोत्रमात्मनात्मनि दधते।
 श्रोत्रं द्विचं न भवन्नकार्यं भूतस्येति हेतुवादिनो नैष्यादिकाः वेदवादिनस्तु दिशो विकारं श्रोत्रमाहुः। अन्यत्रापि सूर्यं
 चक्षुर्गमयते जः प्रकृतिप्राणस्य वातस्य भ्यंतराकाशस्यासौ रं तरिहं श्रोत्रस्य दिश इति। एवमत्रापि श्रोत्रस्य दिक्कृतित्वमु

कं॥ आयुः पंचममहर्पयंतीति। आभिलषिकेषु षडसहः सुपंचममहर्पयुर्नामकमुपयंति। तस्याः कृताभिवर्द्धं दौ
 पाणि पंचमस्याः कः पशवः पंचममहरिति वसति। तस्य कंदोरूपाणि वसति। तस्येता नि कंदोरूपाणि च भवद्देनुमदुग्ध
 वहुतवत्तद्वत्प्रथिमदाजवदध्यासवदिति। इमान्यस्यापि पंचमस्याः कंदोरूपाणि। अनेनेत्कं। तत्पंचममहः प्रक
 तिरेतद्विकृतिरिति॥ अयमुजिष्ठा माभरेत्या जमिति। अत्रेण त्वेत्कमेतत्। अत्र प्रनेरायापरीरासेति पदे रायेत्यस्ति
 तेन रयिमद्रयिमदिति वा अस्य रूपं॥ अथास नम विष्टानमध्यासस्तदध्यासवदतिविशदमित्यर्थः। पंक्तिर्विस्तारे
 दृषभवेनु दुग्धवृत्तादिभिरिरोहितो भवति रयिरात्वति विशदो विस्तारस्तेन रयिमदित्यंति विशदं विस्तारस्य रूपं॥
 संहार्यः प्रउग इति। अयतो न्यतस्तवानो संहार्यमारात्वा त्ते हार्यनामा प्रउगः। शारवांतरात्कल्पे दर्शितः। अत्रेपि व
 तव वायो सत्वेनोदेवेति वा यव्यस्तवः। शतेनानो अभिष्टिभिरित्येदं वायवः। आनो मित्रावरुणोति मैत्रावरुणास्तवः। आनो
 गोमंतमश्विनोत्याश्विनः। अतश्चिदिंद्रा उपेत्येदंस्तवः। विष्णो देवा कृतावध इति वैष्णो देवः। सारस्वतस्तव आतिदेशि
 कः। पालि अहस्यो नृस्येति॥ उतस्मानः सरस्वती घोरेति पंचमे। इमं प्रशंसति। अस्याः कौरुपं। तं पृष्टं कंदो गैः क्रिय
 ते। वैनिष्ठितं रयंतरं सामस्त्यमानं संहार्यः प्रउगो वसत्यतातेन रूपेण कर्म समर्द्धमिति। एतद्वा अर्हुकं कर्म यद्गुणसं

इं॥ कृत्स्नवीरः कोऽप्ययदिदमिति मरुत्वतीयमिति। एतन्मरुत्वतीयेशस्त्रे स्रक्तं प्राकृतबाधेनार्धविधीयते। योऽप्येतायावर्जसुतसोम
मिच्छन्ति पदिरायेत्यस्ति तेनरपि मद्रयिमदिति वा अस्य रूपं। अध्यासवदध्यासनवदतिविशदं तत्तत्कैरूपं॥ एतायामो षगव्यं तदं
इमिति निष्केवल्यमिति। एतन्निष्केवल्येशस्त्रे स्रक्तं प्राकृतबाधेनार्धविधीयते। गव्यं तदिति गोशब्दात्का जंतं तेन पशुमस्रक्तं प
शुमदिति वा अस्य रूपं। पशवः पंचममहरित्युक्तत्वात्॥ उड्यदेवः सविता हिरण्ययेतिसावित्रमिति। एतत्सती कं पद्यपि स्रक्तं
दित्तप्यापितृवः प्रत्येतव्यः शाखांतरा जती याहवत्। घृतेन पाणी अभिमुस्तुते मरुदिति पादे घृतव हुत पाब्बवत्। घृतमिति पशु
मदिति। यद्यपि घृतवदित्यपिरूपमुक्तं परंतु पशुमदितिरूपं घृतवदादीनां मूलमिति घृतवद्वारा परंपरया ज्ञायमानमप्यश्रितं।
पशुमदिति वा अस्य रूपमिति॥ घृतवती भुवनानामभिधियेति घावाद्यथीयमिति। अयमपितृवः शाखांतरा देव प्राकृतबाधे
नार्धविधीयते। इदं घृतवत्। आदो घृतशब्देऽस्तीति। तस्योक्तं ब्राह्मणं। घृतमिति पशुमत्पशुमदिति वा अस्य रूपमित्यनेतरे
क्तमेव॥ ततं मे अपस्तुतायते पुनरित्या भवमिति। एतदार्धवत् स्रक्तं प्राकृतबाधेन विधीयते। त्रुदेव घृते तु हवामवि घृतेति प्रा
दे घृतवत्। घृतशब्देऽस्तीति। तस्योक्तं ब्राह्मणं। घृतमिति पशुमदित्या घनंतरे क्तमेव॥ कथा देवानां कतमस्य यामनीति विष्णु
देवमिति। एते द्विष्टदेवं स्रक्तं प्राकृतबाधेन विधीयते। सहस्रसामेधसाता विव त्तनेति पादे सहस्रसाशब्देऽस्ति सहस्रं सनोतीति।

सहस्रसा इति व्युत्पत्त्या पशुधनवाची। पशूनां जीवनहेतुत्वात्। जनसंख्यनक्रमगमो विद्। जनसंख्यनां सनुतो रित्यात्वं॥ अत आह स
हस्रसा इति पशुमत्पशुमदिति वा अस्य रूपं। एतस्य वल्लो अरुषस्य नृसह इति वैश्वानरीयमिति। एतदेवैश्वानरीयं स्रक्तं प्राकृतबाधे
न विधीयते। अपामुपसेमदिति वा अग्न्यातेति पादे महिषा इत्यस्ति तेन पशुमत्पशुमदिति वा अस्य रूपं॥ प्रवस्यत क नृवितायदा
वन इति मातृमिति। एतन्मातृमत्प्राकृतबाधेन विधीयते। गवामिव श्रियसेमं गमुत्तममिति पादे गवामिवेत्यस्ति तेन पशुम
त्पशुमदिति वा अस्य रूपं॥ विवद्विरोऽसुरास्यव कथ्य इति ज्ञातवेदसीयमिति। एतज्ज्ञातवेदसीयं स्रक्तं प्राकृतबाधेन
पूर्वविधीयते। वाजिंतमायसत्पसेस्यपिमेति वा जवतं वा जीति वा जशब्दोपजीवनेनेव प्रत्ययं जंतं तेन वा जवत् जदेतस्याङ्गो
पं अध्यासवनवत्तत्तत्कैः विस्तारस्य रूपं। अत्र पूर्वभाष्ये कथा विसारस्य विशद रूपं॥ पशून्मं च मेनाङ्गापुवंतीति। आभिज्ञवि
कं पंचममहर्षे तशस्त्रेः सृष्टीकृत्य प्रयांसति। पंचमेनानेनाङ्गापशूनापुवंति। देवतानां मध्ये रुद्रदेवमापुवंति। यशसोधिभू
तं प्रधानं दीर्घमात्मनात्मनि धत्ते॥ ३॥ ओतिः षष्ठमहरूपयंतीति। आभिज्ञविकेषु षड्त्वरः षष्ठमहर्षेति नामकमुपयंति।
तस्याङ्गानामेव चंदोरुपाणिपानिषष्ठस्याङ्गः पशवः पंचममहरपुरुष एव षष्ठमहरिति वक्षति। तस्य रूपानि सर्वा
र्वज्रवद्व्यति किं त्वार्थिकानि यथा सवैः पुरुषः प्रजापतिः प्रवीं स्य सर्वस्यातिष्ठं दावे प्रजापतिस्तथा ज्ञापस्य रूपमिति। एवं

सति प्रजायति सर्वत्वे अति क्रमोत्तममितीति निरूपयति। तान् स्यात्प्रकृत्याणि। अनेनेत्तत्वे। तत्त्वमसि प्रकृतिरेतद्वि कृतिरिति। सरवायः संवः सम्यक्मिता जमिति। आये शस्त्रे सूत्रमेतत्। सखाय इति ब्रह्मवचने सर्वरूपं सर्वरूपं वैषम्यमहः प्रांते विषमाने सति प्रकीर्णरूपाणि दृष्टानि पराणी हृदयं ते इति सर्वरूपमेतद्दहः तस्मात्सखाय इति सर्वा नेवानुवदति। संसृष्टः प्रउग इति। अन्यतो न तत्त्वानां संसृष्टमात्रात्वात् संसृष्ट्युक्तमात्र उगः। शाखां तरात्कल्पे दर्शितः। वायवायादि दर्शतेति वायव्यसूचः। एयेन पृथुपा नसेपेन्द्र वायवः। यदद्य सूर उदित इति मेवावरुणात्तवः। प्रतिवां सूर उदित इति वामे वावरुणात्तवः। पुरुषियाणां जय इत्यादिभिः। उपनो हरिभिः सुतमित्येन्द्रसूचः। विष्णुदेवास आगतेति वैष्णवे देवः। सारस्वतसूचः। अतिदेशिकः। यानि महसो ज्ञरस्येति। उत्तरः प्रिया प्रियास्विति वषे। इमं प्रशंसति। अहो बृहस्पते चंदोगैः क्रियते वेनिष्ठितं बृहस्पतमस्य मानं संसृष्टः प्रउगो च सूर्यते नरूपे शाकर्म समर्द्धयति। एतद्वा आर्द्धकं कर्म यद्रूपसमृद्धं। महो इन्द्रो नृवदा चर्षणी प्रा इति मरुत्वनीयमिति। एतत्तत्त्वती ये शस्त्रे सूत्रं प्राकृतवाधेना पूर्व विधीयते। उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्मूर्तिरित्यादे सुकृतः कर्तृभिरिति द्विरुक्तिर्निवृत्तिः। अंतः षष्ठमहः। अंतं गत्वा पांथो निवृत्ततीव। कश्चिद् किंचिदं वित्वादिश्यत इत्यात्। यो जात एव प्रथमो मनत्वाति ति निष्कृत्यमिति। एतन्निष्कृत्ये वलेशस्त्रे सूत्रं प्राकृतवाधेना पूर्व विधीयते। तस्ये तस्ये तदेवां त रूपं यद्गता नुवदिता इति पद्यं

योदा संवर्णमधरं गुहा करिति योदयद करिति लुङ्। तेन तद्गुप्तमिवाभि। श्वो वधारणे। मृतमेवाभिमुखी कृत्य। एतच्च सोदकं भवति। एकस्मिन् योदे द्विरुक्तिर्निवृत्तिर्निवृत्तिर्यादस्याद्विरुक्तिः सोदकं मुख्यते। अत्र ये तेमा विष्वाव्यवका कृतानि योदा संवर्णमधरं गुहा करितिकरोते द्विरुक्तिः सोदकं तद्वितीयमंतरूपं। तदेव स्य सवितुर्वीर्यं महदिति सावित्रमिति। एतत्सावि वं सूत्रं प्राकृतवाधेना पूर्व विधीयते। यो धर्मा भुवनस्य प्रजाप रितियादे दिव इति यत्तदमुष्पलोकस्य रूपं॥ एतच्च सोदकं॥ समाप्तिरूपं षष्ठस्योद्गो युक्ते रूपमित्यर्थः॥ एतेन घावा पृथिवी अभी दते इति घावा पृथिवी यमिति। एतच्चावा पृथिवी यं सूत्रं तेन च रूपं प्राकृतवाधेना पूर्व विधीयते॥ इदं घृतवदो घृतशब्दोऽस्तीति। वैनिष्ठितं सर्वं देवतं घृतं सर्वं देवतानां घृतस्य होमात् षष्ठमहः सर्वं देवतं प्रांत्यत्वे न सर्वं देवतानां मिष्टत्वात्। तस्मात् घृतवत्॥ किमु श्रेष्ठः किं विष्टेन आ जगज्जित्वा र्भवमिति। एतदार्धं वं सूत्रं प्राकृतवाधेना पूर्व विधीयते। श्रेष्ठो यविष्ट इति समान प्रत्ययो तं द्विरुक्तिर्निवृत्तिः। अंतः षष्ठमहः। अंतं गत्वा पांथो निवृत्ततीव। कश्चिद् किंचिदं वित्वादिश्यत इत्यात्। अमुष्पमुत्पद्मं देवतो अग्रय इति वैष्णुदेवमिति। एतदेवैष्णुदेवं सूत्रं प्राकृतवाधेना पूर्व विधीयते। तस्ये तस्य सूत्रं सतदेवां त रूपं यत्तदोदकं। अंतो त इति पाद द्वये साव्याद्विरुक्तिः सोदकं॥ वैष्वा नरा यविष्टरा मृता वध इति वैष्वा नरीयमिति। एतदेवैष्वा नरीयं सूत्रं प्राकृतवाधेना पूर्व विधीयते। एतेन तत्त्वमसि प्रथमेन नाम

सीतिपादेष्टतवत्। तस्योक्तं ब्राह्मणं। सर्वदेवत्ये वैष्टतंसर्वदेवत्यं यद्यु महत्तस्मात्तद्वदित्यनेतरां क्तं॥ धारावरामरुतोऽप्लोज
सइति मारुतमिति। एतन्मारुतं स्रक्ते प्राकृतवायेनापूर्वं विधीयते। धारावरा इति यावद्द्वयं निवृत्तिः॥ अंतःषष्ठमहरित्यादि व्या
ख्यातं॥ त्वमथैश्वर्यमिच्छामाप्नु शुद्धाग्निरिति ज्ञातवेदसीयमिति। एतज्ज्ञातवेदसीयं स्रक्ते प्राकृतवायेनापूर्वं विधीयते। तं तमिति
प्रथमपादे च दक्षिणः सप्तमिति। यथा वै सोर्धर्मं तेन रूपं एवं स प्रभृत्यं तरूपं॥ अपः षष्ठे नाद्रा पुवंतीति। आग्निविक्केषु महर्ही
रात्रेः स्पष्टीकृत्य प्रशंसति। षष्ठे नाद्रा फः कर्मात्मता पुवंतीति देवतानां मध्ये प्रजापतिं देवमा पुवंतीति तेजसो विष्णुं प्रधानमस्तं प
रमात्मज्ञानमात्मजात्मनि दधते॥ भातदाहुः कस्माद्वैष्टदेवान्ये वाचाया तं तइति अभिलक्षणं संवत्सरसत्रे आवृत्तिरुक्ता तमुदैः
फलहे रनुपयंतीति वक्षते चावृत्तिः। ऐष्ट्यां ताच्चा इतइत्यादिना। तस्यामावृत्तौ षष्ठे हनि वैष्टदेवानां सूक्तानामचाया तं प्रश्नसु
खेनाह। तदाहुः प्रष्टारुः। कस्माद्वैष्टदेवान्ये वसूक्तानि षष्ठे हनि पुनः पुनरायात्यमाने अचाया त्यंते। एकदेवत्यानि नान्याया
त्यंते आद्यादीनि सा वित्रे वैष्टानरीयादीनि। द्विदेवत्यानि नाचाया त्यंते ऐंद्राद्यादीनि घावाद्यिवीपादीनि च। तत्रोक्तं॥ नैकदेव
त्येन यातमामं भवति न द्विदेवत्येन वैष्टदेवेनैव यातया तया मं भवति। पुनः पुनसेनैव वैष्टदेवेन क्रियमाणो नाहवी तया मं भ
वति तस्माद्वैष्टदेवान्ये वाचाया त्यंते न वी नान्यानीयंते। एतेषामेकाद्रा सबलतो ये एतेषामभिष्टदानामघातया मताया इति॥

रामः
५४

वमन्वापातनविधिरुक्तः। विशेषः पारवांतरात्कल्पसूत्रे कथितः। इदं त्वेति वैश्वदेवं यजस्य ह्योदितीयेभिस्तदे उवासान
क्रेतिरतीयेति रिं इति चतुर्थे इत्यादिना॥ ज्योतिः प्रथममहर्क्यं यंतीति। अभिल्लवानो नामानि प्रशंसति। प्रथममहर्क्यं तिर्ना
मकमुषयंति यत्र तस्यैव काहस्य रूपेण। हि यस्मादयमाय एकाहः सर्वप्रकृतिर्यो ग्रिष्टोमः स उत्रेषाम ह्यं ज्योतिस्तोतोरूपः
प्रकाशकत्वात्। अयमय्यायत्वा ज्योतिः। शंदिती यमुपयंति। गमृगता वित्या अयेरा प्रशंसति। गच्छंति ह्येनेनेति। आरंभो
त्तरंगतिः प्राप्तिः कर्मसिद्धिरित्यर्थः। आउस्तती यमुपयंति। इरागता वित्या अयेरा प्रशंसति। पंति ह्येनेनेति। फलं यंति प्राप्नुवं
तीत्यर्थः॥ अग्रिष्टोमो प्रथमो जमे अहनी च त्वार्यु च्याति मध्य इति। अग्रिष्टोम संस्ते प्रथमो जमे दे अहनी उच्य संस्वानिम
धे च त्वार्यु हानि। स्तोत्रेण स्वकायुक्क शब्दः उक्ता शब्दो यप्रत्ययान्तो अहवा वी यज्ञवा वी व। इमे संस्ते प्रशंसति। वै निश्चितम
ग्रिष्टोमो ब्रह्म प्रथमत्वात् ब्रह्मा पशव उच्यन्ति च द्विमत्वात्। तत्रेन प्रकारेण ब्रह्मराणा यम्पुत्रु भयतः परिगृह्यात्म त्रात्मनि
दधते। पुनः स्तोत्रे रुक्म्या नि च त्वारि प्रशंसति। तेषां वा एतेषां च तुराणि मुच्यानां सहस्रं स्तोत्रियाः प्रथमः पंचदश दश दश दश
स्तोमः पंचदशानां पंचदशमिरावृत्तिभिः पंचविंशत्यधिके देशते। सप्तदशमिरावृत्तिभिः पंचदशं वा शब्दधिके देशते। एक
विंशत्यावृत्तिभिः पंचविंशत्याधिके देशते। दशानां नितीति शतानि। सप्तविंशत्यावृत्त्यो पंचाधिकानि च त्वारि शतानि एवं

द्वादशतानि। यद्यपि देशते अधिके परंतु सहस्रमस्तीत्ययोगवात् सप्तसंज्ञो वि या इत्फक्तं। सहस्रमेवामस्तीति साहस्राः
 पशवः। अभिरुद्धौ कस्मात्सहस्रं भवति साहस्रं पोषं प्राप्नोति य एवं वेद। पृथ्यान्वा इति। पूर्वमावृत्तिरुक्ता तमेवैः यलेहै
 नुपयंतीति॥ तत्र विशेषविधिः। इतो भिल्लवारं भावतु रश्मि तुरो भिल्लवान् पृथ्यान्वा नुपयंतीति पूर्ववत्तारो भिल्लवाः षडहास्त
 त एकः पृथ्याः षडहस्येवं त्रिंशता हो भिरेको मासः। एवं पंचमासाः। षष्ठे मासि जीन भिल्लवानुपेत्य पृथ्यामेकमुपयंतीत्येवं चतु
 र्विंशतिरहाति। अस्यार्थवादः। पशवो वा अभिल्लवाः श्रीः पृथ्या निपुष्पुभिः प्रियमुभयतः परिगृह्यते न प्रकारेणात्मना तन्मे
 व दधते। पृथ्याभंभराणां ऊर्ध्वविम्बजित इति। चतुर्विंशत्यहानंतरं मध्ये न वरात्रः क्रियते। अभिजिदेकः। स्वरसामानस्य यः। म
 ध्ये विषुवनेकः। ततः स्वरसामानस्य यः। विम्बजिदेकः। एतं न वरात्रं सूचयन्नाह। विम्बजित ऊर्ध्व पृथ्याभंभराणां चतु रश्मि तुरो भि
 ल्लवानुपयंति। एकः पृथ्याः पूर्ववत्तलहस्ततश्चतारो भिल्लवाः षलहा इत्येको मासः। एवं चतुर्थपंचमासाः। अस्यार्थवादः। श्री
 र्वा अभिल्लवाः पशवः पृथ्याति प्रिया पश्चनुभयतः परिगृह्यते न प्रकारेणात्मने व दधते। इयमवरोहावृत्तिः पूर्वमुक्ताः। त
 मावृत्तेः षलहैरुपयंतीति। तत्र विशेषविधिर्यं। द्वादशमासस्य पशवः तत्रैवोक्तं। इह पृथ्याभंभराणां भावात्त्रोक्तमस्माभिः। त
 या भिल्लवा इत्येको मासः एकः पृथ्याः पूर्ववत्तलहस्ततः। ५ हस्तो वा अभिल्लवः हस्तच्छंदसि। पुनर्जगत्या चंदसा भिल्लवं फलजनन समर्थः। फलः हस्तच्छंदो यस्य स

राम.
५५

सति वै निश्चितमभिल्लवः हस्तः अभिल्लवः हस्तच्छंदसि। पुनर्जगत्या चंदसा भिल्लवं फलजनन समर्थः। फलः हस्तच्छंदो यस्य स
 हस्तच्छंदः। कथं हस्तच्छंदस्तमित्यत आह। यो यज्ञकतुः हस्तच्छंदो भवति तस्य तृतीयसवने सर्वजागतानि निविधाना
 नि भवंति। वैशतिप्रसिद्धिद्योतको। अभिल्लवस्य षलहस्यमुंजते मन उतमुंजते धिमः प्रधावापज्ञेः पृथिवी कृतावृधेत्यादी
 नि सावित्रप्रभृतीनि तृतीयसवने निविधाना नि सर्वजागतानि। मुंजते यं च म्यावापः सावित्रं तु जागतं प्रधावापंचधावा
 पृथिवी यं तु जागतमित्येवमाधानुक्रमणी। तथा यथा यद्यमिति। तथा सति ते पु सर्वजागतेषु यथा यथं निविदोधीयंते।
 निविदो यथं धीयमाना एता यजमाना सर्वेषु च लोकेषु सर्वेषु च कामेषु यथा यथं दधति॥ तद्यत्सर्वजागता नीति। प्रकामं
 तरेण जगत्या एव प्रशंसा यत्तृतीयसवने सर्वजागतानि निविधाना नि भवंति तेन यत्तृतीयसवने सर्वजागते यज्ञे कामः स
 काम उपास्ये संनिहितप्राप्त्यै भवति। उदत्यवयं। जागतः सर्वलः पशुकामस्येति॥ पशुकलो यत्तत्तेन तस्यापि पशवः फलमि
 ति प्रशंसा॥ यद्वै ता सं आइति। तदेक रूपे भवा तं आ अहिर्बुध्या दय एता सं आ सि पुमः शस्यंते अ हरह ते नो यः सर्वत्रैषु
 भेत्तृतीयसवने कामः स उपास्ये संनिहितप्राप्त्यै भवति॥ यद्वै ता सं आ गाय अ हरह रि। एवा गायत्री सुरुपकृतुस्तत य इति
 यदहरहस्तं आशस्यते ते नो यः सर्वजायते तृतीयसवने कामः स उपास्ये संनिहितप्राप्त्यै भवति। सुरुपकृतु शब्दादुत्पल्लवः

पराप्रथमात्रे सुभः सर्वनिधनः प्रतिष्ठा कामस्योक्तः। गायत्रः स्वर्गकामस्योक्तः। कलकलमभिलवस्येति प्रशंसा। अथैवैष वलह
इति। यजमानेभ्यः फलकर्मक शक्तनुसारितया फलहस्य स्वनाम प्रशंसति। एष वलहः पुनरभिज्ञवते मासानो प्ररणा यद्यथा
तरीत्या दृष्ट्यां भवारीत्या वरुकोक्तया यद्यस्मान्नास्मादभिज्ञवः। नामेति नाम्ना प्रसिद्धार्थमव्ययं। उदेत्यव्यये सर्वत्रानुष्ठा
तप्रसिद्धार्थः। अनेनाभिज्ञवतेन हि निश्चितं स्वर्गलोकाय यजमानाभिज्ञवते त्वरयामि गच्छति। दिग्भ्या सोऽध्यायसमाप्तो मंगल
त्वस्त्वनाया।। इति श्रीमन्माधवभट्टात्मज श्रीविनायक महर्षि श्रीकौषीतकि ब्राह्मणभाष्ये एकविंशोऽध्यायः।। प्रथम
महर्ष्यमेव लोक आयातनेनेति। अभिलवाख्यमडहानंतरं दृष्ट्याख्यमडह उच्यते। प्रथममहर्ष्यमेव लोकः। भूतलिक एव।
आयातनेन स्वानेन साम्येनेत्यर्थः। अग्निर्गायत्री त्रिवृत्तो मोरं पंतंरं सामतन्वस्य निदानमिति। तदेतच्चतुष्टयमस्याहो
निदानं विशेषकारणं। अग्निर्विशेषकारणमतिग्राह्यमहे मंत्रेवर्चस्विन्निति विशेषसंबंधात्। अग्नि संबंधादेव गायत्री
त्रिवृत्तो मोरं पंतंरं सामतन्वस्य निदानमिति। तदेतच्चतुष्टयमस्याहो निदानं विशेषकारणं। अग्निर्विशेषकारणमतिग्रा
ह्यमहे मंत्रेवर्चस्विन्निति विशेषसंबंधात्। अग्नि संबंधादेव गायत्री विशेषतः संबंधोच्यते। त्रिवृत्तो मः सर्वस्मिन्नह
निशस्त्रिषु त्रिवृत्तेनामः। रं पंतंरं सामतन्वस्य निदानं नरं पंतंरं सामेदमहर्ष्याहिकव्यवहारे। तस्याह एतस्य प्रथमस्याह एता

राम.
५६

तमिति न विरुद्धं प्रबोदे वायेति यद्विहितं तस्योक्तं ब्राह्मणं पदे विगृह्णाति तत्र जात्ये रूपमित्यादिना प्रकृता पुक्तं। माध्वेन सः प्रउ
ग इति। प्रकृतिः प्राप्नोति पुनरुच्यते। अतिज्ञापनार्थं। तस्योक्तं ब्राह्मणमिति सर्वे समृद्धस्य रूपेणान्ये प्रउगाः कल्पे तद
ति। आयातिंद्रोवस उपन इति मरुत्वतीयमिति। इदं मरुत्वतीये शस्त्रे सूक्तं। आवदाशवददावदे प्रथमस्याहो रूपं। स्वर्गभा
दवसे नो मरुत्यानिति मध्ये सिसृवास्मिन्नस्ते मरुतां न्यगो नितरां चिह्नं। आनद्रोद्रादान आसादिति निष्कर्षः। इदं
निष्केवल्ये शस्त्रे सूक्तं। आशवददावदावदे प्रथमस्याहो रूपं। संपाता विजि। प्रशंसं वा निष्केवल्यमरुत्वतीये हे सूक्ते संपा
तो भवतः। प्रथमे हः। अव्यवहितयोः प्रत्येकं संपात इति व्यवहारः। तेन संहितायामव्यवहिते हे सूक्ते संपाता उच्येते। वेनि
स्वितं देवाः संपातैः स्वर्गलोकं समपतन्। संलग्नैः संघातैः स्वर्गलोकं गता इत्यर्थः। तस्मादेतौ संपातौ प्रथमो रास्ये ते स्व
र्गो स्वर्गयोऽसौ। तद्यत्तं प्राप्नोति निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः प्रथमे हः स्वर्गस्यैव लोकस्य समष्टौ व्याप्त्यै। पुंजते मन उत पुंज
ते धियः प्रघावाय हेः पृथिवी कृतावधेति। इमे सूक्ते सा विव्रधावापृथिवीये। सा विव्रं विधीयते घावापृथिवीयमनुवधेते
।। इहे हवो मनसा बंधुता न रइत्या भवमिति। इदमार्भवं सूक्तं ते न नियच्छति। इहे हेति हि रुक्ते न नियमं करोति। पुक्तं वतिव
प्रथमे हः सूक्तानि शस्यते। तद्यदि हे हव इत्या भवं करोति तत्रियत्या निषमेना प्रव्युत्पैरूपं। हयो न विदो अमु जि स्वयं धुरीति ए

निबंदो रूपारिखंदो निबंदेषु मंत्रेषु रूपारि। करिष्यत्यर्थं मे पदे स्थाने स द्विघमानं बंधं दोरुपं करिष्यदिति शब्दस्य रूपं न विवक्षितं
किंतु यद्वै भविष्यत् करिष्यत्। आवत् आशब्दवत्प्रशब्दवत्। एषवदर्थवदक्तवत्पुक्तवच्चुं जानवज्योतिष्मादुक्मव
दिति शब्दैकदेवाणोरूपारि। एतेषु कानिदित्यरणाखीयानि रूपारि॥ उपप्रयंतो अधरमित्ताज्यमिति। एतदाज्यं रास्त्रे सूक्तं
। मध्ये प्रशब्दवत्प्रवत्प्रवदेषप्रथमस्यां को रूपं। गायत्रमेतत्। तत्सूक्तं। हियस्मादेव आघस्त्रहो गायत्रं प्रातः सवनं यस्य
दृशो भवति। अस्मिन्नाद्ये अहे आजं प्रउगं प्रगायत्रं दं सैव भवति॥ इति नुव्यूह इति। एतदाज्यसूक्तं व्यूहं द्वादशाहं। यत्र गाय
यत्रादिक्रमेणैव बंधो गानां सौत्रक्रमो न भवति। किंतु व्यूहक्रमेण बंधं वां सि भवंति स व्यूहं द्वादश उच्यते॥ उच्यते तत्प्रवो देवा याग्र
य इति समूह इति। समूहे द्वादशाहं सत्यस्मिन्नहनि पूर्वोक्तमेतदाज्यसूक्तमुच्यते प्रवो देवा याग्रय इति प्राकृतं सूक्तं कुर्यात्।
यत्र गायत्रादिक्रमेणैव बंधो गानां सौत्रक्रमः समूहो द्वादशाहः। परशमवायां समूहो द्वादशाहः फलनिरयेरुः पठितो
व्यूहः काव्यः पठितः। अस्यां पारवायां व्यूहस्य शस्त्रमुक्ता तदुदारेण समूहस्य शस्त्रमाह। तेन व्यूहस्यापि कामेनैर्ये
हं गम्यते। एवं कौथुमानामपि व्यूहं प्रकृत्य फलेनैर्ये हेरौक्तं। नुको वै देवानां अग्रेपि समूह उहैवाग्र आसेति फल
नैर्ये हेरौ वद्वै विध्यं वदति। अत उभयविधोसौ समान एव। द्वादशाध्यायां नुजै त्रिरीयणाखीयमेकामेवाधित्यविधारि

हे च देवं त्रैलोक्यं पुनः पुनः । अयुजीति मध्ये विद्यमानत्वात् । युक्तवद्वे प्रथमस्याहो रूपं ॥ तस्य हे उन्नमे उत्सृजतीति । तस्यैतस्य स्रक्तस्य
त्रैमेदेकवात्सृजतिशंसति । कुविदिनिघंठे बद्धनामसुपद्यते । एते स्रक्ता दस्माद्वद्वद्वते उद्धते आग्निमारुते शस्त्रेण स्यते इ
ति । एवं सर्वपदं कृत्वा सिद्धां तमाह । तत्र यासति कोषीतकिराहस्य । उहेति सर्वपदव्याख्यायार्थमव्ययं । शंसेदेव हे उन्नमे कोषी
क्तस्यावबोधमपूरीत्वा य । उद्धरेत्पूरीत्वं न स्यात् । या जयामत्त दोषेणोद्धारः स्यादित्याशंकारो वे निश्चये हेति संमतिप्रसिद्धे
क कृच्छ्रेण या जयामा नभवति नाबुवचने न किं न हि वषट्कारेणो वसाया जयामा भवति समाने ह्यन्यथानदये ॥ वैश्वानरा
यष्ट्युपाजसे विष इति वैश्वानरीयमिति । प्रकृतिप्राप्तस्यानुवादः । प्रशंसति नमसा जतिभिर्वधे इति प्रशब्दवत्प्रवृत्तकं
॥ प्रवद्वे प्रथमस्याहो रूपं ॥ प्रशदीयमारुता यस्वमानव इति । एतत्स्रक्तं मारुतं प्राकृतबाधेन विधीयते । प्रशब्दवत् । धव
द्वे प्रथमस्याहो रूपं ॥ प्रजव्यसी नव्यसीधीति मग्नय इति जातवेदसीयमिति । प्रकृतिप्राप्तस्यानुवादः । प्रशब्दवत् । प्रवद्वे प्र
थमस्याहो रूपं ॥ इमं लोकं प्रथमेनाहो प्रवृत्तीति । पार्थिवं प्रथममहो तृणस्त्रैस्यस्त्री कृत्यप्रशंसति । प्रथमेनाहो संलो
कमाप्रवृत्तिसन्निताः । गायत्री छंद आप्रवृत्ति । त्रिदंतस्तोममाप्रवृत्ति । रथं तंरं सामाप्रवृत्ति । प्राची दिशमाप्रवृत्ति । कुत्र नाम
धेव संतमाप्रवृत्ति । वसूदेवा देव जातमाप्रवृत्ति । जातशब्दो वर्गवाची दिवर्गमित्यर्थः । एवमेकवचनबद्धवचनेषां नील

पयतिः॥ अग्निमधिपतिमाप्नुवन्ति॥ ॥ द्वितीयमहरन्तरिकलोक आगतनेनेति पार्थिकं द्वितीयमहरन्तरिकलोक आगतनेनेत्या
 नेन द्वितीय त्वसाम्नेनेत्यर्थः॥ इन्द्रसिन्धुपंचदशसोमो बृहत्साम तत्र स्पनिदममिति॥ तदेतच्चतुष्टयमस्या द्रोनिदाने विशेष
 कारणं॥ इन्द्रो विशेषकारणं॥ यतोति मात्स्यमहेमंत्रे इन्द्रो जस्त्रिभित्तिविशेषसंवेधोस्ति॥ इन्द्रसंवेधादेव त्रिष्टुविशेषतः संवेधो
 व्यतोपंचदशसोमः॥ सर्वस्मिन्नहनिशस्त्रेषु पंचदशसोमः॥ बृहत्साम एष सोमो जेन बृहत्सामेदमहर्षाज्ञिकव्यवहारे॥ तस्यै
 तस्य द्वितीयस्या क्रूरता निखंदोरूपाणि खंदः सुसंहितामंत्रेदमहर्षाज्ञिकव्यवहारे॥ तस्यै तस्य द्वितीयस्या क्रूरता निखंदोरू
 पं॥ यद्वै प्रत्यक्षं सदस्पृष्टमनती तं निर्दिश्यते तत्कुर्वदित्यच्यते॥ रूपं तजरायाह॥ हतवदित्येकं॥ वज्रवदित्यन्यत्॥ वज्रहवदित्य
 पुरं॥ वज्रावदिति च रूपं॥ उद्धदित्यपि रूपं॥ विवदित्यष्टमं स्तुतिमिति नवमं ते त्वामिति दशमं॥ एतेषु कानिचिदस्यां पारायण्यं रूपं
 शिकानि विदन्त्यस्य॥ अग्निं इतं वराणि मह इत्याज्यमिति॥ आज्यशस्त्रे एतत्सूक्तं॥ होतारं विसृज्येदमिति पादे विषादोस्ति तेन विवत
 स्योक्तं ब्राह्मणमिति॥ विवतमिव हीदमन्तरिकमिति॥ खंदः प्रशंसति॥ गायत्रं सूक्तमेष अहो गायत्रं प्राप्तः सवनो भवति ततो सु
 क्रमेण तत्॥ इति पूर्वोक्तमाज्यसूक्तं व्युत्पद्यते॥ उद्धते तत्वं हि हेतव्यशक्ति समूहे इति॥ समूहे दास्याहे एतदग्निं इतमित्युद्धत्यतं
 हि हेतव्यशक्त्याज्यसूक्तं प्रशंसति॥ तस्योक्तं ब्राह्मणमिति॥ त्वं विवर्षणो अश्व इति विवदिति॥ गान्तं मदः प्रउग इति॥ वायो यते

राम-
५८

सहस्रिण इत्यादि पूर्व दर्शितो गार्त्तमदो द्वितीये स्मिन्नहनि प्रउगो भवति॥ तस्योक्तं ब्राह्मणमिति॥ बृहद्वै साम स्पृष्टमांशा
 त्समदः प्रउगो नृसृज्यतेति॥ इन्द्रसोमं सोमपतेपिवेममिति॥ एतन्नरुत्वती येशस्त्रे सूक्तं॥ माध्यं दिने सवने वज्रहस्ते
 ति पादे वज्रशब्दोस्ति तेन वज्रवत्॥ तदेतस्य द्वितीयस्या क्रूररूपं॥ यात ऊति रवमाया परमेति निष्केवल्यमिति॥ एतन्निष्के
 वल्येशस्त्रे सूक्तं॥ तामिरुषु वज्रहस्ते वीर्न इति पादे वज्रहशब्दोस्ति तेन वज्रहवत्॥ तदेतस्य द्वितीयस्या क्रूररूपं॥ तदेव
 स्पसवितुर्वर्धमहदिति॥ एतत्सावित्रं सूक्तं॥ त्रिरन्तरिकं सविता महित्वेति पादे स्ति॥ तस्मिन्नन्तरिकमिति यत्र तत्सह
 मन्तरिकस्य रूपं॥ अन्तरिकमार्थिकं द्वितीयस्या क्रूररूपमनुक्तमपि संपद्यते ते हि घावाष्टविधिविषयं भुवेति घावा
 ष्टविधियमिति॥ एतघावाष्टविधियं सूक्तं॥ विशब्दवद्विषयस्योक्तं ब्राह्मणमिति॥ विवतमिव हीदमन्तरिकमिति॥ तद्
 त्रयं सुवर्तं विप्रनापस इति॥ आर्म वंसूक्तं प्रकृतिप्राप्तमनुद्यते॥ तदनुहरी इन्द्रवाहा वज्रावस इति पादे वज्रावसो
 क्तं ब्राह्मणं वषावा इन्द्रो वषाविष्टमस्माद्वज्रावदिति॥ यजस्य वोरण्यं विषयं विषामिति॥ एतद्वै अदेवं सूक्तं विधी
 यते॥ शाक्यं ते न रुषिणा दृष्टं शर्कं तमिति प्रसिद्धं॥ प्रसिद्धिप्रयोजनं वेदिकव्यवहारे स्मिन्नेषु देवत्वप्रकटनमनु
 क्रमणं॥ वषाकेतुर्व्यजतो घामघायतेति पादे वज्रावसोक्तं ब्राह्मणं वषावा इन्द्र इत्यादि॥ एह स्पृष्टसो अरुषसावसो

वृक्षेश दीपसुमरवायवेधसइति। इमे देवस्तत्रैवैशानरीपमास्तौ। देवपि वृषरावतीतपोरुक्रं ब्राह्मणं। द्वितीयाभिज्ञ
विहितत्वेप्ययं विधिः सोनुवा दोस्यस्यं प्रकृतित्वात्। नृचित्तो होनामृतो नितुं दत्त इति। एतज्जातवेदसीयं सूक्तं वि
धीयते। होता यत्तदूतो अभवदिवत् तदिति पादे विशब्देऽस्ति तेन विज्ञस्योक्तं ब्राह्मणं। विदत्तमिव हीदमं त्रिरुमिति।
तस्य प्रातर्मं रुधिरावसुर्जगम्यादिति पादपुत्रोक्तमाहुः। परमेवैतदहरभिवदतीति। प्रातर्मं रुधिरावसुर्जगम्या
दित्यक्त्वा परमुत्र रमहरभिवदतीत्यमृत्। अस्पवदनस्य प्रशंसा। एतदहरभ्यारभ्य परमेवोत्तुष्टमेव वसंती यमह
होतृशस्त्रे सृष्टी कल्पप्रशंसति। द्वितीयेनाहं त्रिरुलोकमाप्नुवंतिसत्रिणः। त्रिष्टुभं चंद आप्नु रंति। पंचदशं सोममाप्नु
वंति। बृहत्साममाप्नुवंति। दक्षिणादिशमाप्नुवं समुदायवादायो जातशब्दः। एवमेकवचनबहुवचनां तयोः समुदाय
समुदायिकाविनोर्नानुपपत्तिः। इंद्रमधिपतिमाप्नुवंति। १॥ तृतीयमहरसावेवलोक आ यतनेनेति। पार्थिवं तृतीयमह
रसौ सुर्ग एवलोक आ यतनेनेन स्थानेन तृतीयत्वसाम्येनेत्यर्थः। वरुणो जगती सप्तदशः सोमो वैरुपं साम तत्त्वस्य नि
दानमिति। तदेतच्चतुष्टयमस्याहो निदानं विशेषकारणं। आदित्ये शुद्धादश सुवरुणोऽस्ति। वरुणा इत्यादित्यो विशेष
प्रकारणं। यतोति यात्यमहेमं वे सूर्यभाजस्विति विशेषसंबंधोऽस्ति। सूर्यसंबंधादेव जगती विशेषतः संबद्धोच्यते। स

राम.
५५

सप्तदशः सोमः। सर्वस्मिन्नहनिशस्त्रेषु सप्तदशसोमः। वेरुपं सामष्टसोत्रे। तस्यैतस्य तृतीयस्याहृतानि चंदोरुपाणि
चंदः सुसंहितामंत्रे पुरुषाणि चरुवदुत्रे मंत्रे यदेभवति एतदेकं रूपं। एवं सत्। एतद्वितीयं रूपं। यदेभूता नुवादिपरोऽह
यो नुवादि निर्दिश्यते तच्चरुवदित्युच्यते। रूपंतरारापाह। अथावदित्येकं। गोमदिति द्वितीयं। रथवदित्यपरं। गववदिति
चरुपं स्थितवदित्यपिरूपं। अंतवदित्यष्टमं सोदं कं नवमं। अनिसक्तं दशमं। सप्तम्येकादशं। बहुवचनात् तृतीयोपलक्ष
कारणस्यापि। एतेषु कानिचिदस्यांशास्वायं रूपपाणिकानिचिदन्यस्यां प्रत्यक्षमन्यपादेपदाभ्यासः सोदं कं आघपादेपुपदा
भ्यासः सप्तम्यति। निवृत्तिरुभययेवेत्युक्तं। मुच्चाहि देवदूतमानित्याज्यमिति। आशस्त्रे एतत्सूक्तं। अत्राक्षिपति। तदिति
प्रस्तावेव्ययं। आहुराहेतारः। यद्यस्मादंतस्तृतीयमहरयेत्याहेयेव्ययं बुक्तवत्पुत्र्यशब्दवदाजं कस्मादिति। उत्ररमाह
वेनिष्पये देवा एतेनाहं स्वर्गलोकमायत्रिति। तृतीयेनाहं वांतरसमाप्तिर्वर्यते तेन स्वर्गलोकाप्तिरनेनोक्ता। तदेदो देवा
पुक्ता अन्योन्यपुक्ता मिलिता आ यत। तस्मादिति पुत्रेति युक्तशब्दवद्भूयात्। सभतीतीति बहुवचनोक्तापुक्तवदित्यपि त
ृतीयस्याहो रूपं संगृहीतमिति हृदयं। अथां अथैरथीरिवेति पादे शब्दवत्तदेतस्याहो रूपं यथोक्तं। चंदः प्रशंसति। एत
दुक्तं सूक्तं गायत्रं गायत्रं प्रातः सवनं यस्य दृशेगत्वेव्यह इति। ततोपुक्तमेतच्चंदः। इति पूर्वोक्तमाज्यसूक्तं व्युत्पद्यते। बुधये

तत्त्वमयेव संरिहेतिसमूह इति। समूहे दाद शाहे एतद्युक्तादिदेवकृतमानिकद्वयत्वमयेव संरिहेत्याज्यसूक्तं सांसेवा तस्योक्तं ब्राह्म
 रां। स्वयंसंभृत्वं का एतत्वं दोयदक्रोरुपेरासं पद्यत इति॥ ओसिह आत्रे यः प्रउग इति। उस्मि क्वंदात्रिणादृष्टः सप्तत्वं प्रउगो
 भवति। वायवायाहिवीतय इत्येकाकृक्वायोपादिशिवादि व इति हे क्वो। इति त्वेवायव्युः॥ इन्द्रमवायवे वां सुता नामिति हे अयं
 सोममम सत इत्येका इत्येन्द्रवायवस्तवः॥ आमित्रेवरुहो वयमिति मेवावरुणस्तवः॥ अग्निना वेद गच्छ तमित्याम्बिनस्तवः॥
 आयात्यदिभिः सुतमित्येन्द्रस्तवः॥ सन्न विम्बेभिर्देवेभिरिति देव्येदेवस्तवः॥ उत नः प्रियप्रियासि तिसारस्वतस्तवः॥ अत्रयद्य
 विकृति त्वे उस्मि क्वं दो नास्ति क्विदस्ति तथा विरुषिः क्विन्नास्ति क्विदस्ति। तथापि वा द्रव्याद्रूपसावयुदेरा इति न्यायेनो
 स्मि ह आत्रेय इत्युच्यते। उस्मि हि दादरा हरे क्वा दोप जीवनेन प्रशंसामाहो वे इति क्वं दो तु कमप्रसिद्धार्थमव्ययं। गायत्री त्रिष्टु
 प्रउगतीति क्वं दो नुक्रमेण जागतं तृतीयमहः॥ तत्र स्माद्ये ओसि ह आत्रेयस्तृतीयस्याहः प्रउगस्तत्रेन प्रकारेण दादरा दारपादाय या
 जगती प्रातः सवनं भजते॥ ३॥ अर्चमामनुषादेवतेति। एतन्नरुत्वं तीये शस्त्रे सूक्तं विधीयते। त्रीति मध्ये स्तित तृतीयस्याहोरात्रं॥ व
 द्याव इन्द्रो जगतीति वे रूपस्य विष्के वत्सरा सुसामो मवाव इन्द्रो जगतीति प्रगायः सोमप्रिया शतं ममीरुत स्युरिति शतमित्या
 दत्यामिह त्रिरंतस्तृतीयमहर्वांतरमेवेनांतः॥ अंतं त्वामित्यतीव तेनंतरं कद्रा इ किंचिदुदिष्येयात्यधिकः॥ पदिंद्रयावतस्त

यम.
६०

मित्यनुरूप इति। निष्के वल्यसंस्तोत्रियस्यानुरूपः प्रगायः॥ शिकेयमित्यहयतेदि वेदि व इति निरुत्तिर्दि वेदि व इत्यावसा अंतस्तृती
 यमहरित्यादिव्याख्यातं॥ ३॥ इन्द्रविधातुशरामिति त्रिवाक्नाम प्रगायः॥ निष्के वल्यशस्त्रेयं साम प्रगायः॥ त्रिषाब्दानितिकं
 रूपं। रूपोतरमाह। विधात्विति यद्विपदं तत्र ती यस्याहोरात्रं॥ अहं भुवं वसुनः पृथ्वीत्यतिरिति। एतन्निष्के वल्ये शस्त्रे इन्द्रसूक्तं। अ
 वाहमहमिति पादादावाहनासप्रभृति। यथा सोदकं प्रांतावृत्तां तत्सुमेवं सप्रभृत्तं रूपं॥ योजात एव प्रथमो मनस्वानिति। ए
 तद्वितीयं सूक्तं निष्के वल्यं एतस्मिंस्त्रेष्टुभे त्रिष्टुष्टं दस्ये निविदं दधाति। अनेनेतत्सूचितं। सूक्तविद्वद्वावंत्वे सूक्ते निविदप्रथमे सू
 क्तेत्वा हाये इति। इन्द्रसंवेधे त्रिष्टुष्टं दः प्रशस्तमिंद्रस्य त्रिष्टुष्टि वचनात्। तेनावनि विद्वद्वि तेति प्रशंसान्वचनं। आख्या नप्रदर्शने
 न प्रशंसामाह। तेदेतद्योजात इति सूक्तमिंद्रस्य तन्वः पारीरांकुतः हे प्रसिद्धो। एतस्मिन् सूक्ते भगवत्पुत्रं भार्गवो गच्छ मदीनाम
 क्विर्नि विदं दधे देतत्सूक्तं निविदं च पश्यं निद्रस्य प्रियं धामो यजगाम। केविद्वाभ्रव इति गोवं यदंति॥ इति करेण नारव्यानेमा
 र्यते। यथा आर्षी नुक्रमणं॥ स्वमये वगत्समदः शोनको भृगुतांगतः। शोन होत्रः प्रकृत्या तु पत्रांगिर स उच्यते इति। पूर्व
 मांगिर सेकुलेषु न होत्रस्य पुत्रः सत्यजकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितस्तद्वचनं न पश्चाद्भृगु कुलेषु न कपुत्रो गत्समदना
 मी भूत्। इह शोभन्त्या योजात इति यथ्य त्रिंद्रस्य धाम जगाम। योजात इति सूक्ते पीतिहासः। गत्समदयज्ञे इन्द्रमेकाकिनमाग

तं ज्ञात्वा धुनि बुमु रिप्रभृतयो सुराः हेतुमुद्यमं वदुः। इंदु पराक्रमं सर्वं तान सुराः प्रताप्य स्वर्गं जगाम। असुरास्तो गंतुमर्ह
 यिंदं मत्वा हंतुं प्रवृत्ताः। तदेदं स्तुतः पराक्रमैर्गृह्णन्मदेन। पुनरिंदुस्य प्रियं धाम जगामेति। प्रकृते प्रशंसां योजयति। हे वै इति
 निष्पद्यदाह्यार्थे अयमे। इंदुस्य प्रियं धामो पगच्छति परं लोकं जयति यो यजमानो होतो वेतस्मिन्नुक्ते निविंदं दधाति। कंठो रु
 पदर्शनेन प्रशंसति। तस्य स्तुतस्य तदेवांतरूपं यद्भक्तानुवादि। पर्यभूयदिति भूतानुवादि यो दा संवरी मधुरं गुहाकरि रित्येदं
 भूतमेवाभिभूतमेवाभिभूतमेवाभिलक्ष्य वर्तते तदपि भूतानुवादीत्येकं रूपं। इवेत्ययमवधारणो ह्ययमे। तथा सोदं कं
 वति प्रांते सज्जनास इंदु इत्यादयः सोदं कं भवति। तद्वितीयं तत्तुल्यं। ॥ ४॥ अमिता देवसवितरिति। निष्केशं त्वानं तं रे वै सदेव
 स्त्रे विशेषमाह। अमिता देवसवितरिति वै सदेव शस्त्रस्यानुवरः। प्रतिपत्त्या कृत्येव। सोयमनुचरो भिरादवाज्ञा अत्राक्षिपति
 । तद्विप्रता विषयं। आहु रक्षे सारः। यद्यस्मादंतस्तृतीयमहरये तादेवे कस्मादभिधाननुवर इति। उक्तमाह। एतेनाह
 देवाः स्वर्गं लोकमायन्। तदाभिप्रेक्षं त आ यन्। वै इति द्वयं निष्पद्यार्थं। तस्मादत्यभि वंते दूयात्। सप्रभती नीति वदुवर्ते
 ने तदपि संगृहीतं। उदुष्यदेवः सविता हिरण्यवाद्यतवती भुवनानामभिधियेति। उदुष्यदेव इति सावित्रं स्तुतं। एतवती
 भुवनानामिति घावाद्ये विधीयं स्तुतं। एतेह अपि स्तुते एतवती तयोर्ध्वं तवत्यो रक्तं ब्राह्मणं। वदुदेव तं वै घृतं वदुदेव तं

राम.
६१

तीयमहरिति पूर्वमुक्तं। अनम्यो जातो अनभीष्टु रक्ष्य इत्यार्थं। एतत्स्तुतमार्थं कं रथास्त्रिचक्रः परिवर्तते रज इति पादे त्रिचक्र
 इत्यस्ति तत्तृतीयस्याहो रूपं। परावतो ये दिधिषंत आप्यामिति। एतत्स्तुतं वै सदेवं प्रशंसां सामाहा परावत इति यदस्ति वै प्रसि
 द्ध्यर्थं। अंतः परावतो तस्तृतीयमहरं ते अंतं दधाति। पुनः प्रशंसति। हे वै इत्ययमे। अर्धं च मध्ये उदं कं आरुतिर्येषां ता न्यर्द्धं
 दं करिष्ये तानि सूक्तानि भवन्ति। यथा वाममद्य सवितरी ममुष्य इत्यादि। पादे उदं को येषां तानि पदोदकीणि। यथा। एतत्रिया
 घृतं वा घृता वृधेति। मधुमुता मधुद्वये मधुद्वेते इति। अर्द्धं पादे उदं को येषां तान्यर्द्धं पदोदकीणि। यथा। द्विपदे यश्चतुष्पद
 इति। अथ तदं पदोदं कं तृतीयपदोदं कं सेवत तृतीयस्याहो रूपं। तथा अपा मी वामपविश्यामि तर्द्धं पदोदं कं। यद्यपि स्तु
 तं तोदं कं मय्यस्ति यथा ससं ये स्वसं य इत्यादि। तथा सप्रभत्यप्यस्ति। यथा स्वस्ति नः यथा सुधं च सुस्वसीति पदा घाभ्या
 सेन तदपि तृतीयस्याहो रूपं तथा विविधेषु रूपत्वा दर्द्धं उदं कं दीन्यत्पत्तानि। वैष्णानरा मधिरा मृता वध इति वैष्ण
 नरीयमिति। आग्निमा रूतेया स्वे सूक्तान्याह। एतद्वैष्णानरीयं स्तुतं। घृतं नृत्तमयमेतन्मसीति पादे घृतं वत्तस्य घृतं व
 त उक्तं ब्राह्मणं। वदुदेव तं वै घृतं वदुदेव तं तृतीयमहरिति। धारावरा मरुतो धस्वो न स इति। एतन्मारुतं स्तुतं धारा वरा
 इति राश्यात्तद्विद्वत्तिः। अंतःस्तृतीयमहर्त्वा इत्यादि व्याख्यातं। तमग्रे प्रथमो अग्निराक्षि रिति। एतज्जातवैदसीयं

हियतो जगज्जगती प्रातः सवनं पश्येदश एषा द्वितीया स्रष्टाः। विंशतिगीयत्रीत्येकवचनं व्युत्पद्ये न च्छादसं॥ विंशतिगीयत्र्यः
संघर्षते। एकैकया जगत्प्रातः हे देगायत्र्या विंशतिगीयत्री प्रातः सवनं वहतकत्सर्गः। प्रातः सवनं रुपागा यत्रीतदह रना
चायेइति। अतो युक्ता जगती संयत्। गायत्री संयत्॥ इति पूर्वोक्तं वै मद्मातृसूक्तं ब्रूते॥ उद्धृत्येतदर्थिनो दीधिति
मिश्ररूपोरित्याज्यसूक्तं शंसेत्। एतत्सूक्तं वै राजं विराट् चंदुत्कं। विराजो ह्यदशाद्या इत्यनुक्रमणी। वैराजं पृथमिति।
अस्याङ्कः पृथं वैराजं पिवा सोम मिद्रं संस्तुतेति सोत्रिया अनुक्रमो निष्केवल्यस्यापि ब्रुवन् वैराजमित्यनुक्रमणी। तत्र
स्मात्सतो मय रस्म रमनुकूलमित्यर्थः। वासिष्ठमाजं वासिष्ठं पृथंत वस्मात्कलो मेत्यानुक्रम्येद्वितीया होस्तुती जगत्
त प्रकाशमिति पादे जातवज्जातार्थं शब्दवत्तदेतस्याङ्को रूपः॥ आनुष्टुभः प्र उगइति अनुष्टुभश्चंदसंघंधीयः सप्तम
तवः प्रउगा भवति। वायो मुक्तो अयामित इत्येकाकका विहि हो वा अवीत। इति हेरुचा विंशतिगीयत्र्यसूचः। इन्द्रश्च वाय
वेषां सोमातामित्येवमादिको वायव्यतवसमी वस्व एंद्रवायवसूचः। यमिकेतसस्तु कतुरिति मैत्रावरुणसूचः। आनेवि
ष्टाभिरुतिभिरिति सध्वंसदृष्टाभिनसूचः। आत्वागिरो रथीरिवेत्येन्द्रसूचः। अपत्यं वजिनं रिपुमित्येकाग्रयंदि
स्वासदानवइति द्वे कवाविति वैश्वदेवसूचः। इयमद्दाद्रभसमृगाव्युतमितिसारस्वतसूचः। प्रणो देवी सरस्वतीति सा

रसतत्त्वः समुत्पत्तिरिति श्रुत्ये आनुष्टुभं चतुर्थमहः। चतुर्थं त्वात्। दिक् विस्वर्षं कं स्तानुष्टुभे न चंदसा तथा नुष्टुछंदसः
सुद्रा इत्यादिकं चतुर्थं ते नुष्टुभो लिंगं। तत्रेनानुष्टुभे न चतुर्थमहस्ते न चंदसा समर्द्धयति॥ तं त्वा यहेति शी मह इति। अनयाम
धेयशब्दवत्या सरुत्वतीयं प्रतिषधते आरभते। प्रतिपत्तवस्यादिरियं प्रशंसति। पुनरारंभो वै चतुर्थे ह्यनस्तस्माद्यज
मेवारभते। अत्र शाखां त्रीयं कल्पस्त्रे सं गृहीतं। ये अहस्य प्रथमस्य तत्तरस्यानुचराः सङ्ख्यासुरास्यत्या इति। तत्रेदं
सो सुतमं ध इति प्राप्त एव प्रथमे ह्यपि इहा पिव॥ एवं ब्राह्मणस्यत्या इति। तत्रेदं सो सुतमं ध इति प्रकृति प्राप्त एव
प्रथमे ह्यपि इहा पिव॥ एवं वृत्तः प्रगाथो विप्रन्नं ब्रह्मणस्यतिरिति। इतरदिधेयं। इंद इत्तो मपारक इत्यनुचरः पंचमेह
नि। उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्य त इति ब्राह्मणस्यत्यः प्रगाथः। त्रय इंदस्य सोमा इत्यनुचरः। त्रे तु ब्रह्मणस्यति ब्राह्मणस्यति ब्राह्मण
स्यत्यः प्रगाथः। षष्ठे हनि॥ अथी हवमिंद्रमारिषराय इति। एतन्नरुत्वतीयं सूक्तं। इंदं सूक्तं संयत्या प्रशंसति। त्वात्त कृचो
वे निश्चितं त्रिष्टुभो भवत्यो विराट् रीतिस्तु त्वारिंशदहः। अथ चतुष्टयं दैवैराजैर्विराडित्यनुक्रमणी। द्वे प्रसंयो गैकाह
री भावकहने न वैदिकव्यवहारे त्रिष्टुभः। परं त्वहरगणनया विराट् रीतिस्तु त्वारिंशदहः। अथ क्रियंते। हियस्मा देता विराजो द्वौ क
पिरा संयन्ताः। अत्रापि शाखां त कृचो विशेषमाह। इंदमरुत्व इह पाहिसोमं इति त्वोपि त्रिष्टुछंदसस्तवे श्वसं त्याज्ये

तद्यथाभिरेगुलाभिर्ग्रीसमन्त्रमघोदेवंतत्। मध्यमेपादेन्यस्वने॥ इदमिदेवतातयइति॥ अष्टं द्वाइंद्रशब्दावस्थितित्वे
इदमिदेवतातरतिद्वयः सामप्रगायः। अष्टतोयजीवनेनप्रशंसति। वेनिष्ठुतंदेवाएतेनसामप्रगायनसर्वीअष्टीअष्टी
श्रीरश्मवततथोदेवेतेकोसत्राणामजमानाएतेनैवसामप्रगायनसर्वीअष्टीरश्मवते॥ कुहम्रजइंद्रकस्मिन्नेति।
एतत्तुं वदशर्वसूक्तं। एताः कुहम्रतीयाः कुवः। अनेनविबुध्यतासचन। प्रशंसति। ताएताविराजोवानुष्टुभोवाभवे
तीत्यहरतइत्यर्थः। अनुक्रमणीतु कुहपंचोनापुरसादाहंतंविबुवंतमिति। ताअरुतोविराजोनुष्टुभोवावक्रियंते
हियस्मादेताअद्रोरूपेणसंपन्नाः। विराड्इदिति। तथानुष्टुभेवैवतुर्थमहरि॥ ति॥ युधामतेवृषभस्यस्वराजइति। एतदिशा
तत्रैष्टुभांअरुतोय्यनुक्रमणामपिबिष्टुप्रसिद्धं। एतत्सवनधरणं। तस्योक्तंआहसं। तानिवाएतानि विज्ञातेवैष्टुभा
नीतिशर्वोक्तं। प्रशंसं सौतरमाहस्वरजइतिमधेसितेनस्वरादुत्तवेनिष्ठितंस्वरादुदितस्योक्तोक्तं॥ त्यमुवःसवासाह
मिति। सूक्तादिवाभावात्तुचोयं। इतिसमाप्ते॥ आनेनसहितं प्रवोक्तविशेषनिष्ठेवत्यं प्रशंसति। विष्वासुगीर्वापत
मितिपादेआकारोक्तितेनावदावदैप्रथमस्याक्तोक्तं। पुनरारंभ्योवैवतुर्थेहृत्यइतिप्रथममिदमहर्मुक्तं। एदंतंयथा
यत्रचंद्रस्कंप्रशंसंहियतोगायत्रमध्यंदिनएवअहः॥ ॥ हिरण्यपाशिमृतयइति॥ इतःपरंवेष्टुदेवाग्रिमामृतयोःशस्त्र

राम
६५

योर्विशेषाः। हिरण्यपाशिमृतयइतिवैष्टुदेवशस्त्रस्यानुवराः। सोपमयेऊतिपादेस्तीत्यतिमान्नाहृतयइत्यत्रगुरोसत्य
यादेशेत्येकारभावात्कथमतिमानित्याशंकाविर्त्तयितुमाह। नृतयइत्यतिमदिति विकारेऽप्यर्थः सएव। यथावात्यको
माराद्यवस्थाभेदेविष्वक्नुमृतानुसंधानेनैक एवात्मानुसंधातातथात्यविकारेऽप्येकत्वात्सएवशब्दइत्यर्थः। एवं
समर्थप्रशंसति। वेनिष्ठितमृतिमदित्यस्यरूपं। द्वितीयादङ्कः प्रतिपत्तशाखांतरात्। आदेवोयातुसवितेति। इत्य
रंवेष्टुदेवसूक्तान्याह। आदेवोयातुसवितसुरतइतिसावित्रंसूक्तं। प्रधायायतेः। पृथिवीनमोभिरितिघावापृथिवी
यंसूक्तं प्रक्रम्योदुतमिववाचमिष्यइत्यार्भवंसूक्तंप्रमुक्तैतुदेवीमनीषेतिवैष्टुदेवसूक्तंप्रशंसति। आकारवृत्तिप्रशंसः।
त्रेतिवोवैनिष्ठितं प्रायणीयरूपेप्रथममयनीयस्यारंभणीयस्यरूपे। तस्यादावतिवप्रवृत्तिवचतुर्थेहसूक्तानिशस्यंते
प्रायणीयरूपेणहियस्मावतुर्थसहः पुनः प्रायणीयं॥ द्विपदाःशस्यंतइति। प्रमुक्तैतुदेवीमनीषेत्यत्रद्विपदाएकविंश
तिर्द्विपदा। एकविंशतिर्द्विपदाइत्यनुक्रमणी। ताः शस्यंतइत्यनुवदति। प्रशंसति। वेनिष्ठितं द्विपदमिदमिदमहर्मुक्तं। अ
मिकांत्यैउत्तरेषामक्रामतिकांत्यंतद्रूपं। तद्यथोपप्रयायसमीयेगतास्वर्गस्यलोकस्यनेदीयसायामंतीशपेनाति
कलेवसेदेवंतत्। एतेनकलाभिकांत्यंतद्रूपंप्रशंसतरमिति विवृते। द्विपदाशंसनेपक्षः शंसनधर्मइति द्विपदेतयाविशे

षः सन्निवृत्तः ॥ प्रसम्प्राजोऽसुरस्यप्रशस्तमिति । एतदाग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयं स्रक्तं प्रशंसति । सप्ताज इति पौमसम्प्राजु
 त्सम्प्राजु इति वा अस्य रूपं । कर्द्व्यक्रानरः सनीला इति । एतन्मारुतं स्रक्तं तस्येतस्य स्रक्तस्य तद्वाह्यं प्रशंसार्थं यत्प्रश
 कीयस्य । द्विपदाः शस्येति इति प्रैवी क्रं । अत्राप्येकादशद्विपदा इत्यनुक्रमणी ॥ इवेवः सुघोऽमानं सुवृत्तिमिति । एतज्जा
 तवेदसीयं स्रक्तं । तस्येतस्य स्रक्तस्य तद्वाह्यं प्रशंसार्थं यन्मरुत्वतीयस्य । तावा एतास्त्रिभुभो विराद्वरी इति प्रैवी
 क्रं ॥ प्रयंतुवाजास्तविषीभिरग्रय इति । समूले पार्थिके चतुर्थे हनिमारुते स्रक्ते प्रयंतुवाजास्तविषीभिरग्रय इति । समू
 ले पार्थिके चतुर्थे हनिमारुते स्रक्ते प्रयंतुवाजास्तविषीभिरग्रय इत्याद्यास्तिस्रः कृचो धिका भवन्ति । आलेषमुग्रमवईमहेव
 यमिति पादे आकारं आवदावदेवतुर्थस्याङ्कः प्रायणीयरूपं पुनः प्रायणीयं हि चतुर्थमहः । त्रिसुंनवित्रमहसंग्रणीय इति ।
 समूले पार्थिके चतुर्थे हनिवसुंनवित्रमिति तज्जातवेदसीयं स्रक्तं ॥ घृतनिर्गिम्बल्लो गान्धमेरयेति पादे आवदावदेवतु
 र्यस्याङ्कः प्रायणीयरूपं । द्विपदास्तुनः प्रायणीयं चतुर्थमहः । शार्वानरीयमधिकं कल्पसूत्रे संगृहीतं । मध्यमा अह
 त्रिष्टेवत्यमरुत्वतीययोरुत्तमांस्तवां समूले उत्तरजतिस्वस्तिनोमिमीतामिति चतस्रो तैवैष्यदेवानां करोति तत्तम इ
 त्थामं वचतुर्थस्येति ॥ अथोक्त्वा नुपेत्येति । अस्मिंश्चतुर्थे क्रियथोक्ता दाग्निमारुतादनंतरमुक्त्वा निमेषावरुणाद्वाह्यं

राम-
६६

चं स्यद्वावाकानां त्रीणि शस्त्राण्युपेत्य स्रक्ता सर्परापूर्वकं षोडशिनमुपयंति होतृप्रभृतयः । प्रथममहरिष्टोम उक्त्वा ननु
 त्रापि भवन्ति षोडशी चतुर्थे हन्येवष्टौ षडहे । षोडशकलं वा इदं सर्वमस्येव सर्वस्यास्मा इति षोडशिनः प्रशंसा ॥ अ
 त्रैवतुर्थेनाक्ता प्रवृत्तीति । पार्थिकं चतुर्थमहर्होतृशस्त्रैः स्पष्टी कृत्य प्रशंसति । चतुर्थेनाक्ता प्रवृत्तीति । अत्रुष्टुभं
 दश्चाष्टुवन्ति । एकविंशं स्तोममाष्टुवन्ति । इदमहः कृत्स्नमेकविंशं स्तोमं वैराजं सामाष्टुवन्ति । एष्टमस्यैवराजं । उदीचीदि
 रा माष्टुवन्ति । कृत्स्नां मध्ये पारदमाष्टुवन्ति । चतुर्थेनानुष्टुबुदीची शार्वानरीयः । साध्यां साय्यां ऋदेवान्देवजाते देवव
 र्गो आष्टुवन्ति । नातशब्दे वर्गवाची ते महिषवनवद्वचनयोर्वयत्रिः ॥ बहस्यति च चंद्रमसं चोधिपती आष्टुवन्ति । द्विरभ्यासा
 ध्यायसमाप्तौ मंगलत्वस्य वताय ॥ इति श्रीमत्तावदभहात्मज श्रीविनायक महकृते श्रीकौषीतकि ब्राह्मणभाष्ये द्वाविं
 षोऽध्यायः समाप्तः ॥ पशवः पंचममहरिति ॥ इतः पार्थिकं पंचममहरुच्यते । शब्दाभ्यापत्री वनेन प्रशंसति । पंचमम
 हः पशव इति । पविषिस्तारे इत्यस्य रूपं पंचेति पंक्तिरिति च । चतुर्थे अधिकत्वेन विस्तारार्थः पंचेत्यस्य पंक्तिरित्यस्य च । पश
 वो विस्वामिने विस्तारहेतुत्वेन पंक्तिरूपा । नच पंचममहः पशव इति युक्तं । तस्येतावीति । तस्येतस्य पंचमस्य एतानि
 छंदो रूपाणि छंदःसु संहिता मंडे पुरुषाणि । दृषमवदित्येकं रूपं । दृषमार्थवत्ता चेत्तुमदिति द्वितीयं । दुग्धवदिति तृतीयं ।

एतद्वदिति चतुर्थं। मद्ददिति पंचमं। रपिमदिति षष्ठं। वाजवदिति सप्तमं। अध्यासवदिति अष्टमं।।।।। इमं मधुबो अति श्रेष्ठं
 धर्मित्यामिति। एतदाज्यं शस्त्रं। शयः स्तनो सहसो मर्त्येति पादे राय इति यत्र द्रविमद्रपिमदिति वा अत्यस्तं।।
 ध्यासवदिति षष्ठं। तत्तं के विसा रस्य रूपं वृषभादयो व्यवहिता विसारा रपिः स्यष्टा विसारः। छंदसा प्रशंसति। एतत्स
 र्पं जागते प्राग्गम्या इत्यनुक मरा।। हि निश्चितं जगत्प्रातः सवनं एव अहः।। इति नुच ह्य इति प्रोक्तं स्रक्तं अत्र पंचमे
 ह निसमूहे तु पंचमे ह नि र्कोक्तं स्रक्तं मेतदुहत्याग्निं ते मन्येयो वस्तुरिति स्रक्तं एतं सेत। पांक्तं पंक्ति छंदस्कमेततो वे निश्चि
 तं पंक्तिः पंचममहर्विसारा र्थं तसाम्यात्। पदेतदहस्तदेताः पंक्तयः अस्ते पंचेति वेन व इति पादो वृत्ति ते धेनुमदिति वा अत्य
 रूपं। पांक्तं तेषां तृतीयो विशेषः कल्पसूत्रे उक्तः। प्रथमा पाः पदमवगच्छ पदमवगच्छ देवव गच्छे केन प्ररोति। उत्तरा
 त्त्तु ह्यभ्यामवसाय द्याभ्यामवसाये केन प्ररोतीति पंक्तिं संसेतं संसेतं। अर्द्धवशो वा प्रातः सवनमिति विकल्पो न नास्ति।
 बार्हतः प्रउग इति। बृहत्या छंदसो पलक्षितो बार्हतः प्रउगः। अनेन यत्तं दिवि स्थिति मिति हेतु चो। अनेन वा ये मेहेत न इत्ये के
 ति वा यत्तु स्रक्तः। आवां सहसं हरय इत्येन्द्रवा यत्तु स्रक्तः। रुध गि व्येति हेतु चो प्रमित्राय प्रार्थनो इत्ये के ति मे वा वस्तु
 स्रक्तः।। माउवां दिवि स्थिति मिति स्रक्तः। अनेन दिव्या सुह य इत्येन्द्र स्रक्तः। देवदेवो वसे देवमिति वे स देव स्रक्तः। इय मर

राम. ६७

राद्रम सवरा व्युत्तमिति सारस्वत् स्रक्तः। उत्तमः सरस्वती घोरेति समूहे पंचमे ह निसारस्वत स्रक्तः। पशवः पंचममहर्वा
 र्हताः पशवः वृहत्याः समूहे ह तुत्वा दार्हताः पशवः पशूनामेवाप्ये बार्हतः प्रउगः। यत्तं वज्रन्यादि श्रेति मरुत्व तीय
 स्य प्रतिपदिति। मरुत्व तीयस्य सुस्ये वा प्रतिपत्। पांचममयेति पदेयत्तं चेति शब्दोक्ति तत्तं चमस्याहो रूपं।। इत्यादि
 सोम इन्द्र इति मरुत्व तीयस्य सुस्ये वा प्रतिपत्। इत्यादि सोम इन्द्र इति स्रक्तं। एतन्महत्। तथा पांक्तं पंक्ति
 छंदस्कं। तस्योक्तं ब्राह्मणं। तद्वदिति रूपं। पंक्तिर्वे पंचममहर्हति।। अवितासि सुवतो हं कवर्हिष इति। एतत्स्रक्तं। षट्पदा इति।
 अस्मादेव ज्ञापकादसिं स्रक्ते प्रष्टु चं षट्पदाः। पादसंख्यां सोति। षट्पदाः संवत्सरः संवत्सरस्येवाप्ये। क्रतुषट्पदा संवत्सरः सं
 वत्सरस्येति विधेन सिद्धार्थमेतत्तं संसेतं। तासां गायत्री शं संशस्त्रमिति। षट्पदानां संसेतं दिवि मार। गायत्री वत्तं संसेतं
 यत्री शं संशस्त्रमिति कौषीतकिराहमेति सिद्धांतः। वे निश्चितं मत्रास्ते तत्तं पत्रं यज्ञायत्री शं संसेतं। तदिति प्रस्तावे। परं यमि
 ररुहैः प्ररोति। तद्रायत्री रूपं। एतेनैतत्तं संसेतं स्रक्तं। द्याभ्यामवसायानुनः पदानामेकेन प्ररोति द्याभ्यामवसाये केनेति।
 अथ रुक्म प्ररावती य इति।। मरुत्वा इन्द्रव्यभोरणायेति। एतत्तृतीयं स्रक्तं। विज्ञातं प्रसिद्धं वैष्णवं सवनं धरणां तस्योक्तं
 ब्राह्मणं। तानि वा एतानि विज्ञातं वैष्णवं सवनं धरणां तानि मध्यदिना त्रयवेत इति। अयं ह येन वा इदं मिति। एतास्ति संस्कृतः पूर्वा

शिशुक्रानि एवं समुदितं मरुत्तती यस्तु क्रत्वा वेदति मरुत्तती यं। तिसृणां चोदः प्रशंसति। गायत्रे मे तदेत्यं गायत्रे मध्यं दिन
 एष अहः॥१॥ महानाम्मः पृष्ठं भवति॥ इतः निष्के वल्यमुच्यते। महानाम्योनवक्रुचः विदामयवश्चिदागातु मित्यायाः॥ तास्तो
 वे रूपे पृष्ठं भवति॥ अतः शस्त्रो विद्यात्ता तास्तुष्टावनुष्टुभः॥ एकापंक्तिः॥ तिसृभिस्तिसृभिर्हृग्निरेकैकेत्येवं न वमिस्त
 वः॥ ततश्चायायास्त्रिर्वचने तिसृणां त्रिर्वचनं। तन्मनुष्टुष्टं सने नार्द्धं न शक्त्याः॥ उत्रमायाः पंक्तेः पंक्तिशंसनेन पंक्त्याः
 माः प्रशंसति। महानाम्मीभिर्वा इंद्रो वृत्रमहूदिति। इतः पंचानां पदानामेवाद्ये वेत्येवमादीनां शंसनेन तद्वक्तुमारवायिका मु
 पक्रमते॥ तमिंद्रं वृद्धत्वा च वासुरं निर्हंत्य यं तं देवता प्रत्यपाति छं सं सुरा आगताः॥ अस्मादिंद्रादिभ्यस्तस्मादेवताप
 रं चोदरे पक्रांता नीवा अग्रे तस्तु॥ तमिंद्रं प्रजापतिः पप्रक्षा शको हंतुमिति। अक्ष शकौ तदित्वा दृष्ट्वा प्रप्रेतुं तां त्वां हंतुं श
 क्तवानसीति प्रश्नः॥ एवाद्ये वेति वा कोनेंद्रः प्रत्यवा च। एतदनिरुक्तं प्रजापतिं संबोधनोक्तं। अनिरुक्त उच्ये प्रजापतिस्त
 त्वाजापत्यं रूपं। प्रजापति निर्देशः प्रायेण मानसत्वेन मानसं संबोधने प्राजापत्यं रूपं। तमिंद्रमग्निः पप्रक्षा शको हंतुमि
 ति। एवाद्यप्रइति वा कोनप्रत्यवा च। तमिंद्रं स्वो महिमा पप्रक्षा शको हंतुमिति भ्यो गीश्वराणां हि दृष्ट्यगपि यारी राणि
 भवति। तेन महिमरूपं दृष्ट्य कृच्छेरीरं। समहिमास्मादिंद्रादिभ्यदपक्रांतो नीचेरग्रे तस्वो। एवं हींद्रेति प्रत्यवा च। तं

राम-
६८

यापप्रक्षा शको हंतुमिति। एवाहि हवति त्रिति वा कोनप्रत्यवा च। तं विष्णवे देवाः पप्रक्षुरशको हंतुमिति। एवाहि देवा इति वा कोनप्रत्य
 वा च॥ एक्षरेष्वेवकारः प्रश्नद्विवयहननशक्ततावधारणार्थः। तेनोत्तरसिद्धिः॥ निपातस्य चेति सूत्रेण दीर्घः॥ तान्येतानि ध
 वपदाति पुरीषमिति प्रसिद्धाशस्यंते। यथा च यनेष्टकानां पुरीषेर्मद्रूपेर्मदाक्रियते तथेतेरिति पुरीषत्वं। उदत्यवयवं सं
 भावनायां साकृच सौत्रियारूपाया वेला मर्मादा। एवं पुरीषता प्रसिद्धिः संवादिता वै निश्चितं ता एता महानाम्मः शक्यं
 वे निश्चये इंद्रता मिर्द्धं हंतुमशकत्। तस्मात्तु कुर्यः॥ एताः शकैर्वनि प्रत्ययः वनोरवेति डी प्रो। अत आह शक्यो हि
 शकते आमिरिति। शकैः परस्य तकारस्य नत्वं वैकल्पिकमाहुः॥ प्रत्यसेपि वीयत इति। सौत्रियार्वमुक्ता। अथुना नुस्य
 माह। प्रत्यसेपि वीयते योरधि वोरधि तमस्य मुदो अप्रहरामिति त्रयस्तुवाः॥ अस्मा अस्मा इदं धस इति वृद्धती दशती क
 रति। अस्या दशम्याः पक्षांतरमाह। एवाद्यसि वीरयुरिति त्वेव स्थिता अत्र प्रशंसा हेतुमाह। पुरीषसमाना भिव्याहारे
 ति। यथा पुरीषे एवकारस्तथास्यामव्येवकार इति समानशब्दा। तथा सति सदशर्वः समुदायः सौत्रियेण समः संपद्य
 ते। अतिशयोक्ता संपद्यते। अथादयमनु रूप इत्युक्तं। यदिंद्रनाड्यीत्येति। एष सा सः प्रगायो निष्के वल्यः सुभवंति
 यदा पंचकिंतीनामिति प्रगाय मध्ये वंवेति यदस्ति तत्तं वमस्या क्रूरुपं॥ इंदो मदाय वा वृध इति। निष्के वल्यः शस्त्रं

स्थाने विद्यमाना इन्द्रो मदाय वा वध इति सूक्तं। एतन्मद्वत्तया पां क्रं पं क्रिं वंदस्ते तस्यो क्रं द्रा स्रगं। मददितिरूपं। पं क्रिं वे पं क्रु म म हरिति।
 त्रं दं द्र स्र वत्तया विद्येति। एतत्सूक्तं वद पदा इति। अस्मा देव राजा पका दस्मिन् सूक्ते वत्तया वं प द्वाः। तस्य वद दाना म्वा मु क्रं द्रा
 स्रगं पा द सं स्वा स्ता व को षड् कृतवः। सं वत्सरः सं वत्सरैव वा स्या इति। ता सां गायत्री यां सं श सु मि त्या दि। अभू रे का र यि प ते र यी
 रा ग मिति। एतत्तृतीयं सूक्तं। विज्ञाते वै पुं स व न ध र गं। तस्यो क्रं द्रा स्रगं। तानि वा एता नि विज्ञा ते वै पुं मा नी त्या दि। अस्मिन् सूक्ते र यि
 म ते र यी रा ग मित्यस्ति ततो र यि म दि दे स्र के र यि म दि ति वा अ स्य पंच म स्या क्रो रूपं। अध्या स वत्स पंच तं क्रै रूपं। वृष भा दि भि र्वि स्ता
 रो व्य व दितो र यिः स्पष्टो वि स्ता रः। त मि दं वा ज या म सी ति। एता स्ति सः पूर्वो क्रैः सू क्रैः सह निष्के वत्स सू क्र स्था न इति निष्के वत्स। स
 वृषा वृष भो भुव दिति पादे वृष भ वत्तदे व स्या क्रो रूपं। एत दंत्य म वि क्रि यं गाय तं त ध क्रैः। हिय स्मा देष अ हो गाय त म ध्ये दि नो भ वति
 ॥१॥ तत्स वि तु र्व रे रा य मि ति वे स्ता मि। त्रो नु व र इति। इतः परं वै श्व दे वं श त्वं नि रूप यति। विष्वा मि त्रे रा अ धि रा ण द टो वै श्व दे व रा त्वे
 प्रति प द नं त रो नु व रे भ वति॥ तत्स वि तु र्व रे रा य मि ति त्र वा नो सा वि त्रे त्ते स मा ने पि रा व र्त्तं प्रा व र्त्तं वि नि यो गः कि म र्थ इत्या शं का
 म प नो दि तं सू क्रि रि यं। वृष्वा नो ना ना त्वा य। एवं हि वि वे कः कृ तो भ व तीत्यर्थः। कृ षि नि र्देशाः सर्व वत्स त्व र्थाः। वा ज यं तः पुरं ध्ये
 ति पादे वा ज वत्तदे त स्य पंच म स्या क्रो रूपं॥ ॥ उडु ष्य दे वः स वि त्रं इ त्क च्यो ते। पी म घ स वि त्र ता द म्ना इति। अ यं त वः। इ य ता सू क्र स

राम.
६८

मा से। सा वि त्र सू क्र स्य स्थाने सं सि त व्य मि ति सा वि त्रं इ त्क च्यो ते। पी म घ स वि त्र वी म मु ष्व इति पादे वा मं मनो हरं प मु स्त रूप मि
 ति प मु म त्प मु म दि ति वा अ स्य रूपं॥ मही धा वा पृ थि वी इ ह ज्ये ष्ठे इति। एता म् त सू क्र वो धा वा पृ थि वी य स्य सू क्र स्य स्थाने इति
 धा वा पृ थि वी य मि त्य च्यो ते। रु व द्रो द्वा प प्र या ने भि रे वै रि ति पादे उ के त्य स्ति ते न प मु म त्प मु म दि ति वा अ स्य रूपं। कृ भु र्वि वा वा ज
 इन्द्रो नो अ के ति। एत दार्ध वं सू क्रं। पे गो सं तं वा ज वं तं सु वी र मि ति पादे सो मं त मि ति वर्त ते ते न य मु म त्प मु म दि ति वा अ स्य रूपं
 ॥ को नु वां मि त्रा व रु णा वृ ता य त्रि ति। एत दै श्व दे वं सू क्रं य हा य ते वा प मु यो न वा जा मि ति पादे प मु ष्व इति वर्त ते। ते न प मु म त्प मु
 म दि ति वा अ स्य रूपं। अध्या स वत्स त्वं क्रै रूपं प रा वः पंच म म हरि त्क कृ त्वा त्प णं वि स्ता र रूपं॥ ह वि ष्यो त म ज रं स्व वि दी ति। एतत्सू
 क्र मा त्रि मा रु ते रा त्वे वै श्वान री यां पां त मि त्य स्ति तं च म स्या क्रो रूपं॥ क षं द दाना नी मे वो क्र म ध्या स वत्त त्वं क्रै रूप मि ति। य वा
 र्थि को ध्या स स्र वा रा दि को व्य ध्या सः। पां त मि त्य व सानु स्वा रः प का र स्र का र सं नि धा नं वे ति पं क्रि पा दे श वा ध्या सः॥ उ पु नु त
 वि कि तु ये वि स्ति ति। एतत्सू क्रं मा रु तं। स मा ने ता म धे नु य त्प मा न मि ति पादे वै श्वि त्य स्ति वै श्वि ति प मु म त्प मु म दि ति वा अ स्य
 रूपं॥ अ त्रि र्ही ता गृ ह प तिः स रा जे ति। अ यं त वः। इ य ता सू क्र स मा सेः। अ वा नो म घ व न्वा ज सा ता वि ति पादे वा जे त्य स्ति
 ते न वा ज वत्तदे त स्या क्रो रूपं॥ अध्या स वत्स त्वं क्रै रूपं। वा ज स्या त्प स्य व वि स्ता र रूप त्वा त्। इ ति नु व्य ले ष्य स म्भू त इति। अ

मिमांसासूत्रं प्रथमं ब्रूते द्वादशाहोक्तं। अथानंतरं समूहे द्वादशाहोक्तं। मूर्धनं दिवो अरतिं धिवा इति। एतन्मूर्धनं वैष्णवं
 रीयं समूहेनाभिं प्रज्ञातां सदने रयीणा मिति पादेरपि मद्रिमदिति वा अस्य रूपं। अथासवत्रत्यं केरुपमिति नोक्तं प्रतेति रं
 कुपात्तुचोतनायं॥ आरुद्रासदं द्रवंतः सजोषस इति एतन्मासं सत्क्रं समूहे गोमदस्यावद्रयवत्तुवीरमिति पादे गोमदस्या
 वदिति द्वयं तत्प्रमुमत्प्रमुमदिति वा अस्य रूपं॥ इममूषुको अतिथिमुपबुधमिति। एतन्नवर्चं जाते वेदसीयं समूहे। तस्यो
 ब्राह्मणं। राघः सुनो सहसो मर्मे स्थिति राघ इति मद्रिमदिति वा अस्य रूपं मध्यासवत्रत्यं केरुपं जगतां जगत्प्रातः सवनो
 धिष अह इति पूर्वोक्तं मात्प्रब्राह्मणं सर्वमिति दिष्टं। तेन नवर्चमेवात्रावि॥ पश्चमं च मेनाह्नापुवंतीति। पार्थिकं पंचममहर्होत्तरा
 सैः स्पष्टी कृतप्रशंसति। पंचमेनातेनाह्नापश्चमापुवंतीति। पंक्तिं दं दं मापुवंतीति। त्रिंशं वं सोममापुवंतीति। इदमहः कृतं विरा
 वसो मंसप्तविंशतो मंरा करं समापुवंतीति। दृष्टमस्य शाकरं। अवीची मधः स्थिता दिशमापुवंतीति। कृतं च मध्ये हेमंतमा
 पुवंतीति। पंचमं तेन पंक्तुवीची हेमंतानां विर्हः। असतो देवान् देवजातमापुवंतीति। जातशब्दे वर्गवाची तेन बहुवचने कवचनयो
 रुद्रमधिपतिमापुवंतीति॥ ३॥ पशवः पंचममहर्षपुरुष एव षष्ठमहरिति। इतः परंपार्थिकं षष्ठमहर्निरूप्यते। तस्यैव दोक
 पाणि सूचनया वक्तुं मुपपत्त्यर्थं वा दमुपक्रमते। यतः पंचममहः पशवस्तोयं च मानंतरं षष्ठमहः पुरुष एव। पंचममहर्ष

शुभः ७०

तुम्योधिकत्वेन विस्ताररूपत्वात्पशव इत्युक्तं विस्तारः सर्वो विपुरुषस्य चेतनस्य स्वामिनः संतेन षष्ठमहः पुरुष इति युक्तं। वैश्वेति
 निश्चये स सर्वविस्तारस्वामी पुरुषः प्रजापतिः। अस्य सर्वस्य विस्तारस्य जगतः सर्वः। अतिर्हंदा अतिजगत्पति शक्यं तत्प
 यम्बुदं स्यति ब्रह्मा त्रजापतिः। इह षष्ठे द्विपारुके पुरुः त्वोत्पष्टिर्हं दस्काः। हंदाः शब्दः सकारं तोपि शब्दे देदंति तः। त
 तस्मात्त्राजायत्यं प्रजापति संवधि सर्वदेव तं सवीनानिरुक्तत्वादिकंतदस्या द्वा रूपं हंदाः सुरुपं संहितामं वे पुरुषं बोदं
 ॥ असुरींद्रं प्रत्यक्रमतेति। अस्मिन्नहनि द्विदेवत्ययहेषु प्रस्थितं च मसेषु वपारुके पीनामवा संधा नं वसते तत्र परुके पश
 वार्थेन प्रशंसं वक्तुमारणापिकामाह। असुरीनामस्वी इंद्रप्रतिजयार्थमुक्रमत। इंद्रं पराभं वितुमागता। बहुलं हं दस्यमा
 द्योगेपीडागमाभावः। उदक्रमतेत्यर्थः। पर्वता न्यर्वन्मुक्ताभूत्वा सर्वसंधिषु भग्नं रचयित्वा। कामेन हीरां करिष्यामी
 तिदुराशयेत्यर्थः। तामसुरी प्रतिजिगीषन्निंद्रः पर्वन्यर्वं हंदां स्य कुरुत सर्वसंधिषु लिङ्गानि कृतवान्। अत इंद्र एव वैश्वेति
 तं परुके पः। यास्केनापि परुके पशव निर्वचनं कृतं। परुषि परुषि शेषो स्येति वेति। वैश्वेति हं सर्वं शब्दजातमिंद्रेण जिगीषितं
 जितमेव न किंचिदजितं तेन तामसुरी समभवत्। भोगेन जितवान्। ददौ तत्सर्वं पिसुदृश्यते मुष्णोति वत्। तमिंद्रं महिराण
 सुरमभयया। सुरमभययाः सुरी इंद्रसुवशे कृतवती। हजोलदि-अत्यमेन आप्रत्ययः। स इंद्रः परुके पोभूत्वा पारुके रीरेताः पुनः

पदाप्रपयत्राभिः पारुखेपीभिरेगादंगात्पर्वराः पर्वराः सर्वस्मात्पापमर्दः संप्राप्त्युत्ततपत्तुरुक्षेपः वास्यतेपास्तं वतिमध्यत
प्रहोत्रासुचमनेकासोहोत्राणोमध्येहोत्रासुताकचोभवंति। तत्रेनप्रकारेणांगादेवयजमानाः पापमनःसकांशात्संप्रमु
च्यंते॥ नित्याः पूर्वाः याज्याः कृत्वा पारुखेपीभिर्जंतीति। प्रकृत्वावप्रिष्टोमेदिदेवत्यादिषुयागेषुयाकचोविहितास्तानि
त्याः। तानित्याः पूर्वाः कृत्वा पारुखेपीभिर्जंति। पश्चाद्यजंति। याज्यायद्गांपुरोनुवाकानामप्युपलक्षणायां। कल्पसूत्रेताः पा
रुखेय्यः शारवांतरात्प्रदर्शिताः। आत्वाजुवश्चावांधियइत्येदं दवायवस्यपुरोनुवाकोनित्येपूर्वकृत्वाताभ्यां संधायपारुखेय्या
वेतेदेकुर्यात्। स्तीर्णवर्हिर्वांरथइति याज्यो नित्येयाज्ये ऐदं दवायवस्यपूर्वकृत्वाताभ्यां संधायपारुखेय्यावेतेदेयात्येकुर्या
त्। सुषुमेतिमैत्रावरुणस्यपुरोवाकोत्तरायाज्यामुवांसोमेभिरित्याधिनस्यपुरोवाकोत्तरायाज्येति। तयादृष्टविंदृष्टयाराणा
सइद्वइत्येषाहोतुः प्रस्थितयाज्यायाउपरियाज्याभवति। तंवांधेनुंनवासरीमितिमैत्रावरुणस्यप्रस्थितयाज्यायाउपरिया
ज्या। विश्वेषुहित्वासवनेषुतुंजतइतिब्राह्मणाहंसिनः। मोषुदोअस्मदभितानियोस्येतिपोतुः॥ आपन्नः पत्नीर्मंत्युक्षेपे
कादिपदा। तानोरासनातिषावोवसूनीतिदितीयादिपदा। एतदिपदादयंनित्यायाः प्रस्थितयाज्यायाउपरिनेषुः। अग्निहोता
रंममेदासंतमित्याग्नीध्रस्यादध्यइहमेउनुषंपूर्वोअग्निरइत्यक्षाकाकस्य। एताः प्रातः सवनेप्रस्थितस्ययाज्याः। एत

राम.
७९

माध्यंदिनसवनेषुक्ताः। तृतीयसवनेनेषुः प्राकृतयाज्यायावाधेनोत्तमाज्याइदिवाभ्युद्योतुनइत्येषेवप्रस्थितयाज्या॥ अग्ने
षानित्याएवप्रस्थितयाज्याः॥ तद्यदाभिसदहर्नवषट्कुर्वतीति। संधानेविशेषमाह। तदितिप्रसादेत्यर्थः। यदाभिर्नित्याभि
सदहस्तस्मिन्नहनिनवषट्कुर्वतीतेनवषट्कारेणोत्तरायाज्यानांतरयंतिमध्यंठक्षासंनकुर्वतीकिंतुनवानंतोयं
जंति। तथासंधायपारुखेय्येतेवषट्कुर्वती। अत्रप्रशंसा। यज्ञस्यासुतंनित्यंदेवानांप्रियंनेदंतस्यामेति। नेदित्येकमव्ययं। अ
व्ययदधंवा॥ नित्यान्पूर्वाः नृतुयाजाकृत्वागार्त्समदैर्यजंतीति। प्रातः सवनेकृतुयाजेषु नित्यानृतुयाजातुघाजयाजयाज्या
रव्यान्पूर्वाः कृत्वागार्त्समदैर्यजंतीति। गृत्समदेनदृष्टागार्त्समदा। तुभ्यंहिचानोवसिष्ठगाअपइ
त्याघादादशतघदेभिर्नित्येसदहर्नवषट्कुर्वतीतेनवषट्कारेणानित्ययाज्यास्त्वानीयेनोत्तरागार्त्समदा। तुभ्यंहिचानो
वसिष्ठगाअपइत्याघादादशविघदेभिर्नित्येसदहर्नवषट्कुर्वतीतेनवषट्कारेणानित्ययाज्यास्त्वानीयेनोत्तराकृत्वि
जोयदेवैनाद्वित्यात्रांतरयंतिमध्येउक्षासंनकुर्वतीतेनवषट्कारेणानित्ययाज्यास्त्वानीयेनोत्तराकृत्विजोयदेवैनाद्वित्या
त्रांतरयंतिमध्येउक्षाकिंतुनवानंतोयजंति। तथासंधायगार्त्समदातेवषट्कुर्वती। अत्रप्रशंसा। यज्ञस्या
नांप्रियंनेदंतस्यामेतितिनतेकृतुयाजाअतिहंसोभवंति। तथासंधायगार्त्समदातेवषट्कुर्वती। अत्रप्रशंसा। यज्ञस्या

चुतं नित्यं देवानां द्विषंते दंतस्यामेति तिनते कृत्या जातिं हं दसो भवंति । तथा संधाने सत्तेषामनुयाज्यानां सत्तदा भिर्वच
 दृक्कृतं भवति । एवं संधाने विधाया धुना स्वाभाविकं पारुक्षेयी गतमति हं दः संधान संपादि तन्मृत्या जगत्तं चाति हं दः प्र
 रोसति । तदिति प्रज्ञा वार्धमयं । उहेति संमतं र्थकोषीत किरा हस्म । विराल एमा निदवा हं दं स्ये तं गोपायं तियो सौ त
 पति । विराजो एमा नि विराल एमा नि । दशका स्त्रयो विराले का दशका वेत्यनुष्टुप् सु विराट् । अनुष्टु भः पूर्वाणि हं दं सि
 यानुलि ह उच्यंते तथा तुष्टु भ उत्र राणि हं दं सियानि वृहत्प उच्यंते तानि पाद भेदे भिन्ना नि संदिता याम एभ्यो नूना ये वप्र
 वर्तंते । अनुक्रमणं भले वो स्मिहि वृहत्यां च पाद भेदा दर्शिताः । अत उस्मि वृहत्सो परिहाप्य विराल एमा नि हं दं सीत्युच्यंते
 तिषां तां संपदं मोहयंति हं दो भिरत्यष्टि भिर्यजंति । अति वृद्धत्वात् साधुतराणि पूर्वाणि निरुह्या नीति तदये ह्यमुं संपत्ती
 नि भवंतीत्युच्यते ॥ ४ ॥ तद्वै रत्नैकादिकी भिरे वयजे मुरिति । कोषीत किरे व संधाय य हं प्र शस्य संधाना भावप रुमा द । न
 दिति प्र स्तावेय यो वे प्र सिद्ध्यर्थः । स्वत्वे वेति वप कान्त रावधारणार्थः । ऐकादिकी भिरे वया स्या भिर्यजे युर्कृतिजो न संधानं कुमु
 ॥ देवयान स्ये वययो संमुधा इति । अयं संधाने न संमोहः संकरो भवेत् । तदभावे देवा गमनस्य यो मार्गस्तत्रा संमुधा कृति
 जो भवंतीति हेतोरेकादिकी भिरे वयजे युः । अत्रारव्यापिका मारभते कृतिः । तदिति प्र स्तावे हेतुपीति वप्र सिद्ध्यर्थः । अथ

राम.
७२

वीमौ नो नाम कविर्जीवाल गरुपती कत्र मासी ना तु पास्यघो पा मय प्र च । स्यं ह स्त वरो । त्यर्थं त मुपास्यघेति । अयं मो नम
 स्येति व्युत्पत्तिः । अराः सो स्य वा मित्यणि नो वा चालाः । तानं च नीत्यरा । तस्यां मो नी । मित वा क । अक्रो गाता प रुक्षे पी भि र्
 मिः प रुक्षे प इ म हः प्रातवानिति प्रश्नः । ते जा बाल गरुप त यस्तू शी मासुः । ततो नंतरं स द उत्र रा डी त रा क्का दसः सप्तम्या आ
 काश परस्तात् बर्तमानो गोप्रा यणि गो सस्य सुवा गो यो वा जो अय यो व्रो वा चि त्र नामा सत्र भिध सुख त उवा द । अथ बाल्यवो
 पेयं च मी । उत्र रा ह मा म्रित्या भिपरो वा द । उहेत्यव्यय मुभयत्र विशेषोक्त्यर्थः । किमु वा देय त आह । ना हे वा क्रो गा म न य रुं छे
 पा इति । वयं षष्ठ्या क्रो ना गाम प रुक्षे यः षष्ठ्या क्रो न गाता । इ रोगा लु डी ति गा दे राः । अहे वेति विनिग्रहार्थः । वयं ना रा
 मा । अस्म ह्येवा स वो स्मि त्र ह नि न संतीति संगतं तथा प रुक्षे प ह्य अ पि नेत्यर्थः । तत्र हेतु मा ह । अस्ते रा ह्य रुक्षे पो ह्या यती
 धिति । अक्रा सहायती छत्तु पारुक्षे पी पु प रुक्षे यः रा खे रा ह न । अयं जायत मनुषो धरी म रणी त्या येन घातं कृत वा न् । आ जा त
 र्व पारुक्षे यो नेति हत वा मित्यर्थः । ऐकादिकी भिर्नित्या भि र्कृतिभिरया ह्यते ना क्रो ना गाम वयं च प रुक्षे प षष्ठ्या य य यं यजे
 पुरिति । कृत्या जे षष्ठ्यर्थो र्द ह्यते मया ज्या दयं होता यतीत्युक्तं तदपवा दोयं । यथा ययं होता धर्षु र्द ह्यतिष्ठ यजे युः । अ
 त्रार्थवादः । वै निश्चितं दे वा यत नं देव स्थान प्राप्य साधारणं कारणं षष्ठ म हः । तदिति प्र स्तावे । यद्यदि तदहस्त स्मि त्र ह नि होतै व वयं

दृक्पुत्रीर्द्धि होतै नयोरध्वर्क्ये गृह्यते च देवायतनं संटं वीता तदीयां शहरीत्यात् एवं सति यष्टे काने नाक्का स्वर्गलोके एते हो वध्वर्क्ये
 गृह्यत यज्जातिं कल हंयंति ॥ स यो नवानं समापयतीति ॥ असंधाने रेकादिकी भिरे वयजने नवानं प्रकृतितः प्राप्तिं संधानेन
 नवानं विधीयते ॥ समष्टा यो नवानं यथा भवति तथा समापयति स स्वर्गलोक मुज्जयति ॥ यद्यशक्तो वा न्यासु नः पुनः प्रती
 साभमर्द्धं चैष नवानं मुपदि हेतैव ॥ अर्द्धं वा चि नैवावासादित्यर्थं तदुक्तं ॥ ५॥ अयं जायतमनुषो धरी मरीति ॥ एतत्पुष्टे ह नि
 रुक्तोऽसनिर्देश उच्ये प्रजापतिस्तत्प्राजापत्यं रूपं ॥ पुनः प्रशंसा ॥ एतास्मवोति चंदसः सप्तपदाः पुनः पदाः द्वितीयतृतीययोः
 छसप्तमयोः पादयो रंते समानपदत्वात् ॥ यदेतदहस्तदेता एता समानत्वात् ॥ नयदं पुनः पदं चेति आसाम्वां यो स न प्रका
 रमाह ॥ पदं पुनः पदं चां तरेणावाक्येनेति एवं सति स्म विवृतमेतत् ॥ एकेनावसायसप्तपदानां द्वाभ्यां प्ररोति द्वाभ्यां प्ररोति
 द्वाभ्यां सवसाय द्वाभ्यां प्ररोतीति ॥ अस्य शंसनस्य प्रशंसा वै निश्चितमात्मा पदं प्राणाः पुनः पदं सयः पुरुषो वा वा नुं तं हो
 तारं ब्रूयात् ॥ भवान्या रादात्मानं मंतराद्यवधानं प्रापितवानतो ब्रमी विषयति भवानिति ॥ तथा तदुक्तं यथा र्थमेव स्यात् ॥
 तस्मात्पदे बर्हि रूपे नो या दिवी तय इति ॥ आति चंदसः प्रउग इति ॥ अत्यष्टि चंदसः प्रउगः ॥ स्तीर्णं बर्हि रूपे नो या दिवी त
 म इति वायव्यं ॥ आवां रयो नि युत्वा ह्यदस इत्ये द्रवायवस्तवः ॥ अयं मित्राय वरुणा यशंत म इति मैत्रावरुणा स्तवः ॥

राम.
७३

पुवां सोमो मिर्द्धं वयं तो अग्निने त्याचि तस्तवः ॥ वृषत्रिं द्रवृषकारा स इंदव इत्येका कक्षा अवरमहं द्रवा दहिष्कधी न इति द्वेक
 यो ॥ इत्ये दस्तवः ॥ उषरणो अग्ने मृग उ हित्व मीलित इति वै ष्वदेवस्तवः ॥ इयम ददा द्रमस मृगा च्युत मिति सारस्वतस्तवः ॥ उ
 तनः प्रिया प्रिया स्वि तिसमूह पदे सारस्वतस्तवः ॥ अयं तवो यद्यपि नात्यष्टि चंदसः सया पि बाहु ल्येन निर्देशा भवंति इत्या
 ति चंदसः प्रउग इत्युच्यते ॥ आति चंदसं हि निश्चितं पष्ठमहस्तदनेन प्रकारेणोतदहः स्तेन चंदसा समर्द्धयति ॥ सप्तर्व्यं महाना
 मिति ॥ एष त्ववो मरुत्वती यस्य शस्त्रा ॥ स इत्यनिरुक्तं सामान्य निर्देशात् ॥ अनिरुक्त उच्ये प्रजापतिस्तत्प्राजापत्यं
 रूपं ॥ पंत्वं रथमिंद्रमेध सातय इति ॥ मरुत्वती यस्तु क्रत्वाने आद्यमिदं स्रक्तं ॥ पारुक्षेपमित्थि निर्देशः प्रशंसा र्थः ॥ प्रशंसा मा
 ह ॥ तस्योक्तं ब्राह्मणमिति ॥ तद्यत्पुरुक्षेपः शस्यते अंगदंगा देवतघजमानाः पर्वणाः पर्वणाः सर्वस्मात्पाप्मानः संप्रमुच्यं त इति
 प्रशंसांतरमाह ॥ यः प्रेरैः स्वः सनि तेति पादे प्रेरै रित्यसि स एवास्मिन्मूक्ते मरुत्वं गोमरुतमुपलक्ष्णं ॥ इंदो मरुदिः स्वः सनो
 ति ॥ स यो वृषा वृष्येभिः समो का इति ॥ एतत्स्रक्तं विहातं वैष्टुभं सवनधरणा तस्योक्तं ब्राह्मणमिति ॥ तानि वा एता नि विज्ञात
 वैष्टुभानि सवनधरणा नि मध्यं दिनात्रव्यवं त इत्यादि ॥ प्रशंसांतरमाह ॥ वृषा वृष्येभि रिति निरुत्तिरंतः पष्ठमहर्त्तव वा नुं तं
 गत्वा नृत्यनिकश्रुति इत्यादिति व्याख्याते ॥ मरुत्वं इंद्रमीदृ इति ॥ अयं तवः ॥ उपरि मरुत्वलिङ्गाभावात् ॥ देवर्कं केस्तके अयं त

य इति मरुत्वतीयसूक्तस्थाने। अंत्यं गायत्रं गायत्रमध्यं दिनेत्येष अह इत्यं त्यप्रशंसा। हारेवतीर्नः सधमोदेरेकां देवत
 तोतेति। एतौ द्वौ तौ तौ त्रिंशानुरूपौ। अत्र विशेषमाह। रैवतस्य सामेयायो नोत्त च दयेवारवंती पंसा मोहं भवति। अत्र
 संवारवंती पंसा म। योने रसं नत्वा वारवंतमित्यस्या अमेयत्वात्। तस्मै द्वीष्टु क्रियते रेवतीर्न इत्यादी नाम्ना मेदुत्वा
 त्रिंशानुरूपं नमो न्ययो जं प्रजापत्ये यजमानस्य प्रजासंयत्तेरूपं। यदा प्रजापतेः स्रष्टृत्वादेतत्प्रजापते रूपं। मा विद न्यदि
 शं सते तिसामः प्रगाय इति। निष्केव ल्यशस्त्रियं साम प्रगायः। अस्य प्रशंसा। सरवायोमा विषयतेति पादे सरवाय इति सर्व
 पं बहव चनात्। सर्वरूपं वैषष्टमहस्तस्मात्सरवाय इति सर्वा नेवानुवदति। एंदपात्कपनः परावत इति। निष्केव ल्यशस्त्र
 यं साम प्रगायः। अस्य प्रशंसा सूक्तस्थाने इदं सूक्तं। एतत्पारुष्यं पंतस्योक्तं ब्राह्मणं। तद्यत्पारुष्यः शस्यते अंगदंगो देवतघ्न
 मानाः पर्वणः पर्वण इत्यादि। प्रशंसांतरमाह। परावत इति शब्दोतिदूरवाचीत्यं नो वै परावतोतः षष्ठमहरंते अंतं दधाति।
 प्रजान्वस्य महतो महानीति। एतत्सूक्तं विज्ञातत्रैष्टुमंसवनधरं। तस्मात्कं ब्राह्मणं। तानि वा एतानि विज्ञातत्रैष्टुमानि सव
 नधरणा निमध्यं दिनाम व्यवंत इत्यादि। प्रशंसोतरमाह। महतो महानीति निनृत्तिरंतः षष्ठमहनीव वा अंतं गत्वा नृत्यति।
 कश्च इति तद्व्याप्तं व्याख्यातं। उपनो हरिभिः सुतमिति। अयं तवः वसुमारायानि नृते स्तव एव सद्वा वात। हे प्रवी के अयं तव

इति निष्केव ल्यसूक्तस्थाने। एहि मदानां पत उपनो हरिभिरिति निनृत्तिरिति। तृतीय पादे निनृत्तिदर्शनार्थमध्ये द्वितीयापादे
 पादानं। अतः षष्ठमहनीव वा अंतं गत्वा नृत्यति कश्च इति तद्व्याप्तं। अंत्यं गायत्रं गायत्रमध्यं दिनेत्येष अह इत्यं त्यस्य
 प्रशंसा। अत्रिंशदेवं सवितार मो रणोः कविकर्तुमिति। अस्यामृचिदा षष्ठिरकराणि परे हे प्र संयोग व्यहने नात्यष्टि
 छंदस्कासौ। अनयाति छंदसा वै स देवं सत्वं प्रतिपद्यते। एषा प्रतिपत्तिः छंदः प्रशंसति। वै निष्कितं षष्ठमहराति छंदसं प्र
 वृत्तत्वात्। तत्र समादति छंदसा इत्यं तृतीयं सवनमभ्यश्रुते आदिसं पर्वरा व्याप्नोति। प्रकारांतरेण छंदः प्रशंसति। अथो इति
 प्रकारांतरो वै निष्कितं प्राजापत्यं षष्ठमहरति छंदो वै प्रजापतिस्तत्र समादिदं प्राजापत्यं रूपं। अस्याः शंसने विशेषः शारवांत
 रात्। यो लशा हरेण पादेन विगृह्याष्टादशा हरेण प्रणत्यं च दशा हरेण वसाय पंच दशा हरेण प्रणत्यतो द्वे रूचौ अस्य
 हि सयशस्तमित्यन्तरे। एवं प्रतिपद्यते। अत्रिंशानुचर इति। अत्रिंशदेव सवितरित्यत्रिंशानुचर इत्यं तत्तृतीये हनि
 सोमि वाति इहाऽनुचरः। तस्मात्कं ब्राह्मणं। तत्रैकोक्तं तदाहुर्दंतदाहुर्दंतस्तृतीयमहरयकस्मादभिवा ननु चर इति प्र
 अर्धसुतरं तदिहापि संगतं। अंतस्तृतीयमहर्ष्यातयातः षष्ठमहरित्यपि भवति। एतेनाह्लादेवाः स्वर्गलोकमभिप्रेक्षं
 तस्यायन्ति ते तद्वयुक्तं सर्वं त्यत्वात्। उदुष्यदेवः सविता सवायेति। एतद्वै स देवेण सत्सु विवंसूक्तं। सविता सवायेति

नित्यत्रैकस्य धातोः शब्दत्वात् अतः षष्ठमहर्नी ववा अंतं गत्वा नृत्यति । कश्चिदिति तदयथा व्याख्यातं ॥ कतरापूर्वी कतरा
 योरिति । एतद्वा वाच्यं विधीयते । प्रकीर्णपरिभाषावप्युक्तं । सुखानि नृतिः अतः षष्ठमहर्नी ववा अंतं
 गत्वा नृत्यादिव्याख्यातं ॥ किमु श्रेष्ठः किं विद्यो नृत्तगतिः । एतदर्थं वसुक्तं । पृष्ठे ह्यामि स्रविके ये तदुक्तं तथा सत्ते कजा उ
 वाद एकत्र विधिः । षडहोर्द्वयोः परस्परमस्योपाख्यानं प्रकृतिविकृतिभावलिङ्गदर्शनात् । अथो यविष्ट इति नृत्तिः । ए
 कस्येष्टनृत्ययस्यावृत्तेः । अतः षष्ठमहर्नी ववा अंतं गत्वा नृत्यादिव्याख्यातं ॥ इदमित्योरो दं गतं ववा इति । एतदेव देवं स्रक्तं । का
 रायदस्य पितरामं हनेष्टा इति वादे स्था इत्यस्मिन्नेन स्थितं वत् । स्थित्यर्थवत् । तदंतं रूपं । अतः षष्ठमहः । पांथां तं गत्वा नृत्यती
 व विष्णोः नृत्तिः । कश्चिद् किं विदुर्दृशं स्रक्तं इत्यात् । तस्यैव उक्तमेपरिशिष्येति । तस्यैवमित्येति स्रक्तेः त्रमे अत्रेपरिशिष्येय
 ज्ञेन दक्षिणाया समक्रा इत्येतत्स्रक्तं नारायणं ससंज्ञं समावपति मध्ये शंसति पश्चात्परिशिष्टं सति । आत्मा वै स्रक्तं प्रजा
 पशवो नारायणं स्रक्तं नररूपेण संहिता सद्रावात् । तत्रेन प्रकारेण तन्निमग्न एव प्रजापत्यनुभवे दधाति । उभये इति हि
 तीयादिवचनं । प्रजानां पश्यन्तां समुदायदयं वाचीति सामान्येन पुंसकलिङ्ग उभयशब्दः ॥ अहं स्रक्तं स्रक्तं महरजुने चेति ।
 एतदग्निस्रक्तं शत्रुवैष्णवं स्रक्तं । अहरजुने चेतुः शब्दाव्यानि नृत्तिः । अतः षष्ठमहर्नी ववा अंतं गत्वा नृत्यादिव्याख्यातं ॥

राम.
७५

प्रपञ्चो मरुतो भ्राजदृष्टय इति । एतन्मा स्रक्तं । तस्य स्रक्तस्य तदेवांतरूपं यत्स्रक्तं । पुंभं पाताम नुरथा अत्र सते तं स्र
 वृत्तिसहितं ॥ इमं स्रक्तं मरुते जाते वेदस इति । एतन्मा तदेव स्रक्तं । तस्य तदेवांतरूपं यत्स्रक्तं । अथे स्रक्ते मारिषा
 मा वपेते वेतं त्यावृत्त्या सहितं । प्रशंसं तं रमाह । मारिषामेति यदग्निं प्रत्यदिष्टि प्रार्थयंतं नारिषाममारिषामे संततो रि
 ष्ये संयत्ने रूपं ॥ अथः पृष्ठे नाका पुवंतीति । पार्थिकं षष्ठमहर्नी ववा अंतं गत्वा नृत्यादिव्याख्यातं । षष्ठे नाने नाका पश्चात्
 वंति । अति छंदसमति न गत्वा दिकं छंदः प्राप्नुवंति । अकारां तोति छंदसंशब्दः समासं तेन । अयस्त्रिंशं तो ममापुवंति ।
 इदमहः कृतं त्रयस्त्रिंशं तो मं रेवंतं सामा पुवंति । एष्टमस्य रेवंतं । ऊर्द्ध्वदिशामा पुवंति । एष्टमस्य रेवंतं कृतं नो मध्ये शि
 षिरमा पुवंति । पूर्वोक्तं पंचमाहत्कत्र त्वसा मेने वां निर्देशः । विष्णो देवा देवजा तमा पुवंति । जातशब्दो वर्गवाची तेन व
 द्भवत्ते कवचनेपो रूपवन्तिः । प्रजापति मधिपति मा पुवंति । हिरण्या सोध्याय समाप्नो गत्वा तत्त वनाय ॥ इति श्रीम
 धवमहात्म्ये विनायकमहर्षे श्री कौपीनकिञ्चासराभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ अभिजिदभिजितां वैदेवा इति इतः
 परमभिजित्सरसामा नो विष्णुवानावृत्ताः स्वरसामा नो विष्णुजिह्वेति नवरात्रापोभिजिदुच्यते । आदावर्षवादे तनामनि
 र्वचनं विवक्षुः नात्रायागमधिकरोति । अभिजिन्नामायागो यानिर्वचनसमर्थानु रूपपुत्राविधिमाह । देवा अभिजितां

नयमिनेमांस्त्रीलोकानभ्यजयन्तस्मात्सोयमभिजिज्यावसेतुरुदयोभवतित्रयाराणामावतत्तइतिआवृत्त।चतुराणिमु
दयोयस्मादितिचतुरुदयः।अभिजितःपरत्रयाराणांस्वरसामांविषुवतश्चतुर्थस्यकोदयंउन्नरोन्नरोपस्थानेनानुष्ठानं।त्र
याराणांस्वरसामांमाह।अत्रारधर्षेपस्फानानुष्ठानं।अथत्रीस्वरसामांमावतानुपयंतीतिविधास्यतिस्रयमेव।इह
तस्यैवार्थवादरूपेणोपदर्शनंकृतवान्।प्रासंगिकंविष्मजिज्यामनिर्वचनसमर्थनानुरूपंविष्मजितोपागस्यवक्ष्यमा
रास्येहगुराविधिमाह।देवाविष्मजिताइमाश्चतस्रोदिशोऽनयन्।तस्मात्तद्विष्मजिज्यावतुदयोभवति।चतुराणि
मावद्यस्मिन्नितिहंदेगानांस्तोमनस्यावतत्तचतुरुदयोऽप्युक्तः।विद्वद्द्विष्यवमानंपंचदशंहोतुराज्यंसप्तदशंमैत्रावसरास्ये
त्पिकाआवृत्तपंचदशंब्राह्मणाकंसिनःसप्तदशमक्षाकस्येकविंशोमाध्यंदिनःपवमानइतिद्वितीयाआवृत्त।सप्तदशंहो
तुःष्टमेकविंशंमैत्रावरुणास्यत्रिरावंब्राह्मणाकंसिनइति।तृतीयाआवृत्त।एकविंशमक्षाकस्यत्रिरावभ्राभ
वःपवमानस्त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामेतिचतुर्थीवृत्त।विभिरावृत्त।चत्वारउदयाउन्नरोन्नराभिष्टिरेति॥चतुरा
वृत्त।त्रयाराणामुदयोयस्मिन्नितिमुदयः।वक्षति।हंदेगानोविष्मजिज्यावद्विष्यवमानंपंचदशंहोतुराज्यंसप्तादशंमैत्रावरुणा
स्येकविंशंब्राह्मणाकंसिनइत्येकावृत्त।पंचदशमक्षाकस्यसप्तदशोमाध्यंदिनःपवमानःएकविंशंहोतुःष्टमेत्रिरावं

राम.
७६

मैत्रावरुणास्येतिद्वितीयावृत्त।सप्तदशंब्राह्मणाकंसिनःएकविंशमक्षाकस्यत्रिरावभ्राभवत्तुयस्त्रिंशमग्निष्टो
मसामेति।तस्येदमर्थवादार्थप्रदर्शनं।अधुनानिर्वचनमाह।देविष्मजितंदेवाअभिजितायामेनाभ्यजयंतस्यदिहैवससं
जसंसक्तंयत्तदावक्ष्ये।अवरोपापन्यूनतार्थविवक्षादुइतिसंभावनायां।ततोयदितितेयर्षिष्यत्रद्विष्मजिताजयन्।
विष्ममजैवेतिविष्मजिदुक्तोदेवैरितिप्रासंगिकंविष्मजितोनिर्वचनमुक्तं।पुनर्दयोःप्रशंसामाह।तोवाएताविंशग्रीएव
पदमिजिद्विष्मजितो।हियस्मादग्निरिदंसर्वमभ्यजयदिदोविष्मजिदिदोहीदंसर्वविष्ममजयदिति।कर्त्तरिक्विपानिर्व
चनं।एवंतुकरोकर्त्तृत्वमुपचर्यनिर्वचनंकृतं।अभ्यजयन्नेनेत्यभिजिदिति।विष्ममजयन्नेनेतिविष्मजिदिति॥
सवाअभिजिदुभयसामासर्वस्तोमोभवति।गुराविधिमुजयन्नेनेतिविष्मजिदिति।रयंउमेवहद्रयंतरेसाम
नीयस्यसडभयसामावृत्तानुभवाद्येनप्रयुज्यतेकिंनूभयशब्दस्यैवयुगः।सर्वेतिवृत्तदयःषडपिस्तोमायस्यस
सर्वस्तोमः॥यद्यप्येपिचतुर्विंशदयःस्तोमाःसंति।तथापिषड्भिःस्तोमैःसर्वस्तोमइतिप्रोक्तवद्वारः।एतानेवष्टयस्तो
मान्द्वंसमास्यन्नितिपरेषामनन्यवचनात्।उभयसामलेसत्येकस्यष्टयमितरस्यसंनिधानमात्रेनरयंतरष्टय
वृत्तस्योवेत्तव्यते।तेनोभयसामिरयंतरयंतरष्टयःसक्तासूतःप्रगाथःसमुहस्तवृत्तयोभिर्वांसतिवृत्त

धैर्यं नरस्येति न तोर्द्धं सामप्रणयादुत्तरासु संस्कारे तद्यो त्वयुशं स न मित्या च कते। बृहद्रथं नरयोरेवानुशं सेदिति हस्माह
 कोषीतकिरिति महाकोषीतकीय ब्राह्मणस्वो विरो षडहमवति। षडपितो मास्तिवृ हदि व्यवमानं यंच दशं हो तुराजं
 समदशं मे वाव रुण स्पे कस्यां आ वृति। द्वितीयस्या मे कविं पो माध्यं दिनः पवमानं यंच दशं हो तुराजं स सद सं सरा कं
 सिमः। चतुर्थी त्रयस्त्रिंशमपिष्टो मसामेति॥ तस्मादुभयानि सूक्तानि शस्यं त इति॥ पूर्वमुद्रा न गतो विरो ष विधिरुक्त
 स उप जीवनेना यं हो त गतो विरो ष विधिः। यस्मादुभयसामाजस्मा द्वाहितरायं नराणामुभयानि सूक्तानि शस्यं ते। तस्मा
 तः पर्य्य प्रवो देवा यय ये इति। उभे वा हित रायं नरेदरी यति प्रवो देवा यय य इति सूक्तादित्वात्। यदा हि हितं दय य इति
 त्वत्तावता परिच्छेदलाभात्। एते उभे तदा न्य मभिजिदाज्यं प्रवृत्ति तत्परायं तं रं रूपं प्रकृ तिस्तत्वात्। बृहदर्व विभाव
 सो इति त्वेति तदा बृहदिति बार्हितं॥ उभौ माधु छंद स गार्त्त मदो प्रउगो सं प्रवयेदिति। ओ प्रउगो सं योजयेत्। सं यो
 जनमाह। वायव्यो पुरो रुचं श स्ताथो उभे वा ययेत् वे ऐंद्र वायवी पुरो रुचं श स्ताथो उभे ऐंद्र वायवेत् वे अथ पुरो रुच
 मयो मेत्वे अथ पुरो रुच मयो मेत्वे इति एवमेव सं प्रवयेदिति। नाद्रियेतेति पूर्वोक्तं परमना दत्यय हांतर माह। सं प्रव
 यरां नाद्रियेते किंतु तां तां पुरो रुचं श स्तातानि ता नि वायव्यादी नि माधु छंद सान्ये व पूर्वाणि त्वानि करोति। गार्त्त मदानि

राम-
११

त्वा न्युत्तराणि करोति। तदुवा आहु रिति। तृतीये परमाह। तत्रा तु मो किं सं प्रवयेदेतन्नाद्रियेते किंतु माधु छंद से एव प्रउगे
 सति गार्त्त मदं वैश्व देव मुपरिष्ठा माधु छंद सस्य वैश्व देवस्य पर्यादरेदित्याहुः। तदिति प्रस्तावार्थं। उवेति परं तां माधु छंद से वैश्व दे
 वत्त चं स्येव पूर्वमाधु छंद सस्तु चः पश्चाद्गार्त्त मदः स्तु च इति सं योजनं नान्ये वा त्वानां सं योजनं॥ तदा अत्रैतानि सूक्ता बार्हितानि
 ति। ननु माधु छंद स्य रायं तं रूपमस्तु परंतु वैश्व देवमस्य पर्यादरो समग्ररूपाभावात्कथं बार्हितं रूपमिति सं कां परिहरति
 वेतिष्ठितं तदेतद्वैश्व देवमत्र विषयो निरुक्ते न स्येते न यदे न बार्हितं भवति॥१॥ विष्णवे वा स आगतेति। वैश्व देवत्वे स्यात्प्रिय
 द्वा हिरिति वर्तते तद्वा हितं रूपं। उभयोरपि बृहद्वृद्धाविति धातो रूपत्वात्। अथ वैश्व देवत्वं चानंतरं माधु छंद सं सार सतं त
 चं तस्यैवो त्तमया परिदध्यादिति तृतीये परस्येव समर्थनं॥ एकादिकं प्रातः सवनं स्यादिति। चतुर्थः पक्षो यं। एकाहस्य प्रकृ
 तिरपिष्टो मस्येव प्रातः सवनं स्याच्चे। भयानि सूक्तानि शस्यं त इति सास्तिरिति र विरुतिः। एकाहो वा अभिजिदिति। यद्यपि चतुर्थ
 पक्षो यय स र्ष सुक्तं परं त्वनेनाभिजितो मित्रे काह प्रयोगो वि श्व जिद्वति। एकाहत्वस्यो पदेशात्। अथैकाहो वा अभिजि
 दित्वा क्रि रार्थिका गोरागी वा स्यात्। चतुर्थपरं प्रशं सा बुप्रतिष्ठा वा एवाहः प्रतिष्ठित्वा एवेत्ये तावते व सिद्धे दतो एकाहो वा
 अभिजिदिति विधिरुत्तरो र्थवादः॥ महाकोषीतकीय ब्राह्मणे। अभिजिदभिजिगी यतो विश्व जिद्विद्विद्विद्विगी यत्त इति॥

आत्वारथं यथोक्तय इति। नित्य एकाहस्य प्रकृतेरपि यो मस्याता नो विस्मयस्तदीया प्रतिपन्न दीपो नुवरश्च मरुत्वती यमस्येत्यनुपा
 दः। तस्योक्तं ब्राह्मणं। प्रकृता बुक्तं। आत्वारथं यथोक्तय इति अनुष्टुभामरुत्वती ये प्रतिघत इत्यादि॥ जनिष्ठा उग्रः सस्ते तुरो
 येति। गोरिषीति ना कषिणा दृष्टं तदीये जनिष्ठा उग्र इति सूक्तं पूर्व शस्त्रा पश्चादिंद्रियवत्सुतो मदायेत्येतस्मिन्वा हते वृहत्सा
 मसंबंधिनिषं चर्वे सूक्ते निविदं धाति। पूर्वस्य रायं तरत्वं प्रकृतिस्तत्वादायितं॥ इंद्रस्य नुवी कीरि प्रवो वमिति हि रयस्ये नर्वि
 णा दृष्टं तदी ये सूक्तमिंद्रस्य नुवी कीरि प्रवो वमिति रायं तरं प्रकृतिस्त्वं पूर्व शस्त्रा पश्चाद्यात कतिरवमाया परमेत्येतस्मिन्वा
 हते वृहत्सा मसंबंधिनिषं चर्वे सूक्ते निविदं धाति॥ वति॥ य फ वृहदिति। उग्रति पक्षांतरे। य घभिजिति वृहत्पठमवति तद्वि
 हते सूक्ते पूर्व शस्त्रा पश्चात्समानयोरेकाहिकयोः प्रकृतिस्त्वयो निविदो दध्यादिति॥ एक सूक्ते निष्के वत्समरुत्वती ये स्याता
 मिति। पक्षांतरे नो मयानि सूक्तानि मरुत्वती ये निष्के वत्स वत्समंते। किंतु निष्के वत्समरुत्वती ये शस्त्रे एक सूक्ते एकैक सूक्ते स्या
 तामिति सास्त्विति रविकृतिः। के ते सूक्ते इत्येकाहिकमाह। पि वा सो ममभियमुग्रतर्ह इत्येकं। तमुष्टुहिये अभिभूयो जाइति हि
 ती यं सूक्तं। एते उभे अभिवती अभिशब्दवती तदभिजितो रूपं। पूर्वस्य सूक्तस्यां त्यां द्विपदामुत्तरजति शारवांतरात्॥ अथ नि
 त्यमेवैकाहिकमिति। अथेति प्रकारांतरं। तृतीयसवनं मे काहिकं नित्यमेव स्यादिति सास्त्विति रियमेव स्थितिः। अत्रावधार

राम-
७८

रां पूर्वोक्तानां पक्षाणां तुल्यत्वात्। एकाहो वा अभिजिति पूर्वविधानानुवादः। प्रतिष्ठा एकाहः प्रतिष्ठिता एवेति प्रशंसा प्रकृतिस्त्वं विहो
 भव घजमान प्रतिष्ठिते भवति॥ १॥ स्वर्भानुर्हसुर आदित्यं तमसा विध्यदिति। इतः परं सत्रे तुष्टानां र्थस्वरनुष्ठानार्थस्वरसामानो
 निरूप्येते। स्वरसां निर्वचने वेधावस्थितिः। आद्यं निर्वचनं वक्तुमाख्यायिकासु पक्रमते। स्वर्भानुर्हसुरसंवेधी सुर आ
 दित्यं तमसा विध्यत्। अत्र यस्तमो यजिष्ठा संत एतं सप्तदशस्तोमं अहं विष्णुवतः पुरस्तादुपायत्। अत्र यः कृषयः सवकुर्वाणा अभू
 वत्। तदाभिजिदने तरे स्वर्भानुना सूर्य उदय समये उभयतस्तमसा वरुदः। त्वदाऽभिभिः स्वरसामाख्यमह उ प को तस्तत्प्रभावा दुप
 क्रम एव निरस्तं तत्रो नुष्ठित इत्यर्थः। उपाणां मन्त्राणां सप्ताहारस्तथा सप्तदशस्तोमा अस्म्यहस्य सप्तदशस्तोमः। तस्या
 दित्यस्य पुरस्तादुत्तमानं तमो यज घुरूपरिष्टा दुपक्रमेण। तत्र मस्तस्यादित्यस्य परस्तादसी दत्त। विष्णुवदने तरे पुनः स्वर्भानु
 नादित्यः परस्तात्र मसा वरुदः। ते त्रय एतमेव अहं सप्तदशस्तोमं विष्णुवत उपरिष्टा दुपायत्। तस्यादित्यस्य परस्तादुत्तमानं
 तमो यज घुरूपरिष्टा दुपक्रमेण। तत्र उपरिष्टा अहो नुष्ठित इत्यर्थः। एवमारव्यायिकासु क्ता विधिमाह। तदिति प्रस्तावेव्य
 यं। ये सविता एवं विद्वांस एतं सप्तदशस्तोमं अहं विष्णुवत मुभयतः पुरस्तात्परस्ताद्यो पयंति। ते सविता यजमाना उभा
 भ्यां लोकाभ्यां भुज्यमानो ह्यमारालोकाभ्यां पाप्मानमपद्यते। तान्वै स्वरसामान इत्या वृहत् इति। ताचिहितायागास्त

रसामान इति नाम्ना वदते इति नामोपदेश उक्तः ॥ एतैर्द्वादशतिः अपुनानामनिर्वचनमाहोवे निश्चयेति प्रसिद्धौ ॥ एतैर्द्वादशयथा
 दित्येतमसः सकाशादपस्य एवतः ॥ स्य श्रीतिरहा प्राणने आकांक्षो लब्ध उभाव आत्मनेपदं च ॥ तस्माद्यदपस्य एवत तस्मात्स्वर
 सामानः ॥ स्वस्वरसंसारभूतमादित्यमासितवंत इति स्वरसामानः ॥ अमगते रीतिने तादोणादिको निश्चयः ॥ इत्येकं निर्वचने
 द्वितीये निर्वचने स्वरसामाने मयेषां ते स्वरसामान इति सूचयिष्यति ॥ तृतीये निर्वचने स्वरसामाने निश्चयः सामनी दृष्टं तरेये
 षां ते स्वरसामान इत्यपि सूचयिष्यति ॥ अत एते रयंतरवहत्वाः स्वरयो नयमेति विधा व्यपदिश्यते ॥ आधेयारव्याधिकोक्तेति
 वचने मूलसंहिता मंत्रोक्तीत्याह ॥ तदेतदवाभ्यदिता ॥ ३ ॥ पंचैस्वर्यमिति ॥ रुग च यो यं वै प्रसिद्धौ ॥ यं स्वर्यं सर्वा नुरसुरसामसा
 विधत्ता ॥ अत्र यं स्वर्यं मन्त्रविद्वद्वा ॥ हि निश्चितमन्येनाः कुवन् इति समाप्तिवाची ॥ स्वरसामानो हवा इति ॥ एते स्वरसामानः स्वते
 ज्ञानानुष्ठेयाः किंतु विषुवंत मुभयत इत्यपदिश्यते ॥ एते स्वरसामानो नाभिरित्यक्तानाभ्यक्ताः ॥ यथा मध्ये धुर्या स्थानं परि
 तोनाभिस्तथा मध्ये विषुवत्परितः स्वरसामान इति नाभिरित्यक्ताः ॥ अत्र हेतुत्वासमर्थनं ॥ कद्वेति मरुत्वती पानीति ॥ मरुत्व
 तीयानि कद्वेति वसंते ॥ निष्केरलेषु प्रगाथाः कद्वेति वसंते ॥ तानि मरुत्वतीयानि प्रगाथाः ये ह स्वरसामानं वंति कोवे
 प्रजापतिः ॥ प्रजापतिः स्वरसामान कद्विः संपादिताः ॥ यथा प्रजापतिः प्रजायानाभिस्तथा स्वरसामानो विषुवतो नाभिर

राम.
७६

तितात्पर्यं ॥ आनुष्ठमानि निविज्ञानानि भवेतीति ॥ पुनरपि विषुवत्संबंध एव समर्थते ॥ आनुष्ठमानि निविज्ञानानि वसंते नाभ्ये
 भवेति ॥ आपो वा अमुष्टुष्ट ॥ अमुष्टो मंतिष्टिर्वी ॥ मिति व्यक्त्या ॥ आयः स्वरसामानः यतो नुष्टुष्टं दत्तानि विज्ञानानामा
 याः ॥ विषुवंत मनुष्टो मंतीति वा ॥ अयामनुष्टुष्टस्वयमाहादियतो द्विरिदं सर्वमनुक्तं ॥ हियतो मुमादित्य मुभयतः ॥ अ
 वस्ताद्वोपरिष्ठाच्च ॥ आदित्यमुभयतो सत्वे संहिता मंत्रो मूलमस्तीत्याह ॥ तदेतमुभयतः ॥ अ वस्ताद्वोपरिष्ठाच्चोपरिष्ठा
 च ॥ आदित्यमुभयतो सत्वे संहिता मंत्रो मूलमस्तीत्याह ॥ तदेतदवाभ्यदिता ॥ ४ ॥ आरोचने परस्तादिति पूर्वा ईवं च यत्र तस्मा
 त्विषुवतो बुष्टो मकाः स्वरसामानो न स्वतंत्रा इति तात्पर्यं ॥ आयजैर्देवमर्त्य इति ॥ इतः परंपरा स्त्रेषु विशेषो विधीयते ॥ प्र
 थमस्य स्वरसामानस्य शस्त्रे सूक्तमेतत् ॥ आयजैर्देवमर्त्य इति ॥ अस्य प्रशंसा ॥ आवदाकारश्च ददतो रयंतरं ॥
 आवदिति वडे प्रथमस्याद्रोरूपं तत्र प्रथमे द्विरयंतरं दृष्टं तेनावदिति रयंतरं रूपं ॥ एवं प्रथमस्य स्वरसामानस्य रयंतरं दृष्टमि
 तिसूचितं ॥ दृहदयोहिमानव इति ॥ द्वितीयस्य स्वरसामानस्य शस्त्रे सूक्तमेतत् ॥ दृहदयोहिमानव इति दृहदिति व्याहृतं रू
 पं ॥ दृहदयोहिमानव इति ॥ एवं द्वितीयस्य स्वरसामानस्य रयंतरं दृष्टमिति सूचितं ॥ अग्रजिष्ठमाभरेति ॥ तृतीयस्य स्वरसामानस्य रयंतरं दृष्टमि
 ति सूचितं ॥ उभयसामानतीय इति त्रिष्वपि सूक्तेषु त्रयोपरिष्ठायेति वशात् ॥ माध्वे दसः प्रथमस्य स्वरसामानः

प्रउगइति। प्रकृतिप्राप्तेषु पुनर्विधीयते सारस्वतस्य त्वस्य विकल्पाभावात् ॥ गार्त्तमदो द्वितीयस्येति। प्रकृतिप्राप्ते माक
 खंदसबाधेन विधीयते। गार्त्तमदः प्रउगो द्वितीयस्य स्वरसाम्प्रः ॥ ओसिह आत्रेयस्तृतीयस्येति। अयमपि प्रकृतिप्राप्त
 माकखंदसबाधेन विधीयते। ओसिह आत्रेयस्तृतीयस्येति। अयमपि प्रकृतिप्राप्त माकखंदसबाधेन विधीयते। ओ
 सिह आत्रेयस्तृतीयस्य स्वरसाम्प्रः। तेषामुक्तं ब्राह्मणं। पार्थिकेषु त्रिधेः सुवरां सार्थपादा उक्ता दृष्ट्या ॥ अचायत्रामरुत्
 तीयानां प्रतिपदनुचरा इति। अचायत्रा इति प्राकृता अचायत्रे विहृत्पाको हावरात्प्राप्ता यंत इति कृत्पति। अनुवादेयं
 प्रकृतिप्राप्तानां विशेषविधानानां सत्वे विप्रकृताः पदार्थाः अतिदेशतः प्रवर्तंत इत्यस्यार्थ स्पष्टाय नार्थः। अहंरुपेणेति। यथा
 पार्थिके आभिलषिके अहेवमरुत्तृतीयानां प्रतिपदनुचरा ब्राह्मणस्य त्याग्यप्रगाया अचायत्रास्तथा सिन्नपि अहेत्वा
 यत्रा इत्यर्थः। तेषामुक्तं ब्राह्मणं। आत्वारथं यथोत्तय इत्यनुष्ठुभा मरुत्तृतीयं प्रतिपद्यत इत्यादिना ॥ कस्य वीरः को अपश्य
 दिंदमिति। प्रथमस्य स्वरसाम्प्र एतन्मरुत्तृतीयं सूक्तं। केतिकदत्त। कत्तव्यं जनमस्तीति कत्तव्यं जनानामुदितमहरंत घस्मि
 न्मस्तीति कदत्त ॥ कया मुभा सवयसः सनीला इति। द्वितीयस्य स्वरसाम्प्र एतन्मरुत्तृतीयं सूक्तं। केतिकदत्त। कत्तव्यं जन
 मस्तीति कदत्त ॥ कया मुभा सवयसः सनीला इति। द्वितीयस्य स्वरसाम्प्र एतन्मरुत्तृतीयं सूक्तं। कयेत्तत्र प्रथममहरंत कदत्त सूक्तं ॥ गायत्रा मनमन्यं यथाविरिति। त

तमहरंत घस्मि न्मस्तीति कदत्त ॥ कया मुभा सवयसः सनीला इति ॥ द्वितीयस्य स्वरसाम्प्र एत २

राम
८०

तीयस्य स्वरसाम्प्र एतन्मरुत्तृतीयं सूक्तं। ताकर्म भतरस्या इति कर्मत्यत्र ककारेण कदत्त। इमानि कदंति मरुत्तृतीयानि। एषां
 प्रशंसा। को वै प्रजापतिः प्रजापतिः स्वरसाम्प्रः। ककारः सर्वत्रा स्तितः प्रजापतिरुपायते ॥ वजायथा अहर्षेति। एतस्मिन्
 हती तृतीये स्तोत्रिये स्वरसाम्प्रः। त्वहमन्वायातयंति। इतः परं निष्केवल्यपदाः। एके चंदोगः स्वरसाम्प्रः। एतस्मिन्
 वंति। तेषां दित्याकुर्षुरेतावेव स्तोत्रियानु रूपविधि। यज्ञायथेति स्तोत्रिये दावनुष्ठुभावेका दहती। केचि चंदोगा दहती
 माघां पदंति केचि न्मध्यां पदंति ॥ केचि दंसां पदंति। ततः स्तोत्रियानुसारिणे वा नुरुपेपि दहती कार्या ॥ अनु रूपो यद्विद्वि
 मे हनेति द्वेया इंद्रमुज्जति तृतीया। एतौ स्तोत्रियानुरुपो विष्णुपि स्वरसाम्प्रः। द्वितीयतृतीययोः स्वरसाम्प्रः स्तोत्रियानुपेपो
 विकल्पो शाखांतरीयो कल्पसूत्रे संगृहीतौ ॥ एषा धायेति। चंदोगानुरुद्धा प्राकृती धाया ॥ प्राकृतसामप्रगायनिदृष्ट्यर्थ
 मनुवादेयं ॥ कत्रव्यो अजसीनामिति। एष कद्वा न प्रगायः। प्रथमे स्वरसाम्प्रि। एष स्वरपृष्ठे रथं तरवृहत् पृष्ठे स्वरयो
 निषकेपि भवति। कदंतो निष्केवल्येषु प्रगाया इत्यविशेषेण कृत्वा त। वृहदथं तरपृष्ठे प्राकृतसामप्रगायनिदृष्टिर्न
 भवति। किंतु सामप्रगायनिदृष्टिर्दृष्ट्या। तस्य कदंतः प्रगायस्योक्तं ब्राह्मणं ॥ कदंतो निष्केवल्येषु प्रगायाः को वै प्रजाप
 तिरित्यादिसंनिहितमेवाक्तं ॥ ५ अथ रथं तरस्यो निरिति। स्वरपृष्ठपदे धायानंतरं कद्वा न प्रगायः तदनंतरं रथं तरस्यो नि

विनिधानं विहितं नास्ति नवीनं तत्रैव क्रियमाणं मोहहेतुः। तस्मादावुभानि पूर्वार्णिशस्वाकामस्येष्टस्योपायेषु भेषु वस
माणेषु सुक्तेषु निविदेधाति। तथा यथायथं निविदीयते। सर्वत्रैष्टुभेषु दृष्टावैष्टुनिविदीयते। सा निविद्यया यथं धी
यमाना सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु कामेषु यथायथं येषां येषां भीष्टास्तेषु कामेषु नान्यजमानप्रभृती नृधाति। तानि त्रैष्टुभानि सूक्ता
न्युच्यन्ते। अर्वायथं विष्णुवारंत उग्रैति प्रथमे हवः। आवतीत्यासत्वा रागसः। अवसानमाहृत्यावति। आकारवति। अतएव
यंतरे। अपादित उडुनश्चिन्नम इति द्वितीये हनि। उडुति। उडुवति। अतएव बार्हते द्वितीये यथार्थिकस्याद्रो वृहत्तुष्टे
नव्यार्हं तत्वात्सामं। संचत्वे जग्मुर्गिरं द्रष्टुर्वीरिति तृतीये हनि। जग्मुर्गिरिति गतवति। गतार्थवति। अतएव तत्तुष्टे। अतएव
गतं कथ्यते। एवं विधिप्रतिषेधाभ्यां तद्वद्वर्मानुष्टुभेषु निविद्वानमिति सरष्टपदे विकल्पः। सर्वेषु पदेषु तद्वानि पूर्व
क्ता न्युहृत्यानुष्टुभानि त्रैष्टुभानि चोभयानि सूक्तान्येव शंसे त्रैष्टुभेषु निविद्वानमिति स्थितं। एवं सूक्तविहृदा वंसे सू
क्ते निविद्यया यमे सूक्ते प्रगाथे वा हाव इति सूचितं। यदि स्वरारिष्टाणि भवंति। विषयिस्वरसामस्य विषेयः। यदि स्
वरारिष्टाणि भवंति तर्हि सामगाः पवमानेषु विषयिहृदयंतरे एव कुर्वन्ति। यद्यहृदयंतरे एव पृष्टे स्यातां विष
यिस्वरसामसु तर्हि स्वरारिष्टाणि सामान्येव सामगाः पवमानेषु कुर्वन्ति हृदयंतरे स्यो निके स्वरयो निपृष्टे वेति दोषो हो। स्व

शम.
८१

रिात्वेव पृष्टानि स्फुरिति। कोपीत किरियाहस्मा अयमभीष्टतमः पुरुः। हिमस्मादेते स्वरसामानः। स्वरसामभिः पृष्टैरर्थं ज
स्य सुतरं संपद्यते। प्रशंसांतरमाह। वै निश्चये देवाः पृष्टैव स्वर्गलोकमष्टकं नृतद्यदवस्वराणि पृष्टानि भवंति तत्स्वर्गस्यै
वलोकस्य सृष्टेः॥८॥ पृष्टस्य षलहस्य समूहस्येति। निष्केवल्यं समायवेष्टुदेवशस्त्रे विशेषमाह विषयिस्वरसामस्य यज्ञेऽ
पृष्टस्य षलहस्य समूहस्य संबन्धीयः पूर्वप्राप्य स्वरस्यैष्टुदेवानां शस्त्राणां याः प्रतिपदकाः प्रतिपदो यथाक्रमं विष्टु
स्वरसामसु भवंति। यान्तरस्य हस्येति। पृष्टस्य षलहस्य समूहस्य यउतरस्य हस्तस्य तृतीयसवनानि तानि सानुच
राणि वैष्टुदेवानुचरप्रभृती निस्वरसामसु यथाक्रमं भवंति॥ तद्यानि तत्रेति। विशेषांतरमाह। तत्र यासति तत्र तृतीयस
वने विषयिमध्यमे च हः सवैष्टुदेवानि सूक्तानि भवंति तान्युहृत्यान्यानि प्राजापत्यानि तत्र एव परोरुवैष्टुदेवानि सूक्तान्यवधीयन्ते। यत्र समये बहो दे
वानां करोतीति तद्वस्याय्यद्वारः शाखांतरोक्तः। यानि सूक्तान्यवधीयन्ते तान्याह। प्रवंपां तंरधुमन्यवो धत्तं प्रतया पूर्व
या विष्टुयेमथा कदिच्छन्तं यात्रं देवयतामिति प्रतिनाभा नेदिष्टो नामावाप्ये मय्यते। यत्कान्तरमाह। तद्वैति प्रस्तावे
व्ययदं सवति ति पदं तरे। प्रत्यरुवैष्टुदेवाने वावधीयेरन्। यत्रादित एव बहो देवतास्तानि प्रत्यरुवैष्टुदेवानि तांसे वा

वधीयेरवातानिस्तृक्कात्याहा अग्रिरिंद्रोवरुणो मित्रो अर्यमेति प्रथमेद निस्वर सामि वैश्वदेवं सक्तं प्रशंसा माहायांस्तु मि
 त्वीति कद्वत् प्रयेसुं भंते जनयो न सप्तय इति मारुतेणारवांतरात् देवाहु वेष्ट हकु वसः स्वस्तप इति द्वितीयेस्वर सामि
 वैश्वदेवं सक्तं ज्योतिष्कृतो अथ रस्य प्रवेत स इति पादे कद्वत् उवासान काव हती सुपेश सेतितृतीयेस्वर सामि वैश्व
 देवं सक्तं नक्तिकद्वत् कौवे प्रजायति प्रजायति स्वर सामानः अयमुक्तो विशेषः स्वरष्टयसे प्रथमात्र हा जती
 यसवनानीति वृहद्रथंतरष्टनामिति एतां तरीयं कल्पसूत्रे संगृहीतं ते ग्रिष्टो माको छया वा संतिष्ठेते इति ते स्वर सा
 मानो ग्रिष्टो मा वा संतिष्ठेते द्वादशसो वंशस्त्राः संतिष्ठेते उक्त्वा वा संतिष्ठेते त्रीनुक्त्वा य हां स्त्रीणि सो वंशस्त्राणि परतो लब्धा सं
 तिष्ठेते वा अत्र मज्जमेद माहा अग्रिष्टो मा इति यैम्य मतां अस्प प्रशंसा ब्रह्म च सिनो भवंति यग्रिष्टो मा नुपयंति नित्या संस्था
 या आदरणात् ब्रह्म सर्वसित उक्त्वा सुरिति हस्माह कौषीतकिः इति कौषीतकि मतां अस्प प्रशंसा वै निश्चितं स यत्त क
 तः समृद्धो य उक्त्वा यज्ञकतुरिति पर्वा ययो रयि यौ गिक मात्रार्थत्वेन विशेषण विशेष्यभावेन प्रयोगः देवता संगत्या य
 ज्ञः क्रियमाणात्वात् कतुरिति समृद्धं समर्थयेति हि यतो स्पृष्टं च दशस्यो वा शिभवेति पंचशशस्त्राणि तानि त्रिंशत्सु तशस्त्रा
 णां सविंशत्सो वंशस्त्रा विराजं दशहूरं कंदो भि संवधते श्री विशेला अघमिति अयं तेनामिति श्रीः विशेषतो राजत इति वि

राम
८३

राह अत्राघं सर्वं मुयंति विराजते वातेनात्राघं श्री विशेला ततो ज्ञा घस्य श्रियो विराजमानस्यो पासे विराजः संपन्निर्मवतीति
 प्रशंसा द्विरभा सो धाय समा सो मंगल त्वस्तु वनाय ॥ इति श्री मन्माधव भट्टात्मज विनायक भट्ट कृतेश्वी कौषीतकि
 ह्यराभाष्ये चतुर्विंशो ध्यायः ॥ आपस्तपो तप्यंते ति सत्रस्य मध्ये विषुवात्तजो भवतीति निरूपयितुमाख्यायिका मुव
 क मते आप इत्यपाम विष्टा ओ देवता आपस्तपो तप्यंता अकुर्वता विशेषा क्रिया वचना अपि धातवः क्रिया सामान्ये ल
 क्तराया प्रयुज्यंते पाकं पवतीति वत् तत्तस्य सत्त्वात् तपसः फलं गर्भमदधत् ततो नंतरं वष्टे मासि पूर्ण एव सर्वं प्रसिद्धा
 दित्यो जायत अथेष स्ममासानां द्विधा यरादृति दर्शनात् पृष्टे पूर्ण सतीति गम्यते तस्मात्सत्रिण वष्टे मासि पूर्ण दिवा कीर्त्य
 दिवा कीर्त्यं यथा यमेतं यज्ञमुपयंति एवमाख्यायिकोपयोगेन कालो दर्शितः ननु सूर्य स्पृष्टो वष्टो नर जात त्वेयाग स्पृष्टिमा
 यातमित्याशंकायां सूर्य साम्येन सूर्यत्वं गो रामस्य पागसेति दर्शयितुमाह सत्रादित्यः वरमासानुद्देः ति यला व त्रा वि
 पसीता न्दृष्टिगता इति तस्मात्सत्रिणः वष्टे वोर्द्धा स्म आधितं सोयंति आरोहक मेरायंति यला व त्रा विपरीतान वरोहक मेरा
 यंति पट्टकद्वय मध्ये एत दिवा कीर्त्याति एवं सूर्य साम्येन पूर्वोत्तरमासा व आस्पृष्ट्यंति तिसमान कालो तस्य मिधा
 नं सुक्रमित्युक्तं अंतरे रोह वा एतमिति विनायक इदमंतरे रोह व्ययं यतो मध्ये सूर्य मंतरे रोह विने वा शना या वाप एतमश

रा प्रकृतौ दर्शनात् । तस्माद् दृष्टे वै तस्याङ्गः पृष्ठं स्यादिति ॥ यद्यत्सूर्यवति प्रगाथे वृहत्कुर्युः सूर्यवत्प्रगाथानिति । अ
यमेकः पृष्ठः । सूर्यवति प्रगाथे सामगा वृहत्कुर्युः ॥ एवं सूर्यो नो वृहत्कृतं भवति । तदा होता सूर्यवत्प्रगाथा च संसेता
ता कृतं वदति । न चेत्सूर्यो नो प्रायत इव सूर्यमिति सूर्यं वा सोत्रिया पचाव इदं ते शतमित्यनु रूपः । यः सत्रा हा विचरि
रिति ताम प्रगाथ इति । तथा बरामहं असि सूर्येति सूर्यं वासा मप्रगाथ इति सूर्यवत्त्वोक्तेर्विकल्पे नायं वासा मप्रगा
थो भवति । एतस्यैवाङ्गो रूपेण सूर्यं वं तो व समा रा इमे प्रगाथा युक्ताः ॥ इन्द्रः किल मृत्या अस्य वेदेत्यस्य मुरवी येति
अस्मिन् हे इय मुरव मुरवी वा भवति । सहजिस्तुः पथि कृत्स्न्यं येति प्राये सूर्यवती तदेतस्याङ्गो रूपं ॥ महादिवा कीर्त्तये
वेतस्येति । द्वितीयः पृष्ठो यः महादिवा कीर्त्तये वै तस्य विष्णुवदा स्याद्गः पृष्ठं स्यादिति सा खितिः । एतदे प्रपृष्ठं साम यज
हादिवा कीर्त्तये सूर्यवत्त्वादस्मिन् इति महादिवा कीर्त्तये प्रपृष्ठं साम । न येतदये स प्रातरनुवाकये तदहर्दिवा कीर्त्तये भवती
ति व समा होत दिवा कीर्त्तये तसाम्येनापि प्रपृष्ठं साम । तत्र स्मोदेनं यज्ञं स्तेन साम्रा समर्द्धयति ॥ तदेके विष्णुस्तु कुर्वतीति ।
अस्मिन् हे सोत्रिया नुरुपाणां त्रयः पृष्ठाः । तस्मै के कंदो गा सिष्टुस्तु कुर्वतीत्येकः पृष्ठः । अस्मिन् हे विष्णुं देवानामि
ति सोत्रियो महादिवा कीर्त्तये त्रे चोत्सूर्ये वृहदवीतीति तृतीयानुरुपस्येति सत्रे संगृहीतो सोत्रियानुरुपो विष्णुश्चंद

राम
५

स्को । त्रेषु भो वारय म एष तपति । विष्णुजगत्पोह वारय आहित आदित्यः प्रतिष्ठितस्तपतीत्युक्तं । तदेनं यज्ञं सूर्यं वा स्तेन कंदसा
समर्द्धयति ॥ वृहतीषु स्यादिति । तस्मै के कंदो गा वृहतीषु स्यादित्याङ्ग इति द्वितीयः पृष्ठः । अस्मिन् हे बरामहानुदुपदी तमि
ति वा सोत्रिया नुरुपो प्रगाथाविति सत्रे संगृहीतो सोत्रियानुरुपो वार्ह त प्रगाथश्चंदस्को । वार्ह तो वारय म एष तपतीति वृहदे तत्र य
तीति वदंत इत्युक्तं । तदेनं स्तेन कंदसा समर्द्धयति ॥ जगतीषु स्यादिति त्वेव स्थितमिति । अयमभीष्टतरस्तृतीयः पृष्ठः । तस्मा म महा
दिवा कीर्त्तये जगतीषु स्यादिति स्थितमेव । जगतोपी एष तपति । विष्णुजगत्पोह वा इत्युक्तं । तदेनं सूर्यं म कं वा स्तेन कंदसा
समर्द्धयति ॥ विष्णु इह सिवतु सोम्यं म धिति सोत्रियस्तपति ॥ अस्मिन् तृतीय पृष्ठे सोत्रियानुरुपो सयमप्याह । विष्णु इह सि
वतु सोम्यं म धिति त्वो जगती चंदस्कः सोत्रियो भवति । विष्णु आङ्गो महि सूर्योद श इति पादे विवा विरा ब्रह्मा । आग्निष्वादी
सूर्यवान् । सूर्यवान् सूर्यशब्दात् । तदेतस्याङ्गो रूपं । विष्णुवानिति विवानित्यपिरुपमस्य उक्तं ॥ विसूर्यो मध्ये अमु वदथं दिव इ
ति । जगती चंदस्को विसूर्यो मध्य इति त्वो नुरुपो भवति । विवा सूर्यवानिति उक्तं । जगतो यं । उ इति त्रयो धनार्थमवयवं वेति श्रु
ये । सोत्रियेण समानं कंदो भवतीति प्रशंसा ॥ विष्णो हात्वा सुमनसः सुवहस इति त्वेव स्थित इति ॥ जगती पृष्ठे एवानुरुपस्य
विकल्पो यः अयं जगती चंदस्कस्तु चो नुरुपो विकल्पेन भवति ॥ एवकार स्थितशब्दावयवो गव्यावत्यर्थः । सौम्यः सूर्यदेवत्वः ॥

कः। अन्यथा संदेहः स्याद्योनिशंसनेन प्रवृत्तमुखीयावाप्रवृत्तिमिति एवं विकल्पः स्यात्। अतो द्विरुक्तिरुपपन्नः। य एक इदं य अर्ध
 रानीनामिति त्रैलुभमिति अस्वयोनिदृष्टत्वेनैषु भंस्तु केय एक इदं य अर्ध रानीनामिति भवति। तस्योक्तं ब्राह्मणं। दिव्यानि
 दीपयान्तरि हेतुतेनेति॥ एवं नु यदि दृष्टस्वयोनीवास्वयोनीवाकुर्धुरिति। एवं पूर्वोक्तं यद्येव दृष्टस्वयोनीवाकुर्धुरित्यारभ्यतथानवे
 स्वयोनीवावित्यारभ्यतद्यथा कमेयदि दृष्टस्वयोनीवास्वयोनीवाकुर्धुरिति परुद्धयविषयमित्यसंहारः। अनुभयसामाने
 चेकुर्धुरिति। अयं यद्यः परुः। यद्यमेरयंतरदृष्टी सामनी माध्यंदिनेयवमानेन कर्तुः। पूर्वोक्तेषु पंचसु पदे महादिवाकी
 रीत्यपरुद्धयमध्ये कंचनप हंकुर्धुः। दृष्टस्वस्वपरुद्धयमध्ये कंचनप हंकुर्धुः। परंतु माध्यंदिनेयवमाने उभे सामनी नकुर्धु
 रिति वक्ष्ये पदे उक्तं मुखीयावा उक्तं मुखीयाय यं तं समानं दृष्टं यंतरयोर्कीनी उदरेत्येव नु संसं पदुक्तं सक्ति तत्र कुर्धुर्दृ
 तिविशेषः। तमुद्युहियो अभिभूतो जाइति त्रैलुभमिति। अस्मिन्नुक्तं दृष्टं यंतरयोनिपदे त्रैलुभंस्तु केयं च दरां च तमुद्युह
 यो अभिभूतो जाइति। दृष्टं दृष्टास्तु महादिवाकी र्त्वागीर्भिवर्द्धय भं व र्धणीनामित्येते न दृष्टं भं व र्धुं क मिति सूर्यक
 पतावे त्रैलुभंस्तु केयं तं फलं। एतं त्रैलुभप्रभृतिष्वंगी संपदिति वक्ष्यते। समानमुत्तरमिति। इतः परं यदुच्यते तत्समानं यद
 स्वपि वक्ष्यते। अमित्यं मे वं पुरुषतम गमियमिति जागतमिति त्रैलुभानंतरं जागती छंदस्कं पंच दरां च ममित्यं पुरुषतम गमि

राम.
८८

वमिति सूक्तं भवति। आदित्सूर्यदिव्यारोहयोदयइति सूक्तं यत्तदेतस्याहोरात्रं। तावा उभय इति चै इति निश्चये ता उभयसि
 द्धुजगतः शस्येते त्रैलुभगत्या ईवा एव आदित आदित्यः प्रतिष्ठितस्तपति। देनं प्रत्यहं संहंति। दृष्टं संबंधात् सूर्यशंतीक
 यते॥६॥ प्रतेमहेविदये शंसि वं हरी इति। जागतानं तरे प्रतेमह इति सूक्तं संसेत। अस्य संसेने विशेषमाह। तस्य नवर्चः
 रास्ता द्वाहावर्षकं निविदं दधाति। आदयेति प्रकृतिप्राप्तानुवादा। आविष्टा धिदये सूर्ययेति सूर्यव तदेतस्याहोरात्रं॥ स
 र्वहरेस्तसोभ्येति। एकशतं निष्के वल्यमिति वक्ष्यति। पूर्वा एकपंचाशदिति वक्ष्यति। इह पूर्वत्रैलुभस्तु केयं विवेकेन निवि
 दः वधिक एकपंचाशदवशिष्टास्तादृशीयति। सर्वहरेः प्रतेमहेविदये शंसि वं हरी इति त्रयोदशार्चस्य सूक्तस्य नवर्च उपप
 न्नः। शिष्टास्तसोभ्येति निविद उपरि प्राप्नोति होता॥ आसतोपातु सद्यं कजीपीत्येकविंशतिरिति। तदनेतरमासतोपा
 त्विति सूक्तमेकविंशत्येवं भवति। महिजोती कुरुचुर्यद्वस्तोरित्येतेन रूपेणास्मिन्नेषु कं। ताः पंचविंशतिरिति वैश्व
 र्ध्वयो जनया दर्शयति॥ विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इति यदुक्तं तदिति। तदनेतरं विश्वजिते धनजिते इति सूक्तं वल्यं भवति।
 विश्वजिते षड्दुष्टं तमित्यनुक्रमणी। ततो जगत्य इति भिन्नं वाकं जगत्य इति भिन्नं वाकं जगत्यो भवतीति। एवं सत्यं सवि
 द्धुववशिष्यते। अतः कल्पसूत्रे उक्तं। विश्वजित इत्यत्र मापरिशिष्येति। ततः पंचेह सत्यं उक्तं। इहोह रात्र्यश्वात्। एक यद

धानाधिक्यवधानयोगात् इन्द्राय सोमं यजता पृथक् मित्येते नरूपेणोति। अत्र यजता यजनीयोपेत्यर्थः यजनीयः सूर्य इत्येते नरूपेणोति। ता एकविंशत् ॥ तासु जगती पुद्गरो हरांरो हतीति। तासु पंच सुजगती पुद्गरो हरां यो सलं रो हति आ रो हति उपरि भवति। हंसः पुरुषिषदसुरं तरिहसदित्यस्यामृचिवसमा रांशसं नंदरो हरा मुच्यते। अस्या कचो ला भः शारवो ज रात्सवे आश्रितः। ता गतो वा एष य एष तपति सूर्यः। यजमाना दूरो हरो। यथा यजमानस्य सूर्यो आरो हरो ततो दूरो हरां च तथा दूरो हरो आरो हरा वरो हरा दर्शना यजमाना दूरो हरां। तत्रेन जगती आरो हरा प्रकारेणो तमेव सूर्यमेव यजमाना रो ह ति। जगती पुद्गरो हरांरो हतीत्यनयो क्ता पि ज्ञायते। जगत्सः पूर्वास्ततो दूरो हरां यतो वशिष्टा वष्टी त्रिष्टु विंति। इन्द्रः प्रेक्षानी ति दूरो हरा तस्य चात्। दूरो हरा शंसन प्रकारमाह। यत्तुः प्रथमं रो हिति तदिमं लोकमाप्नोति। अर्द्धं रो हिति तीयं तदं तरिहलोकमा प्नोति। त्रिषु च तृतीयेन तदं लोकमाप्नोति। केवली मिति। ततः केवली मनवाने समग्रां हो हति स आवेशः स्वर्गं स्थितिः। ततः स्थियद्योर्द्धवशः पृथु इति क्रमेण वरो हरा रूपं शंसनं तत्रेन प्रकारेण सिंलोके प्रतिष्ठति प्रतिष्ठामम प्रयुत्यामिति। ये या दूरो हरा या स कृते शस्ता स प्रकृवः संपद्यते सप्तभिः प्रकारैः शंसता ता अष्टविंशदिति यो जना ॥ एष प्रपर्वी रवतस्य च प्युष इति जगत्तं च त्वमिति। तत एष प्रपर्वी रवतस्येति सूक्तं शंसति। इन्द्रं सिषत्तुष संन सूर्य इति सूर्य वतदेतस्या द्रो रूपं ॥

यम
८६

तासु तुष्टत्वारिंशदित्यो जना ॥ पतंगम क्रमसुरस्य मायवेति तिस्र इति। ततो नंतरं त्वं स क्रमे तत्। तां यो जमानां सूर्यमनीया मि ति या दे यो जमाना मित्येते नरूपेणोति। ताः सप्त चत्वारिंशदित्यो जना ॥ ३ रुं नो लोकमनु मे वि वि दानि ति। ३ रुं नो लोकमनु मे वि वि दानि त्येक पाक चापरीधानी यथा विः शस्तया सह पूर्वा भवंति। सर्व ज्योतिरभयं स्वस्तीत्येते नरूपेणो पापरीधानी यास्मिन्ने युक्ता। ताः पंचाशदित्यो जना ॥ पूर्वा एक पंचाशदिति। निविदः पूर्वा एक पंचाशत्। यथा विः शस्तया प्र यमया सो वि यस्त च इति पंच। अतु रूपेति स्रः। एवा एक पंचाशत्। यथा विः शस्तया प्र यमया सो वि यस्त च इति पंच। अतु रूपे ति स्रः। एकाध्याये प्रगाथे। एको वक्षु मुखी या। ३ मय सो न्यनु शंसने त्रै पुमंत्रयो दशर्व। यो न्मदारे त्रै पुमंत्रयो दशर्व। इति सर्वेषु पक्षेषु पंच दशे तिस्र विंशतिः। जगते पंच दशः प्रते महे इति नवेत्येक पंचाशत्पूर्वा। ता एक शतमृचो भवंति। ता एको त्रंशतं निष्के वत्येक वः। शता सुर्वे पुरुषः। शतं वर्षा राया पुरस्येति शतायुः पुरुषः। पद्य पिकुत पुगे त्रेता पुगे दापरे वाधिकसा युः पुरा रो प्रकं ॥ तथा पिबु हराः शतं वर्षा रायायुः। कृत युगा दिव्य पिबु र्वेष्टे व बहल कालत्वमिति वर्ये युता रययेति म्याया ते म्यन शत वर्ष तं सर्व संवा दित्या दे दानी मय्यत्यं शताधि संक वित्सात्य वृद्धि रगरोयेति म्याया तं वा दित्या सु ही निरूपया पादिति धर्म शास्त्रे पु ॥ अंतः पुरुषो वर्ष समयत रत म्येन शतायुः। शत पर्वाः शरीरे संस्थिता ता निषर्वाणि। शत वीर्यः प्रतिव

र्धवीर्षमेदाच्छतेन्द्रियः प्रतिवर्षमिन्द्रियमाक्रिभेदात्। उपसमीयेयैकशततमीककसपजमानलोकाः। बद्रुलं संजाच्छंदसो रिति की।
 उद्दिश्यमाने प्रतिनिर्दिश्यमानयोः पर्यायेणालिंभांजिसर्वनामनीतिसइतिउल्लिङ्गनिर्देशः। तदेतदेवयजमानानुसंस्कृतिरिति
 नेकशतेननिष्केवल्येनात्रादौयजमानानुसंस्कृत्यमहाव्रतीयेनाक्राव्रतव्यति। तत्रहिसहस्रंनिष्केवल्यं॥ इतिषेमीसंपत्तावे
 पुमानिस्रक्तायारभ्ययासंपदुक्तायारभ्ययासंपत्ताकोपीतकिंकेषेरभि। उक्त्वमुखीयामभि विधीकृत्ययुक्तेतत्सर्वंस्तोत्रि
 यानुरूपवाग्याप्रगाथयोनिद्वयानुशंसनोक्त्वमुखीयाइतिसमाना। कृतुर्जनित्रीयमुक्तवदद्वयंतरइति। योन्यनुशंसनेत्रयः।
 क्रास्तत्रैवपुमेषुसूक्तेषु। तदत्रयोन्यनुशंसनपदानुसारंत्रैपुमेकमेवसूक्तेपरवर्तयोजयति। उक्तवदद्वयंतरयोनियुक्ते
 कृतुर्जनित्रीयंत्रयोदशर्वसूक्तेषुपुमभवति। तमुपुहीतिपंचदशर्वयत्पूर्वमुक्तंतस्यनिवृत्तिः॥ तस्यैवेकादशस्वयोनवि
 ति। स्वयोनौवहृत्तेतस्यकृतुर्जनित्रीयस्यैकादशर्वमवति। रथंतरस्ययोन्यनुशंसनेनत्रयोदशसंनेनत्रयोदशसंपत्तिः। स
 र्वेषुपदेषुपंचदशयोदेननेतत्प्रमाणंनिविष्टानेद्वयोर्वैद्याभविष्यति। रुपाभिनत्रदयाएकईयतइतिपादेतदपास्तत्कर्म
 सूत्रेकईयतेइत्येतेनसूर्यरूपेणतदुर्जनित्रीयंसूक्तमस्मिन्नेषुक्ते॥ एंद्रयाहिरिभिरितिपंचदशेति। एंद्रयासीतिपंच
 दशर्वमानुषुपुमभवतिजागतमभित्वंमेवंपुरुद्वतमग्निमयमितिपंचदशर्वनिवर्तते। सरूपैरासुनो गहीतिपादेप्रतिदिने

 राम.
९०

समाने रूपेण गहीत्येतेन सूर्यरूपेण स्मिन्नेषु सूक्तेषु ॥ वरोरेकादशाशस्तानि विदमिति। वरुरिति वरुद्वयं प्रतेमे हवि
 दये रीसिपं हरीति सूक्तेषु र्वं र्वं ग्यां संपत्तौ तस्य नवरास्तेत्कृते। इह तत्रैव पुमेन योर्द्वयोर्हरणापाह। वरोः सूक्तेषु काद
 शाशस्तानि विदं सति। मध्य एकशतस्यैकपंचाशतं शस्तेति। एकशतस्य मध्ये एकपंचाशतं शस्तेति पूर्वोक्तोपसंहारः
 हादशयोनिशंसनात्पूर्वोत्त्रयोदशसहयोनियुक्ते कृतुर्जनित्रीयस्य पंचदशानुपुमस्यैकादशवरोरित्येकपंचाश
 तद्विवरोरभ्युदेति। प्रतेमहइत्यस्य वरोर्द्वयवभ्युदेति प्राप्नोति होता। सर्वहरेर्वेति। अतिरेव कृषेर्विकल्पमाह। इ
 दं सूक्तं वरोर्वी सर्वहरेर्वेति वरो रितिसर्वहरे रिति वा निर्दिश्यत इत्यर्थः। कृषिदेवता कंदासि प्रायेण अतिमूलानि। एवं स
 र्वहरेर्वेत्यनेन सूक्तांतरं न प्रत्येत्यं। प्रतेसप्तो नावरुः सर्वहरिर्वेत्यनुक्रमणामूलमिदं। आसत्यो यातुमघं कंजीवी
 त्येकविंशतिर्महियोजितिरित्यादियेभ्यमनेन समानं पंचजगत्यः पूर्वीस्ततो दूरो हरीयास्तस्ततो त्याविष्टुविति पूर्ववत्प्र
 काशः। ता एकपानात्रिंशदिति योजना। एकयोनपात्रिंशत्। एको चेद्वेद्विंशत्यादित्यर्थः॥ दूरो हरीयाः सप्तेति। येभ्यम
 नेन समानं। यक्षः प्रथमं रोहतीत्यादि पूर्वव्याख्या तां ताः षड्विंशदिति योजना॥ अभूरेको रथि यते रथीणा मिति। दूरो ह
 रीया न संज्ञे पुमं पंचर्वमभूरेद्विति मवती को रथी न संज्ञे रथि यते रथीणा मिति। दूरो हरीया न संज्ञे पुमं पंचर्वमभूरेद्विति मवती को रथी न संज्ञे रथि यते रथीणा मिति।

दशप्रवित्ते अथसूर्यस्येति सूर्यवत्तदेतस्याङ्गोरूपं॥ ता एकचत्वारिंशदितियोजना॥ त्वम् पुवाजिनं देवज्जतमिति तिस्र
इति॥ अथमपि विशेषः कोषीतकां संपदि॥ त्वम् पुवाजिनं इति तिस्रो भवन्ति॥ अस्यां संपदि सर्वं तिस्रो मन्त्रा अपन्नाः॥ वि
विदो नंतरे द्वे॥ एष प्रवर्णीरिति पुरां स्थाने भूरेक इति पंचेते कान्ना॥ एताभिः कित्सभिः प्ररणां कियते सूर्य इव ज्योति
यापस्तताने ते ते न सूर्यरूपेणास्मिन्पुत्रे युक्तं॥ ताम्बुमुत्तारिणदितियोजना॥ पतंगस्ति स्रइति॥ पतंगमक्रमिति ति
स्रइति पेंग्यमते न समाने॥ ताः सप्तचत्वारिंशदितियोजना॥ उरुं नो लोकमनुनेषीति पेंग्यमते न समाने॥ अनया परि
धानीययात्रिंशत्तया सह॥ ताः पंचाशदितियोजना॥ पूर्वा एकपंचाशदिति पूर्वदर्शिता॥ ता एकशतमद्यो भवन्तीति योज
ना॥ ता सांशत संख्यावतीनां ब्राह्मणं प्रवमुक्तं॥ शता सुर्वे पुरुष इत्यदिना॥ ता सवितुर्वर्णीमहेद्यानो देवसवितरि
ति॥ प्रकृतावग्रिष्टो मे नित्येयासानित्यो व्यते॥ सानित्या प्रतिपत्तसवितुर्वर्णीमहा इत्येषास्मिन्ने देवस्य प्रतिपत्तः
अनुचरश्च योनित्यो घानो देवसवितरिति सोऽस्मिन्ने देवस्य अनुचरः॥ चकार ह्यमन्यो न्यस मुच्यार्थं प्रपुज्यते स
र्वत्र॥ तयोः प्रतिपदनुचरयोरुक्तं ब्राह्मणं सवित्रो वैश्वदेव प्रतिपद्यद्यत्त इत्यादि॥ पुंजते मनउत पुंजते धिय इति॥ एतत्सू
क्तं सावित्रं वैश्वदेव शस्त्रे॥ उत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसीति पादे सूर्यवत्तदेतस्याङ्गोरूपं॥ ते हि द्यावापृथिवीविश्वं भूवे

राम
८१

ति॥ एतत्सूक्तं द्यावापृथिवीयां देवो देवी धर्मणा सूर्यः सुविरिति सूर्यवदेतदस्याङ्गोरूपं॥ किमुप्रेष्टः किंयविष्टो न आज
गमिति॥ एतत्सूक्तं मार्भवं॥ यदा वारव्यच्चमसांचतुरः कृताविति पादे॥ वास्यदिति प्रकाशकत्वं प्रपुज्यते इत्यनेन सूर्यरू
पेणास्मिन्पुत्रे युक्तं॥ देवान्नुवे बृहद्वसः स्वस्तय इति॥ एतत्सूक्तं वैश्वदेवं ये सूर्यस्य ज्योतिषो भागमानमुनिति पादे सूर्य
स्य शब्दोऽस्तीति सूर्यवत्तज्योतिः शब्दोऽस्तीति सूर्यवत्तज्योतिष्यतीतदेतस्याङ्गोरूपं॥ वैश्वानरायधिषणा मत्तावध इति॥
एतत्सूक्तं वैश्वानरीयां रुचाने भानुना ज्योतिषामहं इति पादे रुचिताय शब्दवद्भुवि तव दानुशब्दवज्योतिशब्दवत्तात
देतस्याङ्गोरूपं॥ प्रयज्येवो मरुतो भ्रातृदृष्टय इति॥ एतत्सूक्तं मारुतं विरोकिराः सूर्यस्य वरश्मय इति पादे सूर्यशब्दवद्भ्रम
य इत्यत्रा ज्योतिष्यत्तदेतस्याङ्गोरूपं॥ वेदिष्ये प्रियधामाय सुधुत इति॥ एतत्सूक्तं जातवेदसीयां॥ ज्योतीर्यं मुकवर्कं तमे
हनमित्येते न ज्योतिः शब्दात्सूर्यरूपेणास्मिन्पुत्रे युक्तं॥ इत्यग्निमासतस्रकानीति पूर्वोक्तोपसंहारः इत्येतस्याङ्गोरूपं कानी
तिसर्वोपसंहारः॥ तत्र स्मादग्रिष्टोमः संतिष्ठते इति प्रोक्तोपसंहारद्वयस्य प्रयोजनात्तेन विपुवांसवत्सरस्यांतर्वतीया
वेकाहो भवति महाकोषीतकीयब्राह्मणो दर्शनात्तदाग्रिष्टोमसंख्येवा॥ अस्यार्थवादः॥ ज्योतिर्वी अग्रिष्टोमः सर्वसोमय
तानां दीप्तिहेतुत्वात्॥ ज्योतिरेव य एव तपति सूर्यो ज्योतिषेव संख्यया ज्योतिस्तत्पंय जं समर्द्धयति॥ ते न तत्त्वमाप्नुवन्ति

यद्युवतमहुरुपयंति विषुवनेव सार्धं विहिते नारायणे सुवतः । रात्रि सत्र स्यादविषुव नतिरात्र एव स्यादिति वक्ष्यते ॥ १ ॥ अध्याया
 द्वा ॥ पुरादि तस्यास्तमयादिति । एतदहः पूर्व होत शस्त्रे निरूपितं । इतः परं साधारणानुराविधी नाह । आदित्य स्यास्तमयात्
 पुनरेतदहः पूर्व होत शस्त्रे निरूपितं । इतः परं साधारणानुराविधी नाह । आदित्य स्यास्तमयात् संस्थापयिष्येयुः । दिवचनप्रकरणो
 कं दसिदेति वक्तव्यमिति स निदिर्वचनाभावः । सार्धं पिस नृश्यते । संस्थापयेयुः इत्यर्थः यथा जिघांसंते जिघांसीयादि
 त्यत्र घांतं हन्यादित्येवार्थः ॥ स प्रातरनुवाकमिति । आघावधिरयं । एतदहः स प्रातरनुवाकं दिवा कीर्त्यं दिने एव कीर्त्यं । प्रात
 रनुवाको स्याद्गुडिते आदित्ये पठनीयः । उभयोरवधोरर्थवा एकीपरीभाव इत्याह । स प्रातरनुवाकेन सपत्नी संयाजते ॥
 द्विदेवकीर्त्यमिति नेते नाद्रा पुरादित्यस्यास्तमयं समीपे पुरिति । पत्नी संयाजोत्रराण्यवभृथे स्यादी नियज्ञे शेषत्वादस्त
 मया दुपयं पिभवंतु नो नावध्यतिक्रमः सोमयागात्मकं प्रातरनुवाक प्रभृत्याग्निमारुतपत्नी संयाजते तदिदेवकी
 र्त्यमित्येतावत्पदधिनियमम् ॥ अग्निं मन्त्रे पितरमग्निमापिमिति । नुराविधौ माहातदहः सस्मिन्नह्नि प्रातरनुवाकम
 त्तिं मन्त्रे पितरमग्निमापिमग्निं भ्रातरमित्येतया कृत्वा प्रतिपद्यते आरभते । अग्निमितियदं यदस्ति तेनापोरेवत्या आपोरेव
 तीः रुयथा हि वस इत्यस्यारूपं । आप्रोतेर्धातो रुभयत्रसमानत्वात् । तेन रूपेणोपायति पद्युक्ता हि विषुवतं यजते सूर्यस्य

राम-
५२

तिपादे सूर्यवती तदेतस्याहो रूपं ॥ तदुदेत्यव्यं पक्षांतरे । कोषीतकि राहस्मा वै निश्चितं प्रातरनुवाकः प्रजापतिरनेत
 त्प्रातरनुवाकोपाकरणं रात्रावपि कृतं तमसेधकाराय किंतु सह जोत्तुमेव । स्वाभिमतमाह । यथा यथं यथा सका
 लमेव तं प्रातरनुवाकमुपाकुर्व्यादिति । तद्यथा सकरांतस्य प्रातरनुवाकस्य समुद्रं रूपं । समुद्रांतरमाह । तथा य
 था यथं यथा संक्रमेण प्रातरनुवाकोत्तरमुपासंतर्क्यमौहयेते तदुत्तरीरुपासंतर्क्यमयोः समुद्रं रूपं ॥ वासिष्ठमात्री
 स्तुतमिति । विषुवत्यस्मिन्ने पशुयागप्रयाजेषु वासिष्ठं जुषस्व नः समिधमग्ने अघेत्येतदाग्नी सूक्तं ॥ द्वितीयः प्रयाज
 स्तन्नपात्तेन यथाव्यस्मिन्ने तन्नपादेव कर्तव्यो वचनात् । संरक्षिभिस्तनः सूर्यस्येति सूर्यव तदेतस्याहो रूपं ॥ मु
 क्तैरतस्याह इति । एतस्याहो होता मुक्तव र्णीपिंगाहः स्यात् । ऐतिकाचित्कप्रसिद्धौ इत्येक आहः ॥ अस्यार्थवादः ॥ एतेना
 द्वा मुं सूर्यमीप्संति प्राप्नुमिच्छंतियो सौतयति । तद्यथा हरन्कार्ण्यायां प्रयांसं कार्यसाधकमुपेयादेवं तत्सूर्यव र्णीहो
 तारमुपेयादिति सिद्धांतमाह यद्योपयादमित्येव स्थितमिति । उपयादे प्राप्तिमनतिक्रम्य यद्योपयादे । यद्योपयद्यते तथै
 व होता स्यादिति सिद्धं ॥ शस्त्रेणैव तस्याहो रूपमुपेयेदो ज्ञाहो रूपं नोपेयेत् । अस्याहो ग्रीहो न संस्यस्य लघुत्वात् न
 दयाशते वि शतिशतं वा प्रातरनुवाकमनुब्रूयादिति शास्त्रांतरं ॥ सौर्यः पशुरुपालंभः सवनीयस्येति । सवनीयः पशुराये

यस्तस्य समीपे ततः सूर्यदेवतः पञ्चरुपा लम्पः ॥ स उपांशु भवतीति सौम्य उपांशु भवति । स होता यस्तं पञ्च निर्वृत्तया दुष्टैर्
या तं होतारं विपरीतकारिणो यो न्यः कश्चिन्नत्र ब्रूयात् । दुष्टर्मा कुलीकिलत्तर्वज्रमभिभवानासीदिह नमनि दुष्टर्मा भवि
ष्यसीति तेन तं प्रत्यक्तं तथा सर्वप्रसिद्धं स्यात् । तस्मादुपांशु कर्तव्यः । तेषां एते वत्वार इति । प्रासंगिकं पञ्चविषयमुच्यते ।
ते वा एव पञ्च उपांशु भवन्ति । सौम्यसावित्रे प्राजापत्ये वाग्देवत इति । अथान्ये निरुक्ता इति । अथ यत्री स्वरसा स इति । विष्णु
र्वतं होतृशस्त्रादिभिर्निरूप्याधुना युक्रमगुणविशिष्टास्वरसा सो विधत्ते । एषां स्वरसामानां प्राप्ते स्वरसामेति कर्तव्य
ता संपत्तिः । अथ विष्णुवदनंतरं नीस्वरसाम्प्राप्त्या न्ययमंतर्तीयः स्वरसामा ततो द्वितीयस्ततश्चाद्य इत्येवमनुष्ठाना
नुपपेति । तेषां स्वरसामा मुक्तं ब्राह्मणं तत्परस्तादासीदन्न एतमेव अहमुपरिष्ठादिषु वत उपायविति । अथ वा कर्मोत्पत्ति
विधिः स एवे ह तु युक्रमगुणमात्रं विधीयते ॥ १॥ त्रयोदशो वा एतं मासमाप्नुवंति यदि च जितमुपयेतीति । विष्णुशब्दः
कार्त्तमेव च न इति संवत्सरतयः कार्त्तमनास्माद्यागा इवंतीति विष्णुजिह्वदार्थोपनीवने नार्थवादपुरस्सरं विष्णुजितं
विधत्ते वै निश्चितं त्रयोदशमे मासमाप्नुवंति । संवत्सरसत्रफलं द्वादशमासोपयोग्यं भवेत् । तथा च युगकल्पादिका
लोपभोग्यफलभोगसमयमध्ये त्रयोदशमासमलमासाख्यावहवत्तेषु संवत्सरसत्रफलोपभोगो न भवेदिति शंका निर

रामः
९३

स्य त इति स्मृतिः । यदि त्वनादि प्रसिद्धार्थमव्ययं विष्णुजितमुपयंति । इति विधिः । वै निश्चितमेतावात् संवत्सरो द्वादशमा
सस्य तः कदा वित्रयोदशमासः संपद्यत इति तदेव त्रयोदशमास एव सर्वः संवत्सर आसौ भवति । तमाहुरेकारः ।
मलह इति । तं विष्णुजितमेकाहः स न्यलह इत्याहुः । पाद्विनिश्चितं यत्तदेव संक्रियते प्रत्यहं क्रियते तद्विष्णुजिते का हेव सि
न्नद्विक्रियत इति । एवं प्रस्तावं कृत्वा गुराविधिमाह । तदे निश्चितमिदं ब्रह्महृदि च रूपां विष्णुजिति क्रियते पत्सर्वा शिष्ट
छानि सर्वे स्तोमा उच्चावचा उच्चावचक्रमशः समवधीयेत इति । सर्वा शिष्टछानीत्यादि गुराविधिवाक्यं । वैराजमेवा स्य त्र
त्यहं एष्टं भवतीति । सर्वा शिष्टछानीत्यत्र सर्वशब्देन षडेवोच्यं तेन महादिवाकीर्त्या दीनि । एतत्तापयितुं षसो विशेषवि
नियोगे दर्शयति । अस्य यज्ञस्य वैराजं प्रत्यहं एष्टं भवति । मध्यं दिने सवने एष्टं स्तुतो वैराजं पिबा सोममिंद्रमंदत्तुत्येति च
तुष्टं एष्टस्य षडहस्याद्विषयोक्तं तत्प्रत्यहं होतुः एष्टं भवति । प्रत्यहमिदं कृत्वा होतुः एष्टं मुख्यं एष्टं परेषु एष्टशब्दे
गोतो गतिं गसमानयायन्यायादिति ज्ञाप्यते । शस्त्रमपि यथोक्तं खरसहितं भवतीति संनिहितमेव वसति । माध्यं दिने पव
माने रथं तरमिति । माध्यं दिने पवमाने रथं तरं एष्टं सामगानां भवति । अन्यत्र एष्टं तेन ह एष्टादौ रां एष्टं तं । अनेन शस्त्रे
विशेषो न भवति स्तुतमनुशस्यत इति स्तोत्रविषयः । अस्य शस्त्रं मरुत्वतीये स्तोत्रिया मावात् ॥ वृहत्तृतीय पवमाने क्रिय

तदिति आर्भवात्वेन तीयवमाने बहत्वं सामग्रेः क्रियते। अस्यापि गौरां पृष्ठत्वं। अनेनापि शब्दे विशेषो न भवति। कृत
 मनुयास्य तदित्येव विषयः। अस्यापि शब्दे वैश्वदेवे सोऽत्रिया भावात्। शाकुरं मैवावरुणस्येति। मैवावरुणस्य शाकुरं
 संभवति। अस्यापि पृष्ठत्वं गौरां। अस्यापि निष्केवत्येसोऽत्रियसद्भावादिशेषो भवति। स संगृहीतः कल्पसूत्रे। महानासीनो
 मैवावरुणः सोऽत्रिया नुरूपो स प्रगाथाविति। प्रगाथा यदि द्रुणादृषीत्येति कदाच। यत्परो कश्च दृश्यमिति। वालखिल्या
 विहृता मैवावरुणः पदसूक्तानीदृनिहवयिहाप्यानो विम्वेसजो वस इति च प्रगाथमि। अभूरेक इति सामसूक्ते मैवावरु
 णस्येति। सामसूक्तानि शस्त्राहीनसूक्तानि शस्त्रेकादिकीभिः परिधत्तंतीति। वैरुपे ब्राह्मणां संसिन इति। ब्राह्मणां
 संसिनो वैरुपे पृष्ठं भवति। अस्यापि पृष्ठत्वं गौरां। अस्यापि निष्केवत्येसोऽत्रियसद्भावादिशेषो भवति। स संगृहीतः कल्पसू
 त्रे। कदंतं प्रगाथं वैरुपस्य ब्राह्मणां संसीति। अत्र वैरुपस्य सोऽत्रिया नुरूपो स प्रगाथाविति योजयति। अनुदत्ताव विशेषा
 तः। अन्येतुकदंतः प्रगाथस्य प्रगाथांतरनिवर्तकत्वात् स प्रगाथाविति नानुवर्तयंतीति सोऽत्रिया नुरूपावित्येकानुवर्तयं
 ति। वृषाकपि मृते कुंता मम नृखं ब्राह्मणां संसीति। योजान इति ब्राह्मणां संसिनः सामसूक्ते। सामसूक्तानि शस्त्राहीन
 सूक्तानि शस्त्रेकादिकीभिः परिधानं समानं। ऐवतमक्षावाकस्येति। अक्षावाकस्य ऐवतं पृष्ठं भवति। अस्यापि पृष्ठत्वं गौरां। राम.
 ५४

अस्यापि निष्केवत्येसोऽत्रियसद्भावादिशेषो भवति। स संगृहीतः कल्पसूत्रे। ऐवतीनामक्षावाक इति। अत्र ऐवतीनां सोऽत्रिया
 नुरूपो स प्रगाथो कदंतं चेति योजयति। अनुदत्ताव विशेषात्। अन्येतुकदंतः प्रगाथस्य प्रगाथांतरनिवर्तकत्वात् स
 प्रगाथाविति नानुवर्तयंतीति सोऽत्रिया नुरूपो कदंतं प्रगाथमित्येवानुवर्तयंति। धोर्न पृष्ठं देतेव यामरुतः
 स्थाने विस्मयं गमक्षावाक इति। अस्यार्थः। एवयामरुतं यथा वृषाकपिमिति स नृखं संसिनं वसति तत्स्थाने तदुर्मि कंधो
 र्न यदं देते तत्सामसूक्तात्वात् कदंतं सति। प्रचानवस्येत्पक्षावाकस्य सामसूक्ते सामसूक्तानि शस्त्राहीनसूक्तानि शस्त्रेकादि
 कीभिः परिधानं समानं। अत्रादिपंति। वस्त्रां पृष्ठानां विधाने सर्वपृष्ठः कथं भवेत्। महादिवाकीर्त्या जन्मप्रभृतीनामपेक्षा
 मपि पृष्ठानां संभवात्। तत्रोत्रं द्वादशाध्यायां सप्तमे ध्याये। वदिरैते सर्वे ते उक्तेयमर्थः संपद्यते। यदेष्टव्यं या नि सर्वा
 शिद्धिधीयंते। मुख्यपृष्ठस्तु तिसाध्रपृष्ठान्येति। एवं मानादिस्तु तिसाधनत्वेनायदेष्टव्यस्तु तिसाधनत्वाद्वा न्यस्तु तिसाधनत्वे
 साधनत्वे नपवमानादिस्तु तिसाधनत्वेनायदेष्टव्यस्तु तिसाधनत्वाद्वा न्यस्तु तिसाधनत्वे विष्टत्वं। अतो वचनाति
 देशो न सर्वपृष्ठता। परसंबंधो यजीवनादतिदेशविधिरयं नोपदेशविधिरयमिति। एवं यदेष्टव्यं सर्वपृष्ठं
 त्वेति संसिद्धं। न एतंत्रयो रयमिति॥ उपक्रमे योर्थं वा दोषक्रमस्तस्यार्थः प्रकारांतरे योते प्रदर्श्यते। ते होत्रादय एनं विष्मि

वास्वप्रयोजनं यदभिधानुचर इति वसते नदपि पृष्ठाहतिदेशस्योक्तस्यानुचरप्रभृतिविषयत्वसंज्ञादनायेति तापनं ॥ ए
काहप्रयोगेनेन विधीयते ॥ एकाहत्वस्योपदेशात् ॥ पूर्वोक्तप्रशंसात् प्रविष्टावा एकारः प्रतिष्ठित्या एवेत्येतादतापिसिद्धेता
अत एकाहो वेदिस्य जित्ति विधिरुतः प्रतिष्ठावा एकारः प्रतिष्ठित्या एवेत्यर्थः ॥ अभिधानुचर इति ॥ यद्येद्विधो भिवा
नमित्वा देवसवितरित्यनुचर उक्तः सोनुचरः ॥ तस्योक्तं ब्राह्मणं ॥ तृतीयं हस्तुक्तं तदा दुर्घदंतस्तृतीयं महर्षकस्मादभिव
नमुचर इत्यादितदब्राह्मणं ॥ अनेन यथा हस्तृतीयसवनातिदेशो नुचरप्रभृतिविषया संयायते ॥ ११ ॥ तदा दुर्घकस्मादि
स्य जित्तिसर्वपृष्ठ इति ॥ विष्मजितः प्रकारेनेकत्वविवेकाया धुना शिल्पविवेकमाह ॥ तदिति प्रसावे व्ययं ॥ अथेति प्रश्न आहुः प्र
ष्टारः ॥ विष्मजित् तृतीयसवने शिल्पानि कस्मादि स्य जित्तिसर्वपृष्ठ इति ॥ विष्मजितः प्रकारेनेकत्वविवेकाया धुना शिल्पवि
वेकमाहा तदिति प्रसावे व्ययं ॥ अथेति प्रश्न आहुः प्रष्टारः ॥ विष्मजित् तृतीयसवने शिल्पानि कस्मादस्य ते शिल्पो मे विष्मजित्ति
माध्यंदिने शिल्पानि कस्मादस्य ते इति प्रश्नः ॥ शिल्पमेजं माध्यंदिनं सवने ॥ अथेतानि शिल्पानि कस्मादस्य ते इति प्रश्नः ॥ कि
ल्यमेजं माध्यंदिनं सवने ॥ अथेतानि शिल्पानि कस्मादस्य ते इति प्रश्नः ॥ शिल्पमेजं माध्यंदिनं सवने ॥ अथेतानि शिल्पानि
माध्यमे अहेशस्य ते इति माध्यंदिनसवनाधिकारेष लहं देमयागविषयं अहत्रयमादाय वसति ॥ तृतीयसवने उच्यते

स्त्राणि शिल्पयोग्यानि ॥ तस्मादत्र शिल्पानि शस्यंते इत्युक्तं ग्रहाधिकारे पृष्ठे हनिवत्यति ॥ अत्र पृष्ठाद उच्यते ॥ एवं
सति ॥ विष्मजित् क्व सद्भावे सति माध्यंदिने शिल्पानि न शस्यंते किंतु तृतीयसवन एव शस्यंते तत्कस्मादिति प्रश्नः ॥ अथिष्टा
मसंखेतु शिल्पाभाव एव कस्मात्रं भवतीति वप्रश्नः ॥ सर्वस्वोमः सर्वपृष्ठ इत्येव विष्मजितो विवेकपूर्वो देधा संख्यादर्श
यिष्यति ॥ तेनाधिकारो इति रात्रि सप्रस्यापुपलरुणं ॥ अतिरात्र संख इत्यर्थः ॥ सर्वपृष्ठ इत्यनुवादे न तु विशेष र्णो पृष्ठांतरमपि
शस्यंते रेस्तीति सूचनार्थः ॥ उत्तरमाहाये वा इमे वीचः प्राणास्तानि शिल्पानि ॥ शिल्पमित्यवष्टं भकं साधने तत्रातीये प्रांतभागे
पुक्तं ॥ पुरुषो वेयज्ञस्तस्य यज्ञस्य ये तर्हीः प्राणास्तत्रातः सवनमुच्यन्ते ॥ आत्मा माध्यंदिनो हृदयस्थानत्वात् ॥ यो वः
कटे नीचाः प्राणास्तत्र तृतीयसवने तानि शिल्पानि क्रियेते ॥ एतं नीचं स्थानं मेवां शिल्पानामायतनं ॥ अथ कस्मादिति पूर्वो
क्तः प्रश्न उक्तो नरेण व्यवहित उद्घोष्यते ॥ सांवत्सरिकः सात्रिको ग्रिष्टो मसंख एवेति वसति ॥ तस्मिन् विष्मजित्ति माध्यंदिने
सवने शिल्पानि तस्यात्मनो वष्टं भकत्वात् ॥ वे निश्चितमात्मानं मंतरेणान प्राणाः स्वयं ते प्राणानंतरेणान्तराख्यायते ॥
नो एतद्युगमे नाना मित्रोऽप्यसंहरति ॥ तस्मादग्रिष्टो मएव विष्मजित्ति माध्यंदिने शिल्पानि शस्यंते ॥ प्राणोभ्य आत्मा
नेने दयादधानीति ॥ अपिहितं न करोमीति अत्राह पतृतीयसवने यद्येवाहनि उच्यन्ते वस्थाने शिल्पानामिति वि

अजित्यपितेवैवशित्यस्थानं। माध्यंदिने सवने तु महे मध्यमे शिल्या नित्यं विधुमिति कस्मादहो यात्या शिल्या नीति
 अस्यो त्रं। एतत्सा कां हं सत्परशारावा मयरां सूचयति। परशारावां वृहस्पते विधुमिति स्मिन् वृहस्पते विधुमिति यथा
 माध्यंदिने सवने। तदिह श्रुतिं भवति। अतः कल्पसूत्रे ३ के। विधुमिति सर्वसोमः सर्वपृष्टो वृहस्पते वा प्रिष्टो म इति। चतु
 र्विंशे भित्ति विधुवति वृहस्पते विधुमिति महाव्रते वषष्टादितिक प्यादे वा नामिति वैश्वदेवे सा विकस्य वृहस्पते सति।
 अतो माध्यंदिने वषष्टादः सोत्राणि विधुमिति वृहस्पते भवतीति युक्तं। अथो प्रजापतिर्वै विधुमिति। विधुमिति
 पृष्टसंबंधं शित्य संबंधं च प्रशंसति। अथो इति प्रकीर्ति कृताधिकारार्थः। विधुमिति प्रजापतिरेव सर्वं वै प्रजापतिः स
 र्वप्रजापतित्वात्सर्वतमकः प्रजापतिः ततः प्रजापतिरूपत्वाद् विधुमिति सर्वतमकः। तस्मात्सर्वीणि पृष्टानि क्रियंते सर्वीणि
 शिल्या नीति। वेदितुरपि प्ररोचनार्थं प्रशंसामाह। सर्वं वै प्रजापतिर्विधुमिति तत्रैव सर्वं रा विधुमिति सर्वमात्रे तिय एवं
 वेदसर्वैः पृष्टैः संबंधं सर्वैः शिल्यैः संबंधं वेदां ११। तत्राग्निमारुते रोद्री शस्तेति। तृतीयदसं न मनुचरां तं निरुप्यात रा
 शित्य विचारः कृतः। अधुना तृतीयसवनमनुसंधत्ते। तत्र सर्वपृष्टे विधुमिति तृतीयसवने आग्निमारुते रास्ते रोद्री
 मे काहिकीमे कपातिनी शस्ते होतैव यामरुते पंक्तिं संशं संशं संशं सति। पृष्टेषु शिल्येषु च होत्रकारां संबंधादिहोत

राम.
५७

ग्रहणं। प्रवो नो देव यामरुत्मारुतमति जागमिष्टपि नाम्ना प्रवो महे मते यो पंतु विस्मव इत्येतत्सूक्तमेव यामरुदुच्यते। प्रवि
 गनिर्द्देशो यथिलिगेन। सूक्तलिगे तु न पुंसकं स्यात्। पंक्तिं संशं सति यचुको जगती शंसं पक्षत्रिष्टुब्जगती नामिति प्राप्नु
 यात्। अतिजगती छंदस्तेन जगती लोहो धात्। पंक्तिं संशं संशं संशं कल्पसूत्रे ब्राह्मणं संशो विहिसो तो रत्तहोतेति वृथा
 कपि सूक्तशंसने दर्शितं। मध्यमस्य द्वितीयो त्रयो योरुत्तरयोर्गुरुवति वैराजः पूर्वस्मिन्मदहृषाकपोतुम्यर्कश्च त्रस्मि
 न्। एव यामरुतमेव पंक्तिं संशं सति। पंक्तौ वै यज्ञः। पवि विस्तरि पंक्ते विस्ततेः संबंधी पंक्तौ यज्ञः। फलोपभोगदोषेण विस्त
 तिहेतुत्वात्। छंदोपि पंक्तिश्चतुरधिकेन पंचमेन प्रादेन विस्ततिरूपत्वाद् तः साम्येन छंदसा यज्ञप्रशंसा। पतंसे वास्ये पं
 क्तिं संशं सति। नेदक्षा वाकस्य शिल्यमंतरिकामिति। अक्षा वाकस्य पृष्टे हनु छं संशं एव यामरुत्सूक्तं विधास्यति। तम
 छावाका यप्रयच्छति तं स एव यामरुता चारयति जातमिति। तदक्षा वाकस्य सूक्तं नेदंतरिकं। अपरिगृहीतमन्यथानकुर्वा
 दिति। अनेनाक्षा वाकस्यापि संशं संशं पंक्तिं संशं नेदेत्युक्तं अंतरपरिग्रह इति गते रंजः शब्दस्य निर्द्देशो यो इयामिति लिङ्। सं
 भावनायां। मम चाक्षा वाकस्य वसममेव संशं सनमस्तित्यर्थः। अथो रुद्रो वै जेष्ठश्च महेष्टश्च देवता नामिति। रुद्रसंबंधं वृक्त
 तोतिजगती संबंधं च प्रशंसति। अथो इति प्रस्तावोत्तरे। वै निश्चितं रुद्रो देवानां जेष्ठो वयसाधिका श्रेष्ठः पुरुषार्थे रक्षकः।

अतिच्छंदसंश्लेषः अतिच्छंदशब्दः पुल्लिङ्गः विष्णुजिदेकाहानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च यावत्किंचिदग्रासं ग्रासं चैकमहो
 षामहो माध्य विष्णुजि ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ तस्मादेने विष्णुजिते रोदी योगे न रुद्रसुक्ते नातिच्छंदसास्ते न छंदसाश्चेन स
 मर्द्धयति ॥ तिष्ठत्यस्य न संखयेदिति ॥ अस्ते वयामरुत्सुकस्य तिष्ठत्यस्य न संखयेदिति ॥ न संखयितं चेद्यदीदृशेतादृशे
 तादृशेनेति न संखयिकल्प्य उच्यते ॥ सर्वास्ते वयं संखयेदिति ॥ सर्वास्ते वयं संखयेदिति ॥ सर्वास्ते वयं संखयेदिति ॥ सर्वास्ते वयं संखयेदिति ॥
 खयेदित्यभिमतः पुरुः ॥ अस्मिन् प्रशंसा ॥ अत्र वै न संखोदद्विहेतुत्वात् ॥ अत्र प्राराः प्रारास्त्यनुकूलत्वात् ॥ प्राराः शिल्पा
 नित्यत्वाच्चित्त्यत्वमप्येवमामरुत्सुकस्य ॥ शिल्पान्यवष्टेभकत्वात् ॥ प्रारोप्येव तत्रेन प्रकारेण प्रारोप्येति ॥ प्रकारांत
 रेणान्तरं प्रशंसति ॥ अथो इति प्रकारांतरे वै निमित्तं प्रजापतिर्विष्णुजितः सर्वाः प्रजाजनकत्वं प्रकृते संवधाति ॥ एष यजमा
 न एतदिति क्रिया विशेषणं विशेषरूपेण जायते यो विष्णुजितो यजते तस्मात्संखयति ॥ जातः प्रथमं चिद्विदुर्न संखयति ॥
 न कश्चिद्वच इति ॥ ३ स्विगते ॥ गत्यर्था वाचुरादय इति विकल्पितो रिचानिरुपसर्गः ॥ दीर्घस्तमेवामपि दृश्यते इति ॥ पुरुष इ
 ति ॥ अतो जातस्य संखयं संखेधो युक्तः ॥ तत्रैव न संखयं संखेधेनेन यजमानममृतात् ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च पाच्छंदसोतिच्छंदसो मृतत्वा
 य प्रजनयति ॥ ते मृतत्वमाप्नुवन्ति ये विष्णुजितमुपयन्ति ॥ अमृतत्वो मयस्य शरीरस्य जातत्वात् ॥ विष्णुजिता विशेषरूपेण जा

राम.
५८

तो अमृतादेवा मरां सेवेत्यर्थः ॥ पुनः पुनरतिच्छंदसा प्रशंसन्तगती शंसमपिशंसमिष्टो नमन्यते ॥ ततः कल्पस्तत्रे जगती शंसं पंक्ति
 शंसं सेवेति पुरुषं समाप्ति ॥ १३ ॥ स सर्वसोमः सर्वष्टष्टिष्टोमः संतिष्ठत इति ॥ अतः परं विष्णुजितः संखादिवेकमाह ॥ सर्व
 सोमः सर्वष्टष्टिष्टत्युवाच ॥ यः सात्रिकः सांवत्सरिको विष्णुजितो गृह्योमः संतिष्ठते ॥ अग्रिष्टोमो भूत्वा समाप्नोति ॥ संवत्सरं
 सर्वं गवामयनेन सिंस्तत्प्रकृतिष्वमेव संवत्सरं भवतः सांवत्सरिकः सात्रिकः ॥ ३ भा ॥ यो विशेषणं विशेषणं व्याप्यमपि तद्विज्ञो भव
 तिच्छंदसि ॥ यावमानं सौम्यमित्यनुकूलरामपि दृश्यते ॥ प्रतिष्ठावा अग्रिष्टोमः प्रतिष्ठित एवेति प्रशंसा ॥ एकाह उवेदि विष्णु
 द्वात्रिंशत्संखयेति ॥ इह ते वै दीक्षिष्यमाणो इत्यारभ्य संवत्सरसंखये चोच्यते इति ॥ तद्देवराहान्युच्यते ॥ परं सिमान्यहान्यत्रापि वि
 नियुज्यते ॥ यथा शास्त्रं त्रीयोद्वादशाहः सूत्रे संगृहीतः ॥ अतिरात्रः सुत्यानां प्रथमं चोत्तमं च मध्ये दशरात्रः पृथक् ॥ षडहस्वय
 म्छंदो मादशममहरिति ॥ तथा द्वादशरात्रं योही न्नाद्वादशाहं यथा द्वादशाहप्रभृती निसत्रासीतेषु पृथक् मिलावप्रभृ
 ती निसात्रिकारो वेदविनियुक्तानि शारदांतरीयाणि सूत्रे दर्शितानि ॥ अथ कोहः संघातो दशरात्रमधिकुचीतादितो वच्छेद
 इति ॥ एकाहार्थं महाव्रतमाहरंतीत्यादि ॥ एवं विष्णुजिदेकाहस्तेनाप्येव विनियुक्तः ॥ एकाहो वै विष्णुजिदिति ॥ तथा शारदांतरे
 रात्रिसंखेधो विष्णुजिद्विनियुक्तः ॥ सूत्रे संगृहीतः ॥ यथा विंशतिरात्रे संखेधो ॥ अथेता न्यवदं सभिल्लवोभिल्लवोभिजिदि विष्णुजितो वा

न्नाद्यस्योपायेऽदंतपः॥ नैवादेवसेदिति। पुनस्तयोऽंतं ब्राह्मणो देयकन्यायामंबोधेनामजायेते। निषादः प्रदकन्यायां स
 पारसवउच्यते। निषादानां समवायेनैवादस्तस्मिन्नेषादेवसेत। यायावरोभत्वात्तत्रवसेत। एतद्वाअवरमाह्यनीचंस
 नृदि साधनं यन्निषादसंबंधो नैवादः। तस्मादवराह्यस्यमाकादिरूपस्यान्नाद्यस्योत्तरत्रोपायेऽदंतपः। वेपथेव
 सेदिति। नैवादवासानंतरं वेपथेवसेत। वेदिति प्रसिद्धौ वेपथः पुष्पतीवसमृद्धवसदाभवति यदैरेयन्नाद्यं चिरस्थापि
 तस्योपायेऽदंतपः॥ रुत्रियेवसेदिति॥ ततः रुत्रियेवसेत। वेप्रसिद्धौ एतत्परं श्रेष्ठमाह्यं समृद्धि साधनमन्नाद्यं यत्
 त्रियः पराह्यस्य श्रेष्ठस्यान्नाद्यस्य शालिमुद्गादेरुपायेऽदंतपः॥ ब्राह्मणो समानगोत्रेवसेदिति। ततः समानगोत्रे ब्राह्म
 णो वसेत। वेपथे रुत्रिये ब्राह्मणो वैकवचनं जाते। यत्समानगोत्रे न्नाद्यं बंधुवर्गोपभोग्योम्यंतस्योपायेऽदंतपः॥ संवत्सरं
 रं चरेदिति। एतत्तपः संवत्सरं चरेत्। तपसि गुराविधीनाह। अधः संवेश्यः धः श्यापी भवेत्। अफालरुष्टं प्रप्रतिगृह्ण
 न्नामं याचति। न फाले कष्टं ये वांते नी वारादयोऽफालरुष्टाः तानेव प्रतिगृह्णाति अमं न याचति। इदं धत्तं वत्सक
 वीरूपमनुवसानः। धत्तमिति ब्रह्मलेखं दसी तिके फलुरालोपस्ततो धत्ते। तेनानुसवनेन तदवराह्यं पराह्यं वदासौ
 नुवसेदिति प्रयोगः॥ द्वादशरात्रं चरित्वेति। संवत्सरं चरेदिति पुरुः परकीयः। स्वकीयं पुरुमाह। द्वादशरात्रमुक्तवत्तं च

राम.
 १००

रित्वाथानंतरमन्यसेषु भूषायेत्यादिति हस्माह कोषीतकिः। अन्यसेषु स मृदिरुजापे इत्यर्थः। द्वादशवेमासा संवत्सरः
 सा द्वादशरात्रात्मिका संवत्सरस्य प्रतिमा प्रतिनिधिः॥ प्राजापत्यान्यनिरुक्ता नीति। सर्ववेदसद्विरासं बंधेनोत्तम
 तमुक्तमधुना सिंहावलोकनन्यायेन प्रातः सवनं होत्रकविषयमनुसंधत्ते। छंदोगानां प्राजापत्यानि आत्मानि भवंति का
 नि वत्समारानिकं यंते वां प्राजापत्यावमत उक्तमतिरुक्ता नीति। दशममहर्षिवाक्यादादिति रुक्तेतदीयाभीति प्राजा
 पत्याभीत्यक्तं। पंचविंश ब्राह्मणोप्यक्तं देवतापदानां मस्य सत्त्वादनिरुक्तेतदीया नीति प्राजापत्यानीत्यक्तं। पंचविंश
 ब्राह्मणोप्यक्तं देवतापदानां मस्य कानीति। यदतिरुक्ता निनेन विभवंतीति मित्रावरुणा विंदात्री वयदवाच्यौ नेति यावत्।
 तस्ये। तस्य विष्मृतिः सर्वदृष्टयेव तानः शक्तं पार्थिवस्येति मे जावरुणस्य पुंनंति ब्रह्ममरुषमिति ब्राह्मणं छंसिनं
 रिषास्यंत ईत इति तमीलिष्ये अर्चयेति वाक्वाकस्येति होत्रकाणां स्तोत्रिया भवंति। षष्ठस्याह इति। सर्वदृष्टे
 विष्मृतिप्रतिप्रातः सवनेनुरुपायस्य स्यात्क्रियेत्तोत्रियास्तानु कुर्वीरव। एषस्याह इति। सर्वदृष्टे विष्मृतिप्रतिप्रातः सव
 नेनुरुपायस्य स्यात्क्रियेत्तोत्रियास्तानु कुर्वीरव। एषस्याह इति। एष स्तोत्रियो होतुस्तद्विषयं नैतत्
 किंतु होत्रकविषयं प्रातः सवने। आत्मानि त्यधिकारान्। ततः प्रतिवासर उदित इति मे जावरुणस्याप्येता त्रिपत्तमनुक्तं

मेवावरोहोविष्मजितिसर्वदृष्टेकुर्वीत। भिधिविष्ममपदिषइतिब्राह्मणाखंसिनम्राज्यसोत्रियस्तमनुरुपं ब्राह्मणाखंसीकु
र्वीत। यजस्यहिस्वकृत्विजेत्यक्षावाकस्याजसोत्रियस्तमनुरुपमक्षावाकःकुर्वीत। यद्यपिविशेषतःसोत्रियानुरुपाप्येते
स्यांशास्वायंनोक्ताःकिंतुसामान्येनवक्षतिबालूमेत्रावरुणम्याक्षावाकश्चोवैदियुरोभवतस्तस्मात्रोपातःसर्वे
दिदेवताःशंसतइत्यादि। सोत्रियांस्तस्मात्सोत्रियाननुरुपान्कुर्वीत्यहर्गणविषयमपिसामान्येनैववक्षति। त
थापिविशेषाःश्रवेहिताःशाखांतरीयात्राश्रयणीकाइत्यर्थेइत्यादीनिमूलानि। उक्तार्थप्रशंसति। प्राजापत्यवैषष्ट
महःप्रजावतिर्विष्मजितस्माद्यक्तंषष्ठस्याहःसोत्रियाननुरुपान्कुर्वीरन्निति॥ इतरेयंचतदुक्तमिति। इतरेपंच-सो
त्रियाःपृथ्वाउहसंबंधीनांपंचानामङ्गाप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपंचमानांतासोत्रियानावापेचुरुयेभ्यःस्वभ्यो
नुरुपेभ्योतंतरंकुर्वीरन्नातमाहुरेकाहःषलहइत्याद्युक्तं। आवृत्तावावृत्तसोमेधितुक्ताप्रंचमस्यहंवृत्ततमचतुर्थस्य
ततस्तृतीयस्यततोद्वितीयस्यततःप्रथमस्येतिक्रमेणशंसनं। वृद्धिनेकाहभूतस्येत्क्रताप्रथमस्याहवमित्यादिक्रमे
णशंसनं। यद्यपिविष्मजितावृत्तसोमेवतथाप्यनुवादएवावृत्तसोमेधितुक्तंकल्पसूत्रेकेवलएकाहभूतःअथ
वान्वरात्रस्तथावृत्ताउच्यते। आवृत्तावृत्तानेएकाहभूतइति। नवरत्रेभिजितःस्वरसाम्नांवावृत्तत्वाद्द्व्युत्तसामेजस्या

तापर्यासैः परिदधतीति । नित्योक्तवानेत्योक्तस्यारण्यकीसादत्वावहतेतैरित्येत्तद्वैः परिदधतिसर्वे मैत्रावरुणप्रभृत
यः । आचत्रानित्कत्वा । ऊर्ध्वनेकाहभूतस्येति पक्षद्वयं परशरदीयंकल्पसूत्रे । तत्रापि पर्यासैः परिदधति । अस्यार्थवा
दः । प्रतिष्ठावैयकीसासैः पूर्वशस्त्रं प्रतिष्ठितं भवति । प्रतिष्ठित्या एव प्रतिष्ठित्या एवेति द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तौ मे
गलत्तत्त्वनाया ॥ इति श्रीमन्माधवमुखात्मजविनायकमहकृते श्रीकौषीतकिब्राह्मणस्योपेन्द्रविंशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥
विंशी प्रथमोऽध्याय इति । गवामयनेहः क्लृप्तिर्द्वितीयापराधेनातिशयेण यद्यप्यपराध इत्यादिना । तथाप्येवमात्रात्तादात्म्य
श्चतुरश्रतुरोमिलित्वा तु ययंति दृष्ट्या रंभराणां त्वा ऊर्ध्वदिग्भित्तमस्तुरश्रतुरोमिलित्वा तु ययंतीति । एवं सति प्रायरा
यातिरात्रश्चतुर्विंशं वेति द्वे दृष्ट्या तैश्चतुर्भिरभिल्लवेत्त्रिंशदिति प्रथमे मासे द्वाविंशदहानि । ततो द्वाविंशदहानि अ
स्तिन्निति युक्त्या द्वाविंशी प्रथमोऽध्यायः । एतान्तोर्द्विनिष्ठं दसीति निः । उत्तमे मासि च गोत्रा पुषी द्वे अहनी । अत ऊ
र्ध्वं सप्तार्थं च द्वा मासात्वात् । एवमेव छंदो मासत्रयः । छंदो मेभ्यः सर्वदृष्ट्या यदहस्यनियमतो वृद्धिः । उपक्रमेण चैवाश्र
द्वे वा इति कीर्तनेन दृष्ट्या यदहोत्तरं भवेन्नियमस्य दर्शनीयं ॥ अथेतन्नस्य चाक्रोदरासमहरिति नाम दर्शनाच्च । ततो
गोत्रा पुष्पिपरो यंदकरात्रः । ततो महाव्रतं ऊर्ध्वं च द्वा मासात्वात् । तत उदयनीयातिरात्रः । अंतो महाकौषीतकिब्राह्मणस्योपेन्द्रविंशोऽध्यायः ॥

नरुदयनीयमतिरात्रमुपयंतीककेः। सोऽप्युर्ध्वं हरेत्रयो भिन्नवाः। परवदृष्ट्यवलहः पुनः परस्तात्पर्वसीत्यभिलेभ्यः परस्ता
 द्वावोक्तिर्यदीनाह। एवमुक्तसो मा सो विहा विंशी। एतन्मूलं कल्पसंग्रहीतं। श्रीमभिलेकानुपयंतीसु गं ररा गं मरा
 तमतिरात्रेवेति। संख्या मुपजीवार्थवादमाह। द्वाविंशदहारा नुष्टु पवागनुष्टु चतुर्भिः वादेः प्रणीताह। तेनेन द्वाविंशते
 नवाचा प्रयंति प्रथमत आरभंते वाचमन्त्रादि एते वाचं लक्ष्मीकृत्य समापयंति॥ अष्टाविंशतिना वभिजो विष्टुवंतं मासा वि
 ति। विष्टुवंतमभिजो अष्टाविंशतिदिनो मासो। श्रीमभिलेकानुपयंतीष्टुष्टुमुपयंतीभिः जिह्वरसामानस्त्रय इत्या
 रावष्टाविंशी। विष्टुजिह्वरसामानस्त्रयः दृष्ट्यमुपयंतीको भिलका इति परतो अष्टाविंशी। विंशतेत्येति द्विभिः। संख्या मुपजीवार्
 थवादमाह। अष्टाविंशत्यहरोक्षिस्संबंधेन मासानुपयंति। अक्षायोगे प्रशंसिते उत्तरपार्श्वे त्रेधा मंतयो गं संभाव्यमभि
 मंतंयोगमाह। अथेति पक्षान्तरा यथा धियोऽप्रीवा उक्तं। सिन्ध्या इत्येतरुं ज्ञेयं। अथेति पक्षे रोपतस्य यदि युवा
 उभयपार्श्वयो रूपस्थितत्वात्। तेनेन अष्टाविंशतित्वप्रकारेण श्रीवा एव कल्पयित्वा तासु श्रीवासुधिरः प्रतिदधति। श्रीवा इति
 बहुवचनं दिनानामष्टाविंशतित्वानुसारेण श्रीवा वपवरा स्थितगादिविषयं॥ तदाहुः कतरेषामिषोक्तमिति। संवत्सरं
 सत्रमहः समुहयेन हाररूपं मध्यमशिरूपस्तत्र विष्टुवानि त्येवं प्रशंसति। तदिति प्रस्तावेद्ययोः आहुः प्रष्टारः। एवविष्टुवाने

राम.
१२

तरेषामक्षां किमवरेषां किंवापरेषामिति। उत्तरं केवलं नावरेषां नपरेषामित्याहुः कर्मयेषां वा एषोक्षा मुभयात्वेतात्पर्यानि
 तस्यसंबंधीनि पूर्वापरीभावेन भवंति। एवं पूर्वापरीभावमात्रं संबंधहेतुर्न गुरा प्रधानभावेन न्योत्यं संबंधइतिल आह
 सरउभयतः साम्यार्थं दृष्टति। तदाहुः प्रष्टारः कतिपय इत्यस्मिन्नकतिपयलहः संवत्सर इति। उत्तरं वाष्टिः पलह इति। स
 प्रपंचाष्टाष्ट्याभिलेका एव बलहाः। प्रायणीयातिरात्र अतुर्विंशमादौ मध्ये भिजिन्नयः स्रसामान इत्येकः। स्रसामानस्त्र
 यो विष्टुनिद्रोऽप्युर्ध्व इति द्वितीयः पलहः। छंदो मास्त्रयो दशममहर्महाव्रतमुदनीयातिरात्र इति तृतीयः पलहः। इति स्था
 भाविकैः कृत्रिमैश्च पलहेरित्यर्थः। तदेतदव्यवलेखि संवत्सरायतनं न विरुद्धमवलंबते। किंतु सममवलंबते। पूर्व द्वाविं
 शीततमत्वारस्त्रिंशिनस्तत्को अष्टाविंशीततो मध्ये विष्टुवाय। द्वितीये पार्श्वे एको अष्टाविंशीततमत्वारस्त्रिंशिनस्ततो ते ह
 विंशीति। हारे विमध्यमरोः पार्श्वद्वये उत्तरेषां नरानुगुणेन सममवलंबनं न व्यवलंबनं न व्यवलंबनं विज्ञात्रेत्यर्थः। तदिति प्र
 स्तावेयेषजमाना एवं संवत्सरस्याहानि युंजंति ते यजमाना एता न्कामा नृधुवंतिये कामाः संवत्सरे इति संवत्सराणां विवि
 धा उपमोगा इत्यर्थः। अथेति पक्षमेदोये यजमाना अतो यथा संवत्सरस्याहानि युंजंति तेना न्कामा नृधुवेतिये संवत्स
 र इति॥ अथ हे कुरुक्षेत्रे नवमासानुपयंति। अक्षायोगे प्रशंसिते उत्तरपार्श्वे त्रेधा मंतयो गं संभाव्यमभि मंतंयोगमाह। अथ

तिपक्षां जरा यथा र्थाहेति काविका र्था एकेवृद्धी नेवमासानुपपेक्ष ह्यन्यहानीति प्रवर्णार्थे विधा प्रवर्णमभिज्ञासतः एष्य
ति एष्यां तं पक्षात्तये वो तरे यदुसीनतु एष्यः पूर्वसतो भिल्लवा इति एष्यां भरणं पक्षः ॥ तथा हान्य विप्रथममदितीयत्वात् यत्
तुर्थपंचमषष्ठक्रमेण भवन्ति नतु षष्ठपंचमादिक्रमेणोत्पद्यः ॥ अस्य मतस्य प्रशंसा विप्रसिद्धो ॥ उभये मास रूपं संवत्सरस्य
होरूपं संवत्सरस्य द्वयं यथोक्तं क्रमेणोहाम आरोहाम इति ॥ मासा एवावर्ते रत्रिति द्वितीयं मतं ॥ एष्यां तत्वं प्रवर्णार्थे एष्यां भ
रात्तमुत्तरपार्थे इति मासा एवावर्ते रत्र ह्येगः प्रथमद्वितीयत्वात् यादिक्रमेणोति ॥ अहानीत्येक इति तृतीयं मतं ॥ अहाने
वषष्ठपंचमचतुर्थदिक्रमेणोवर्ते रमासांस्त एष्यां ता एवेति ॥ असिन्मते युक्तिः ॥ य एष्य एष्यः पउहः पुनः परस्तात्पेति के
मेभ्यः पूर्वतेन दशरात्रः एष्यां भरा इति समयं पार्थ एष्यां भरां संपन्नमिति मासा आवृत्ता इति वदंतः ॥ तदा कुर्विदुस्तदसं
वा एतदिति ॥ विदूररूपं वा इति वा पाठः ॥ प्रथमतः तीये मते एष्यां भरा नवा ऊर्द्ध विप्रजित इत्येते निरस्तौ ॥ अहानि नावर्ते रमा
सा एवावर्ते रत्रिति द्वितीयं मतं दूषयति ॥ तत्रे पुमते पुसत्सिद्धांति न आहुः ॥ वे निमित्तं विशेषेण दुरुहं रूपमेतच्चित्रं
त्रयस्त्रिंशश्च सोमो ॥ त्रयस्त्रिंशं तं कृत्वा यत्रि दत्तं क्रियते तदत्तं दत्तं इति नीचे यत्नं विशेषेण दुरुहं रूपं दुरुहं रूपं ॥ एतदेव
दर्शयति तद्यथा गिरिशिरव राज्जर्तमभिप्रस्कंदे देवत इति ॥ तस्मादेव दोषा दहानि वर्ते रत्रे तत्सोमं कृतं त्रं सोमामृतं चिंद

राम.
१०३

दोषस्तस्मात्त्रा यत्त इति सोमं कृतं त्रं ॥ मासा आवृत्ता अपि सोमं कृतं त्रं तेषां भवन्ति ॥ तस्मान्मासा वृत्तिरहयोगा वृत्तिरिति
तदेतत्वं षष्ठमहस्ततः पंचमं ततः चतुर्थं ततस्तृतीयं ततो द्वितीयं ततः प्रथममिति द्वितीयं पक्षं विप्रसिद्धिः ॥ ॥ अथातो गो आ
पुषो मीमांसेति ॥ अथात इति सकला भिल्लव एष्या वृत्तं नंतरमनुष्टीयमानयोर्गो आयुषो रक्षो मीमांसा विहते गो आ
पुषी उपेयुरिति ॥ पूर्वपार्थे प्रथमं गोस्तत आयुस्तरपार्थे इह प्रथममायुस्ततो गोरिति विहते परस्परं पूर्वापरीभावं प्राप्ते
उपेयुः ॥ अत्रैवार्थवादः ॥ अहोरात्रे वै गो आयुषी द्यात्मकत्वेन प्रसिद्धत्वात् विहते वा इमं अहोरात्रे अतो न्यसिन्निति क
दा विदहः प्रथमं कदाचि द्वात्रिः प्रथमेति व्यवहारात् ॥ अथोद्यावापृथिवी गो आयुषी द्यात्मकत्वेन प्रसिद्धत्वात् विहते
वा इमेद्यावापृथिवी अतो न्यसिन्निति ॥ प्रवाहनादित्वेनोभयोः पूर्वापरीभावात् ॥ अथो प्राणापानो वै गो आयुषी द्यात्म
कत्वेन प्रसिद्धत्वात् विहते वा इमो प्राणापानावयो न्यसिन्नाशरीरे उभयोर्मिश्रणात् ॥ प्रत्यतिष्ठतेति निर्दिष्टे पुनर्वै पु
त्येकमभि संपद्यते ॥ अहः प्रत्यतिष्ठत राविप्रत्यतिष्ठत एव योः पृथिवी च प्रत्यतिष्ठत प्राणापानश्च प्रत्यतिष्ठत ॥ तथा
विहतं गोरहरायुश्चाहः प्रत्यतिष्ठत विहारयोग्यं सप्रकाशकं प्रतिष्ठितं भवति ॥ प्रकाशानस्येयारव्योमेत्यात्मनेपदं ॥ तेह
क ऊर्द्ध उपयंतीति विहते उपेयुरित्यत्र परमं तं प्रदर्शयति ॥ विहते इति स्वाप्यते ॥ एकेते गो आयुषी ऊर्द्ध यथावि

न क्रमे उपपत्तिः पूर्वगोः पश्चादापुरितिः। उक्तेर्धे हेतुवदंतीत्याह। उभे गोः आधुषीकृद्द्वयव्याविधान क्रमे अत्र ये अहिंस्ये। तद
 तिस्रोऽन्वयः। तद्विस्तारः। दशरात्रमनुष्येष्टस्य सोमासे च न्यामिन्नविकाः सोमा इति क्रमेणावर्तते इति वदंतः इति अत्र
 वदन्त्यामिन्नवकोः प्रकृतिविकृतिभावः। अत्रोत्तरमाह। तत्रासत्यादुरुत्तरं। यदेवेदं द्वितीयमहर्ष्यं चतुर्थं तृतीयमेतेवाङ्गो
 आधुषी इति। अथमर्थः। अस्मिन्नुत्तरेणार्थे हेतुगोः आधुष्याय च सामभिन्नवानामावृत्तिसंख्या नकोर्गोः आधुष्यो रजीति। अ
 थ कश्चिच्छेवानुवचने वेति। अस्याः श्रुतेरियं शैलीपक्षमात्रं प्रापेत्तावशिष्टे प्रापश्चित्प्रसंगमारभते। अथ यथायमि
 त्प्रतिनिधीनिति प्रापश्चित्तोद्देशो ब्रह्मत्वात्प्राकृतः। अथ यदि पशुरनीत इत्यपि पशुसंबन्धा समाप्तो प्रसंगः। तथा यमपि
 प्रापश्चित्प्रसंगो त्यागको वेत्ति यतो। युक्तं चेत्तत्प्रापश्चित्कर्मप्रयोगा समाप्तो निर्वृत्ते प्रयोगे पशुमाने न्यत्र प्रवृत्ते प्रापश्चि
 त्तुल्यतावसरमेव। पुनः क्रिया रूपं प्रापश्चित् यद्यपि प्रवर्तते। परं सर्वप्रापश्चित्तं विशेष प्रापश्चित्तं च न प्रवर्तते। तथा वा
 तपतीत्यादिकानि प्रापश्चित्तानि स्वतंत्राणि च तथा शास्त्रानुवचनविषयानि संध्यातीत्येवेति। महाप्रयोगो व्यावशिष्टे
 प्रसंग समयो नायुक्तः। अथेति विशेषाधिकारार्थः। इति मां संत इत्यनुपः। कश्चिच्छेवानुवचने वा सामिधेन्यायानुवचने
 प्रातरनुवाकायानुवचने वेति शास्त्रतो न्यत्रापि वा प्रमत्तः प्रमादादुपहृन्नात्तदा विधिकिंसा वा स्यात्पश्चात्तापमात्रं वा कुर्वीत।

यदोपहतमतिक्रान्तं मन्यमानो मनसा वृत्तांतमीह माणो विनिवृत्त्या ग्रेतनी प्रवृत्तिं त्यक्त्वा पहतमनुपहतं यथाविहितं कृत्वा
 वृत्तांतादानं तर्क्य घथाविहित करणानंतर्क्ययोगः स्यादिति पदद्वये मीमांसायां परमं तेतावदाह। अथ हस्माह वैग्यः।
 तथयाविहित करणानंतर्क्ययोगः स्यात्। किंतु पश्चात्तायादिकं विधाय ग्रेतनी प्रवृत्तिमाद्रियेत। यथाविहित करणोतेन
 सह क्रमार्थमतिक्रम्य पठितादिना मंत्राः द्विः पठितव्याः स्युः। तथा चातिरिक्तो वा एवमंत्रस्याघोष च नाद च नेविनादिरुच्येतात
 स्यात्तानंतर्क्ययोगः स्यादिति हस्माह वैग्य इति। अथ हस्माह कौषीतकिरिति। विषयविशेषेण विवेको भवतीति कौषी
 तकिराहस्माह सर्वत्र द्विरुक्तमया तानंतर्क्ययोगः स्यादिति न किंतु शास्त्रेनुवचने वोपदेते कृदिति ज्ञायत एव न्यथा ज्ञातं तद्य
 थाविहितं कृत्वा स्वत्येवावधाने आदितो वारभ्य प्रयोगः स्यादित्याह परिमितफलानि वा एतानि कर्मणि पेषु परिमितो
 मंत्रगणाः प्रयुज्यते। उपदेते पियदि परिमित एव द्विरुक्त एव प्रयुज्येत तथा फलेन न न वेत्त। आ वृत्तेः प्रशंसा माहा अथाप
 रिमितफलानि येन परिमितो यथा वक्तव्यो न द्विरावृत्ते मंत्रगणाः प्रयुज्यते। मनोवा एतद्यपरिमितं मनसः सर्वविष
 यत्वात्प्रजायति वैमलः सर्वविषयत्वानुलोप्यात्। यत्तु उच्यते प्रजापतिर्यज्ञादिष्ठात्री देवता। स्वयं वैतद्यतो यत्तु स्युः पुन
 यनो परिमितं शास्त्रादिदिह हस्माह कौषीतकिरिति किं मनसो परिमितफलस्य यत्तु स्युः पुन। उपसंहरति। तस्मादानंतर्क्ययोगः

गः स्यादिति हस्माह को वीतकिरिति। ऊटि साहचो सर्वप्रायश्चित्तमपि न भवतीत्याह। मितं देवे मिते नापरिमितस्यावश्यं
 मिते ऊटिति पुनरावृत्तिर्भवति॥ एतदनुत्तरा मिति हस्माह को वीतकिः। अतो नाहुतिं सर्वप्रायश्चित्तमपि न कुर्यात्।
 सर्वप्रायश्चित्तकरणे विकर्मसिद्धिर्भवतीत्याह। तथा ह्यजमानः स्वर्गं लोकान् सर्वान् कामान् सर्वान् शीर्ष्यातीति सर्वं वा
 मृतत्वं माप्नोति सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठं स्वारज्यमाधियत्तं पर्येति यस्येवं किंपते। अनेनाहुतिनिषेधे नाहुतिप्राप्तिं दर्शयता
 व्यवस्था सूचिता। ऊटि साहचो नाहुतिर्विलंबिताह त्वास्तु प्रतीपमानवैरूप्यकृतेवे गुरूपपरिहाराय सर्वप्रायश्चित्ताहु
 तिनिधी कुर्वतीत्येतदनुगृह्यते सर्वप्रायश्चित्ताभावव्याख्यानाभावे तु विरुद्धते॥ ३॥ अथ यद्यहं परिधानादिति। उक्तं
 आहुतिनिषेधः स ऊटिति बोधविषय इति विवेकाय व्यवहितबोधविषयमाह। यदि परिधानात् परिधानी या अस्यापाकरो
 ऊर्ध्वं या सा पुरोनुवाक्योर्ध्वपरिधानी या नास्तिकित्वे कैकेवकृत्तत्र प्रणववृषद्वारयोर्ऊर्ध्वं वा तिकांतमुत्तरां बुद्धेत्
 कात्तेर्नावांतरप्रयोगसमाप्त्यत्र समसमाप्ते महाप्रयोगे यदि बुद्धेत् तर्ह्येतस्यावेलायां भवति प्रायश्चित्ताहुतिरिति
 प्रागहिरवाच्यं न्येत। भवतीत्यत्राहुतिरिति कर्तृत्वेन संबध्यते। नाहुतिमिति निषेधेन बुद्धिस्तत्तात्पर्यमाह। अथ शब्द
 स्यपक्षे त राधिकारार्थस्य संनिहितो लोकेन प्रवृत्तत्वात्॥ तस्मात्त्रे तस्यावेलायां मतिकांतमुत्तरां सदस्यो बोधयेतेति

रम.
१-५

स्माह पैंग्य इति। तस्मादिति यतः प्रायश्चित्ताहुतिर्भवतीति प्रयोगपरिच्छिन्नेति कर्तव्यतातोऽतिरिक्ताऽनुष्ठानमापद्यते। इति प
 रा मृष्टं। तत्र यदि स्वयं बुद्धेत् तर्हि प्रतिरोद्धुमशक्यत्वात् प्रायश्चित्तमतिरिक्तमपिक्रियतां परंतु सदसि भवः सदस्यो योनो बो
 धयेतेति हस्माह पैंग्य इति। बोधनेतिं दामाहा स्थाणुं वृत्तिं। मूलसंभेदो भ्यते गर्त्रे वा यतस्वपमन्ये न गर्त्रे धीयते वा तत्त
 रां प्रमीयते वा यदि सदस्यो तिकांतमुत्तरां बुद्धेतेति पैंग्य आह स्महेति॥ कृतस्यानावृत्तिरिति। उक्तमर्थमवश्यांगी कार्यया
 संमत्या समर्थयते। निमित्तं नैमित्रिकं प्रवर्तित्वं निमित्तं तज्ज्ञातिपदिन ज्ञातृर्हितस्ये कस्यानुष्ठानं संततमापद्यते इति।
 प्रातरावमनसंतस्ये वदिनं यायात्। निमित्तं न प्रवर्तितं नैमित्रिकं यदि कृतं तर्हि निमित्तत्वहानादावर्तितं नैमित्रिकं सदैव दि
 स्यात्ततः कृतस्यानावृत्तिरिति हस्माह रुणिः सर्वसंमतं। अत्रैवार्थविवेके न संमतिमाह गुरालोप इति। निमित्तं प्रधानेन
 संबद्धं भवति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादि। तत्र नैमित्रिके प्रधाने इति कर्तव्यता संबंधः प्रकरणावतु सेति कर्तव्यता
 कं निमित्तं न संबद्धं भवति। अतो नित्यनिमित्तं न प्रवर्तितं नित्यं गानुष्ठानं यथाशक्ति भवतीति वरितं दादया ध्याय्यं
 पक्षे ध्याये। तथा सति गुरालोपे कृतस्य प्रधानस्यानावृत्तिरिति न केन राहस्येति। ततस्मात्प्रधानं यदि न प्रवृ
 त्तं तर्हि निमित्तस्य सदा वा प्रधानं कर्तव्यं गुरालोपे न कृतं प्रधानं नावर्तत इति सर्वसंमतं। तस्मात्त्राति कांतमुत्तरां समिति।

पेग्यस्तेतदुपजीवने नाह। उल्वरा बोधने कर्मार्थं कृतमप्यावर्तनीयमापद्यते। कुतः अनिकांतस्याकरणे जावन्मात्रस्य क
 रणो वक्रमो वा भ्येततस्मादति कांतमुल्वरांसदस्यो न बोधयेतेति हस्मादपेग्यः। न के वलं सदस्यस्येव दोषो यज्ञोपि दुष्टो जा
 यत इति निराप्रवृत्तमुपसंहरति। अहो वारतद्यस्य यद्यति कांतमुल्वरांसदस्यो बोधयेतेति तस्मात्तत्ति कांतमुल्वरांसद
 स्यो बोधयेतेति हस्मादपेग्य इति॥ अथ हस्मादेवोदासिं प्रतर्दन इति। पेग्येन यदुक्तं कृतमप्यावर्तनीयं प्रसज्येता
 तिरिक्तायां नुष्ठानं चापद्यत इति तदुभयनिराकरणा यप्रवर्तते। तत्र ब्रह्मतरसं मत्पथमारव्यायिकामाह॥ अथ शब्दपेग्योक्त
 स्पपरिहारत्वेन संबंधात्प्रकृतौ धिकारार्थः। दिवोदासस्यापत्यं देवोदासिः प्रतर्दन इति नामाने मिषीयारां निमिषहेतुसंब
 धिनामृषीरां सत्वं सोमयागं बहु यजमानकमुपगम्योपास्यते पामृषीरां संनिधाने उपविश्या हस्मात्स्यं द्रुमवरो गत्य
 र्थ उपसर्ग युक्तः संनिधानासने वर्ततेत्युक्तं रूपं। किमाहेत्येकायामाह। विचिकित्सं संशयगर्भं विचारणां प्रवृत्त्या
 यद्यति कांतमुल्वरांसदस्यो बोधयेतर्त्विजो मध्येन तमो वा बुध्येत कथं वो युष्माकमनुल्वरां स्यादिति। प्रत्यत्रेत्यो
 क्तार्थमाहाते उह सर्वे नृणां मासुः। तेनां सविता वावस्यते रयत्यमलीकपुरिति नामा ब्रह्मा साहेति प्रसिद्धः स उवाचा अ
 हं ब्रह्मा सर्वेभ्यो मुखोपितृभ्यश्च स्येतदुत्तरं तदेह। हं तेन तु कं पायं सर्वं यामाचार्यं स्तुतिं वयसापि यो यो से जातवर्ष

राम.
१६

पप्रवृत्त्या यद्यति कांतमुल्वरांकर्त्तृवास्तु ये बुध्येता न्यो वा बोधयेत कथं तदुल्वरामनुल्वरां भवेदिति। स्वयमलीकपुरिष
 यविवेका यप रुद्र यमुद्रावयति। मंत्रस्य पुनर्वचनेन वा होमेन प्रायश्चित्तेन वेति। अस्यात्तरं। पुनर्वाच्यो मंत्र इति हस्माद
 जातकरार्थ इति। अस्योत्तरस्य तात्पर्यमेतत्। पेग्यमत्र तस्मात्तानेन र्त्विजो त्रयो गः स्यादिति तत्राभिमते किं त्र्यौषीत कि
 मत्रं प्रागहिमतां तमभिमतमिति। न च प्रायश्चित्ते होमेनातिरेकापत्तिराप्तवाक्यविदित्वेन वेदगुणपरिहारार्थेनानतिरे
 कात्। यदुक्तं कृतस्यावृत्तिः प्रसज्येतेति तन्निरासार्थं पुनरुक्त्या यपति। तमलीकपुरिः पुनः पप्रवृत्त्या त्वं वा नुवचने वा नि
 गदे वा वाज्यां वा यद्वा नुल्वरां तत्तर्त्विजस्तु नर्त्तुयादिति। अस्यात्तरमाह। पावन्मात्रमुल्वरां तावत्तद्व्याहृतं वा द्द्वं
 वापादं वापदं वा वंरी वा पुनर्त्तुयात्तु सर्वमिति हस्मादजातकरार्थ इति। उल्वरां यदि वरीं तर्हि पदं त्रयास्तु नः। यदि प
 दे तर्हि पादं त्रयास्तु नः। एवं पादे द्द्वं पुनर्त्तुया इदं च कचमिति। तावन्ती वा नुल्वरा हेतुत्वादावृत्तिर्मोक्षाय। यश्चक्रम
 वाधो दोषः सविहितस्य लोपे पितृत्पः। दोषजातं प्रायश्चित्तेन पराक्रियते। पापापहर्त्तये च प्रायश्चित्तव्यवहारः। न च प्रा
 यश्चित्तमतिरेकापादकं निर्दोषत्वाय प्रयोगविधिनो यद्विज्ञातत्वात्। तस्मात्कर्मणो महाप्रयोगमभ्येककर्त्तृवास्त्वयं बुध्ये
 ता न्यो वा बोधयेति। पेग्यमत्र सदस्यो न बोधयेति तदुक्तमिति जातकरार्थं तत्र कौषीतकिमन्तानुसारित्यास्थापिते॥ अ

अहस्माहकौपीनकिरिति। पूर्वपरिमितफलानिवा एतानि कर्माणीत्यारभ्य भवतीति हस्माहप्रागदित्यंते नानयारीत्यो
 ल्वरामनुत्वरं कर्तव्यमित्युक्ते। पेंगमतनिरासार्थमहिमावेदनमर्वाजातक रण्यो नुमतिस्तत्र दर्शिता। इदं नीहोतुर्व्र
 राप्तोत्तगीनेतरं महाप्रयोगे समाप्ते पद्युत्वरं बोधस्तदेवता नुस्मृतिसमृद्ध्या सनेमेवनत्वा दुतिर्नीयति कोत्तानुद्
 वरामित्याह। अथेति पूर्वोक्तानिराकृता प्रकाशंतरं भाष्यः। नमंत्रं पुनर्ब्रूयाच्चाहुतिं जुहुयात्। समाप्ते कर्मणि वहे
 लोकि कत्वा घातमाना त्विज्जनिवृत्ते च॥ नापिकर्तुः फलमित्याह। अनुत्वरं मवेगुण्यमेतदिति हस्माह कौपीनकिः
 कथमित्यत आह। यदि होतारो यज्ञस्य किं विदुत्वरं मनुबुध्यमानाः कुर्वन्ति। तत्सर्वं देवो होतारि रनुत्वरं करोति। त
 यज्ञे रनुस्मरणं कृतं समृद्धिमेवोपासीतेत्यर्थः॥ तदेतदृचाः कर्त्तव्यं॥ यथा कत्रामनसा दीनदहा इति। अस्माकं चोयम
 यः॥ पाकं मुदिनाय त इति किं तस्य तृतीयेकवचनं तं मनसो विशेषणं। मर्मा सोमनुष्या यज्ञस्य यजमानचेतेन बुध्यं
 ते तदग्निर्होता कृतुशः काले काले देवान्यजातिसंगमयति। यत्र बुद्धं न कृतं तस्य देवता संगतिर्नीसी दुदेयाभावात्। अग्नि
 र्देवता संगतं तत्करोति। एवमोदुत्वेन प्रमोदेन वा कृतं देवता संगतं स्यादित्यत आह। पाकत्रा मुदेन मनसा यत्र बुध्यंते सम
 तदिति। प्रयत्नेनादर पूर्व मनुतिष्ठं तो यत्र बुध्यंते तदिति। मर्मानं विशेषणं। दीनाश्च दहाश्च दीनदहा इति उत्तरं स्यादिति १७

तिमये नदीनाः कृत्वा प्रयोगावधारणे चतुराः। अग्नेर्विशेषणानि प्रशंसार्थानि। कृतुवित्कृतं कृतं विजानातीति कृतुवित् विजा
 नन्। उत्तरं मनुत्वरं कर्तुं विद्वान्। यजिष्ठः हव्यं देवसंगतं करोतीति। संगत करणार्थं यजिष्ठः इति समासार्थः॥ यज्ञाहं संसि
 तेयहे इति। उक्तेर्धे संसत्यं तस्माह। यज्ञसंस्थिते यज्ञे आह। अथाग्नेर्ज्ञातवेदा इति। तत्रायाहीदिमेयज्ञे जातवेदा इति त
 दाह अथादितिलुजे रूपमिति व्याख्याते। ईशगमा भावेऽकलोपे संयोगात् लोपेरूपं। मानुषे यच्चरिसति जातवेदाः कथमया
 हीदितीमांशं को निवर्त्तयितुं विशेष व्याख्यानं चिकीर्षया पुनः प्रतीकमुपादत्ते। अंतरा पूर्वो अस्मन्निषेधेति। तदा तस्मिन्नुच
 नकाले आह इति संमते। अग्निर्देवो होता मानुषादो तुर्मन्त्रः पूर्वो निषेधयजप इति तदा कमाह। मानुषस्यानो व्यापारे
 देवस्यानो व्यापारे देवसंगत करणमिति सूचितं भवतीति संमतिर्न समर्थितं। मानुषेण होतानुष्ठानसिद्धावपि कर्म समृ
 द्धिर्देवो होतुसाध्ये देवसिन्धुर्धेलिंगमाह। आदिष्ये मेवोत्तरेणाहर्चनं वदति पूर्वपाचर्वति। यदि मानुषेणो वसिद्धिः स्यात्कि
 मर्थं तत्प्रीतिं करोति तस्मादेवो होता समृद्धिहेतुरिति। अंतरः पूर्व इति वाक्ये व्याख्याते होतुः पूर्व इति दर्शनादस्मन्निषेधेति पं
 चम्यं तमस्मद्वत्स्य रूपं पठति। तस्मिन्निषेधे होतुरित्येकवचनमस्मदिति बहुवचनमिति नैकरूपेण समेजसो। सर्व इत्य
 स्यादधि साये कृत्वा होतुरित्यर्थिक संवदे व्याख्यातमित्यपि संभवति। सप्तमी पाठे अस्मिन् यज्ञे पूर्वनिर्दिष्टे इत्यन्वयो भव

ति। व्याख्याने अत एव यथान व्याख्यातं तस्यास्मिन्नित्यपि न व्याख्यातं। अतः सांप्रदायिका विनामकाः उत्तरोर्ध्वः पूर्वावर्गे व्या
 शिषः क्रियायां कर्त्तव्यः॥ हे तात वेदः सर्वं सविंसेतेः कर्त्तव्यं प्रत्ययो भावे च प्रत्ययश्चोरादिकं संभकारं सुविमुच संभक्तिं
 विमुच प्रवर्तय। अस्मभ्यं यजमानाय यत्प्रेद विना कलं सत्यं धनं धेही कर्त्तव्यं र्ध्वः। पूर्वी कर्त्तव्ये तेनाग्ने ब्रह्मणा वा दधत्से
 ति। अस्पर्धवा दः॥ हे अग्ने एतेन ब्रह्मणा वा दधत्से मया कृते न वेदो क्रेतुः सोमं न वदस्व। वद वद॥ वदसः रायः सुः दिव्यं।
 अभ्यासदीर्घं मूर्द्धा दसः॥ ले घडागमः॥ सवाभ्यां कामाविति च। राक्ती वा शक्ता वा विदा वा जने न वायते च कर्म। उत्तरं वै सत्यम्।
 न भिप्रसो विप्रियः प्रापयसि वसे प्राशस्य मर्हति वस्यः॥ नो स्मान्वा जवत्या सुमत्या सृजति। सर्वं मयुक्तं। प्रीतिवते देवे च ततो
 र्ध्वं वदत इति॥ ६॥ यष्टे वा अहन्ते वा इति। पूर्वमेका द्वा मासाः षड्विंशत्या होभिः सहिता उक्ता एषं त्येष्टव्यः। य इह इति य एष
 ष्यः षडहः पुनः परस्तात् य एतीति प्रा सं गिक लिंग दर्शना ज्ञायते तदेव विशदयितुं षडहं संबंधं छंदो मानो व समागमा
 दर्शयति। वे निश्चितं। अस्मिन् पूर्वोत्प्रेष्टे निदे वाः सोमो अमासाश्चाष्टुवन्। द्विष्वकारेणो न्यसमुच्चये। त्रिवदादीनां म
 स्तोमेषां सोमानामेतावन्माससंबंधकरो नाष्टुवन्ना सिरती तातेषां नूतना सोमो नूतनरुत्कंठिता इति रहस्ये ता सोमा
 नात्वा पश्चादेतानेव दृष्ट्या सोमान्द्वंद्वं समास्य नूतनविकीर्षया हि यस्मादयं सोमं कुत आहरिष्यति। अथ यत्न हा न

राम.
१८

तरमेतौ त्रिवृत्तं च दशो सोमो सप्तमहर्ष हतश्चतुर्विंश सोमो भूतेति। चतुर्विंश सोमः प्रथमं छंदो म इत्थं कर्म भवति। अथेतौ सप्त
 रात्रिणां सोमा वष्टम महर्ष हतश्चतुर्विंश सोमो भूतेति। चतुर्विंश सोमो मध्यमं छंदो म इत्थं कर्म भवति।
 अथेतौ वेकविंशत्रयस्त्रिंशो सोमो नवम महर्ष हतोष्टा चत्वारिंश सोमो भूतेति। अष्टा चत्वारिंश सोमं नवम महर्ष वतीत्थं
 कर्म भवति। तेषां त्रयाणां छंदो मानां मध्ये गायत्र्या प्रथमो मितस्त्रिष्टुभा द्वितीयो जगत्या तृतीयस्तद्यच्छंदोभिर्मितास्तस्मात्
 दशमा इति निगद व्याख्यातं॥ नवेकविंशत्रयस्त्रिंशाभ्यां चतुःपंचाशत्सं पद्यते। तच्चाष्टा चत्वारिंशत्रयमेह नि संबद्धाः षड्व
 शिष्टा अ संबद्धा इत्याशं कार्यं वा दो किमुपपादयति। अथ याः षड् सोमो त्रिया अष्टा चत्वारिंश सोम मतिव्यंति। ततो तिक्रमे
 रणोक्ता सोमो देवा कृतवः इत्याहुः। पतः षडुतवो भवेति ताभिर्दशममहस्तायते। एताः षट् दश सस्या द्वा विस्तारार्थं इति बुद्ध्या
 दश सस्या द्वा महत्वं प्रापितं भवति। इति सोमद्वंद्वं समास निर्वहः॥ अंतो वै षष्टमहरय पुनस्तनिये सप्तममहः। पूर्वोत्प्रे
 हनि समुदायेन षडह प्रवृत्तिः समाप्ते व भवति ततो मे न सप्तमेना द्वा पुनः प्रारंभ इव भवतीति। तस्मात्प्रतद्वति सप्तमे
 ह न सत्क्रान्ति शस्यंते प्रायणी यरूपेण पुनः प्रवृत्तिरूपेण पुनः प्रायणी यं पुनरंभणी यं हि सप्तममह इति॥ षवः सु
 कायमानवे भरधु मित्या जमिति। आज्यं शस्त्रं क्रमेण वदादावेव प्रशब्दं वद्वै प्रथमं स्यात्क्रूरं॥ पूर्वी रणमुच्ये

प्रशंसति। तदेतत्तं ज्ञात्रीसूक्तं। समित्येकीभावे। ज्ञाबुद्धिः संज्ञयाः नोन्यमेकमस्याप्रीतस्याहेतुः सूक्तं। एतेव सूक्तेनेंद्रमरुत
 अथ समजानतारे कमत्तं प्राप्ताः। अनुषसगी ज्ञात्यात्मनेपदं। हेतिप्रसिद्धो। परमपि। य एवं वेदास्ते यजमानाय स्वाहातयः
 येष्वायामिसंजानते। इति विशेषप्रशंसा। साधारण्येनाधिप्रशंसति। कयामती कुत एता स एते इति पादे आइता इत्या
 वदाकारवद्राघं तरं रूपं। आवत्प्रथमस्या कौरूपं प्रथममहः षडहेराघं तरं। त्वं सुमेवं महया स्वर्दिदमिति। एतन्मरुत्वती
 येश्वे जागते जगती छंदस्कंदितीयं सूक्तं॥ एंद्रेव वक्ष्यामवसे सुवृत्तिभिरिति पादे आकारवद्राघं तरं रूपमिति। तदाहु
 र्य इयं तरं पृथमिति। विहितं वृहस्पृष्टमाहियसमर्थयते। तदिति प्रस्तावेव्ययं। आहु राहे सारः। स समस्याद् आयात
 नेन स्थानेन प्रथमं रं तरं ततो वृहदित्यावृत्तिक्रमेण रं तरं पृष्ठं। यद्यस्माद्युक्तं। अथेतारूपे कस्मादचहं वृहद्विषयतइ
 ति। अस्मिन्नवमेवाहिये वृहस्पृष्टे वृहद्विषयते। अष्टमेपिराघं तरं पृष्ठं बार्हते शस्त्रमिति वृहत्सं वंधः कियतइति। उत्र
 रमाह॥ तानि वारतानि महासोमाम्य हानि भवन्ति तस्मादचहं वृहद्विषयत एतेषामेवाहं सबलताये। सोमामहातो वृ
 हद्विषयतइति द्विर्वदं सुबदं भवतीति न्याय इत्यर्थः। एतेषां सोमानामसमबलताये। असाधारणबलताये॥ वृह
 त् आतानं शस्त्रारं तरस्य योनिं शंसतीति। वृहतेः पृष्ठस्यातानं त्वमिद्विहवामह इति सोत्रियासुरूपधाप्या सामप्रगायंतं

राम.
११

विस्तारं शस्त्रारं तरस्य योनिमभित्वा अरनो नुम इति तां शंसति॥ नो हेवनः पितेति। प्रसंगात्साधारण्येन नुशंसनमाह। यो
 न्यनुवा दं योनेरननुशंसने पितानोस्मोत्रे वाह। सा योनि रसीदेव सर्वदा शंस्येति हस्माह कोषीतकिः। अतो यत्र त्वं चैतेसा
 मनीसमाने हनिसंति यते यातां तवानेव पृष्ठस्यातानं शंसनादेवेतरस्येतरस्य वारं तरस्य वा वृहते वा योनिमनुशंसते॥
 यद्यकारं रं तरं कुरु रिति। कुंदो गानामुभयसामाये प्रथमम्वंदो मो वृहत्ताम पृष्ठं रं तरं स्याचुगानं। यदेवं गायंति तदा
 योमनुशंसनं वृहदानामुक्तं॥ यदि रं तरं स्थाने कणवरं तरं गायंति तदा यिरं तरं त्वसा म्याद्यो न्यनुशंसनं स्यादित्या
 शं को निवर्तयति। उ इत्यव्ययं। यदि कणवरं तरं कुरुः पृष्ठे वा नुगाने वा तस्य सामो योनिं नानुशंसते। हियस्माह वृहद्व्यं त
 रं कुरुः पृष्ठे वा नुगाने वा तस्य सामो योनिं नानुशंसते। हियस्माह वृहद्व्यं तराभ्यामन्येषां पृष्ठानामपि सतां योनिः शस्या
 नमवतीति हस्माह कोषीतकिः॥ तमुपुहियो अभिभूतो जा अभित्यं मे षं पुरुहूतमृगिमपमिति। एते द्वे त्रेष्टु मज्जारते सूक्ते
 निष्के वल्ये यास्ते भवतः। उ मे अभिवती अभिशब्दवती तद्राघं तरं रूपं। अभिमुख्यार्थेन प्राप्य म्यार्थत्वात्। द्वे द्वे सूक्ते इति।
 उक्तार्थस्य प्रशंसा। देहे सूक्ते निष्के वल्ये शास्त्रमरुत्वती ये च शास्त्रे शास्त्रे स्येते प्रथमे कुंदो मे दियार्थजमान इदं शस्त्रद
 यं। जागस्य मध्यवर्तित्वेन शस्त्रदयस्य प्राधान्याद्यजमानस्य त्वमुच्यते। अत इदं शस्त्रदयमेकं कंदियात्प्रतिष्ठिते यागस्थायना

स्य चंदो मस्य प्रथमायाः चिकित्सातिपदनुचरावुतदितीयादिति। उच्यते। एतत्तु संशयं तत्रं मा सुमिति वचनात्प्रथमायाः कृतं तत्र
 मिति। ११॥ अथायाः ॥ अयं लोकः प्रथममृच्छंदो मइति। मध्यममृच्छंदो मो निरूप्यते। अथ सर्वं चंदोरूपं दयमाह। प्रथम
 मृच्छंदो मो यउक्तः सोयं लोकः द्वितीयो यो धनो जते सोतं रिहलोकः। उक्तमो यो वसते सो सो लोकः। तस्मान्न हदं ति मध्यमे
 चंदो मे सिद्धं निरुक्तं निशस्यं ते हि यस्मादिदं मंतरि हं महदित्येकमस्याः कृच्छंदोरूपं। द्वितीयमाह। अथो अथारब्धवैति स
 क्रानिस्फुरिति। अथारब्धवत्त्वस्य प्रशंसा। एतदहः परमेव मृच्छंदो मे वामि वदत्येका प्रशंसा। प्रशंसा धिकां कोपीतकिराह। न के
 वलमस्याः कृच्छंदो मात्रमाह किं त्वेतत्परममेवैतदहः परमवसंति यजमाना उत्तरत्रापि परत्वे नैवेति कोपीतकिराह।
 आरंभाभुरुपोनिर्वाह इति न्यायादेन परेणाह। अथारब्धलोकोत्तरत्रापि परत्वे मृच्छंदो मे वमवेदित्यर्थः। अग्निं वो देवमग्निभिः
 सजोषा इत्याजमिति। आज्यं शस्त्रे एतत्सक्तं। यदा महः संवरणाद्यस्त्वादिति पादे महमहत्त्वमस्यादितु तेरेतन्महदहत्त्वमहत्त्वा
 र्थवत्तद्विदंशे सदभ्यारब्धवत्। महत्वे आस्थितेभ्यारंभः संपद्यते इत्यारभ्यारब्धवत्। कुविदं गनमसाये वधा स इति। प्रजा
 शसुमाह। कुविदं गेति प्रथमा तृतीये आवायो भवेति चैके तेति शारं तं राश्वयरो न वा यमं त्वं। एतन्महदहत्त्वमनुमदत्ता
 त्वार्थो जालीति कथमेतन्महद्वदित्याशंकाह। एतद्वन्महदिति। वधा स इति वर्तते तेन वदवदिहि महत्त्वं तेन वदवन्महदहत्त्व

राम.
११२

वति। हि निश्चितं महद्वदेतदहः। अतएवोत्तरं त्वं इति। कुविदं गेति ततः परमेव त्वं मैंद्रवायवं। स्पष्टार्थप्रतीकेनोपादत्ते। यावत्
 रक्तचोपावरो जइत्येवंद्रवायवं त्वं। यावत्तु रक्तसादीध्याना इति वक्तुं ह्याटने वा वदित्कथंते। इत्यभ्यारब्धवत्। प्रतिषोस
 र उदिते स्रक्तेरिति। एतमेवावराणं त्वं। मित्रं कुवे वराणं एतदहमिति पादे मित्रस्य वराणस्य चाक्षाने महत्वं। महद्विरेव महोत्त
 म्माह्वयंते। महता माक्षानमभ्यारंभा यमवतीत्यर्थिकोभ्यारंभः संपद्यते तेनेतन्महदहत्त्वमभ्यारब्धवत्। अथ ससुरूप सो न जि
 हीत इति। एतदास्थितं त्वं। अथामघागोमघावां कुवे मेति पादे मधुन वंतौ गोधन वंतौ वां कुवे मेत्यर्थः। मघेरे क इति मघंधनो ए
 वंधनवतो राक्षानेन पूर्ववदेव महदहत्त्वमभ्यारब्धवदेतत्। अयं सोम इंद्रतुभ्यं सुच इति। एतदेंद्रं त्वं। वरुन्वी रवस्तु कति नु
 यागा इति पादे इंद्रस्य वस्तुनिति संबोधनं वस्तुनिति संबोधनं वस्तुनिति संबोधनं वस्तुनिति संबोधनं वस्तुनिति संबोधनं वस्तुनिति संबोधनं
 रणो अंगिर सो न हं तेति। एतद्वैष्णवं त्वं। प्रकंदं नृभमस्य वेत्ति पादस्यार्थः। कंदनः पर्जन्यो नममस्य सोमस्य शसुस्य
 च प्रवेतु प्रकर्षणं जने यत्। इति पादे नेदं सूक्तमभ्यारब्धवत्। उक्तस्यानः सरस्वती नुयारोति। एतत्सारस्वतं त्वं। वदं पृथु
 क्तवते रासिवा जमिति एतद्वन्महद्वदित्याशंकाह। महद्वदेतदहः। रायं तं रं चं बार्हते शसुमिति। रायं तं रेण सा म्नात हवा
 निव्याघं रायं तं रं चं बार्हते शसुमिति। तद्वपस्यार्थवादः। तन्मिथुनं प्रजात्येव

पंचजमानप्रजासंपन्नैरुपमेतत्तत्तत्सामिर्वादितीयस्याद्भुतिवसते तदपि बार्हता सं॥ ११॥ महोदो नवदावर्षिणी प्राडति।
 अस्मिन्नहनिमरुततीये शस्त्रे एतत्सूक्तं त्रैष्टुभानां वक्ष्यमाणानां मध्ये प्रथमं। महानित्यनेन महद्वत्। पुक्तं यत्तद्यस्मादेतद्द
 महद्वत्। इमा उक्ता पुरुतमस्य कारो रिति। एतत्सूक्तं द्वितीयं। इत्यं वीरह व्याह्वं तपादे अक्षानयो ग्यं त्वभाह्वं तदिति वीरस्या
 क्षानं महन्महते चारंभा यमवतीति महद्वत्सदभ्यारब्धवत्॥ कस्य वीरः को अथ पयदिंद्रमिति। एतत्सूक्तं तृतीयं। उत मा अ
 तस्यः सर्वत्र परिहायेति शाखोत्तरात्सूत्रे। सुखं यमीयमानं हरिभ्यामिति। सुखः सुखकारी रथो यस्येति हरिभ्यामीयमाने इ
 तिरुर्वविशेषां महत्त्ववत्। द्वितीयमारंभा र्थवदिति महद्वत्सदभ्यारब्धवत्॥ महश्चि त्त्रिमिंद्रपतएतानिति। एतच्चतुर्थसूक्तं।
 महश्चिदसित्यजसो वरुतेति पादे महश्चिदसीति महत्त्ववत्। त्यजसो जलदानस्य दृष्टेर्वरुतातरयिता सीत्यभ्यारब्धवत्॥ त
 मस्य घावाद्यधिवी सचेतसेति। एतत्पंचमं सूक्तं। एतज्जागतं तत्रैष्टुभं। यदेत्करावानो महिमानमिंद्रियमिति पादे महिमा
 नमिति महद्वत्। इंद्रियं करवान इतींद्रियप्रवृत्तत्वाभ्यारब्धवत्॥ त्वं महोदो नवदावर्षिणी प्राडति। एतत्सूक्तं निष्केवल्यशस्त्रे
 प्रथमे त्रैष्टुभानां वक्ष्यमाणानां मध्ये महद्वदेतत्। महद्वद्व्येतदहः॥ त्वं महोदो नवदावर्षिणी प्राडति। एतत्सूक्तं द्वितीयं। महानित्य
 नेन महद्वत्। अथोर्वलै रिति घावाद्यधिवी धा इत्यन्वितेनाभ्यारब्धवत्॥ अथ वीर्यपुरुतमान्यस्मा इति। एतत्सूक्तं तृतीयं। म

हे वीराय तव सेतुरायेति महद्वत्। तव स इति वलायेत्कक्तेरभ्यारब्धवत्॥ तौ सुते कीर्तिमघवन्महितेति। एतत्सूक्तं चतुर्थं।
 महित्वेति महद्वत्। तौ कीर्तिं सुसम्यक्कारेणारभे इत्यभ्यारब्धवत्॥ इमां ते धियं प्रभरे महेमहीमिति। एतत्सूक्तं पंचमं। एतज्जा
 गतं तत्रैष्टुभं। महोमहीमिति महद्वत्। धियं प्रभरे इति प्रथमतो भरतं इत्यक्तेरभ्यारब्धवत्॥ पंचपंचपंचसूक्तानीति। उभयोः
 शस्त्रयोः सूक्तसंख्या स्मृतिः। मध्यमे ह्यंदो मेस्मिन्निष्केवल्यमरुततीयेयोः शस्त्रयोः पंचपंचसूक्तानि शस्यते। यथा वो वै स
 दो मा वृद्धिहेतुत्वात्। पांक्षाः पशवो विस्ताररूपस्यात्। अतः पशूनामेवाप्येव संख्या भवति॥ १२॥ हिसाप पाणिम
 तय इति सावित्रिमिति वैष्णवेण सै एतत्सावित्रं। चतुर्कं च। तथा सावित्र इत्यनुक्रमणीति चतस्रः सावित्रः। अथां नपातमव
 स इति पौत्रसंततिरूपेणोक्तेरभ्यारब्धवत्। नयादित्यनेन तरयाः प्रजायानामधेयमिति यास्काचार्येणोक्तं॥ महीधोः प
 थिवी चत इति। एतच्च चं घावाद्यधिवीयं। तवात्यरं षडैस्त्व इति देवोतराभिधानात्। महीति महद्वन्महत्वात्। महद्वद्व्येत
 दहः॥ युवा लापितरायुनरिति। एतदार्भवं तवै। सूक्तं द्वितीयं। भावे सति तच्च संनिधानात्। इंद्रेण वमरुत्वात्। दित्येभिश्चराज
 मिरिति पादद्वये कभद्वद्वेणामरुत्वात्। समगतादित्येभिश्चराजभिः समग्यतसंगता एकमतेन मिलिता इत्यभ्यार
 ष्ववत्॥ देवानामिदो महदिति। एतच्च चं वैष्णवेण सूक्तं। देवा तौ वैष्णवे देवमित्यनुक्रमणी। वामं नो अस्त्वर्षमचां मंदरा

शंसमिति पादद्वये स्थितिप्रार्थनयाभ्यारब्धवत् ॥ इमा तु कंभुवनासीषधामेति द्विपदाः । देवानामिति सक्तादन्तरमिमानुके
 भुवनासीषधामेति पंचद्विपदाः ॥ इन्द्रस्य विष्णवे देवा इति बहवो मिलिताः सीषधामसाधितवन्तः इत्यभ्यारब्धवत् । विष्णवे
 वा रुद्रा वृध इति । द्विपदानं तं विष्णवे देवा रुद्रा वृध इति तिस्रः ॥ इति त्रयं वैष्णवे देवास्तु । वृधवन्महदिति । यो वृधार्थः यो
 सितकता वृध इति तेन महद्वत् । हि विष्णु तेन महर्मरुद्वत् । एतत्तु वेगा यत्र हि निश्चितमेव तुंदो माख्यस्म लोका यत्र तृतीयस
 व न इति ॥ वैष्णवो अजीजन इति । आशिमार्तेशस्त्रे वैष्णवो अजीजन इति पारशरिनेन त्वं वैष्णवरीयं । अस्मि
 स्तत्रे मध्ये क्षयावधानं न सेति पादो वर्तते न वृधान इति वृधवत्तेन महद्वत् । महद्वत्तदहः ॥ कद्वत्तं कथयिष्ये इति । एत
 त्मा रुतं सक्तं । सक्तादित्वात् । अग्रे पिसक्तं निर्देशात् । अभ्यारब्धवदिति हे मरुतो ययं कद्वत् कदा नूनमस्मान् सक्तो दधिदेवि
 ता उ वमिष । कथयिष्यः सक्ति प्रीताः ॥ इतं वो विष्णवे दसमिति । एतत्सक्तं जाते वेद सीयो प रं । तस्मात् । अग्रे मत्तमहं असी
 ति वा । अष्टव मष्टमस्या द्वौ पुक्तमिति सक्तिः । सिद्धांतमाह । सर्वं तु ते व स्थितमिति । तस्या व्यष्टवत्वात् । महं आरोधने दिव
 इति महद्वत् । महद्वत्तदहः ॥ एतत्स्थितं इतं वो विष्णवे दसमिति गायत्रं गायत्रं तृतीयसवनोत्थेय अहः ॥ इत्याशिमार्तसक्तं
 नीति पूर्वोक्तोपसंहारः । इत्येतस्याहः सक्तानीति सर्वोपसंहारः ॥ सक्ताभावे पिसक्तं व्यवहारः ॥ तदुच्यते सति च त इति ।

दह रुद्धं संतिष्ठते ॥ तस्य साभिर्वा द्वितीयस्याह इति पाद द्वितीयस्यार्थिकस्याहः सा तस्य सप्तमस्याहः अस्ति । एतदुपजीको
 तं कल्प सत्त्वे । पेप्रथमयोरहोः प्रतिपदतु चरो वैष्णवे देवस्य ते तुंदो मे धिति ॥ १३ ॥ अंतो गतिर्न वम महरिति । इतः परं तृतीयस्य
 दोम उच्यते सर्वमस्य न व मस्याहो रूपारण्यहः ॥ न वम महं त इत्येकं रूपं मंत इति ॥ द्वितीयं रूपं गतिरिति । तृतीयं रूपं मसा
 धिति । असाधित्येन न व्यवहितमुच्यते । विप्रमृतीनि । यथा व सति वीरिणो तृतीयस्याहो रूपमिति । चतुर्थं रूपं धोरि
 ति । पंचमं रूपं असौ लोक इत्यर्थं यद्वत्तु रूपं तदुच्यते । यथा व सति । अभीत्येव वा असौ लोक स दमुष्यलोकस्य रूप
 मिति । एवं पंचास्याहो रूपारिणि ॥ तस्मादुत्तवंति न व मे ह सक्तानि शस्यंत इति ॥ पंचाधिरूपारिणि गतिर्गर्भाणि ॥ अंतो क र्म्मणि स
 मा त प्राये फलोपभोगाय गंतव्यमिति क र्म्म गतमिति वा गतिर्गर्भत्वं ॥ असाधित्येन तृतीयप्रमृति क मपिरूपमेकं देव अति क म्प
 पराभिमुखं गतं क र्मेति गतिर्गर्भत्वं धोरसौ लोक इति फलवाचित्वात्फलं गतं प्राप्तमिति गतिर्गर्भत्वं । यत्र साह्य इति रेव
 रूपं तत्रोक्तं त्रयमपि संभाव्यते उभे तदा सतः प्रशंसति । तस्मादुत्तवंति न व मे ह सक्तानि शस्यंत इति ॥ अगत्समहानम
 साधविष्टं सोमस्य मातव सं व स य द्रुते ते उभे तदा स्यमिति । एते उभे सक्ते तस्य न व मस्याह इत्याजमाज्य सक्तं स्यात्तमेव
 त ॥ अगत्मेति क्वां दशे श यो लुकि गमे रूपं तेन गतं व न कृतं व घ्नं दंतं रूपं मंतस्य गतं गर्भत्वात् ॥ अंतो न व म महः पंचोत्तं गता

पश्चादेती वा गंतु का मो गतं निवृत्तमिति मन्वते तस्मादतीत गतं निर्देष्टुं गन्तेति युक्तं। ततः कं इड् किं विदं चित्ते या न्ना एव प्र
थमं सूक्तं सूत्वादि तीये सौति। अस्तुरत्र धेनवः पिबमाना इति पादे यदस्तुरिति स्थितं वाचकपदे तेन स्थितं वत्सक्रमेण
तान्दं तत्तत्तुपं। आत्मानं स्थितं गते निवृत्तं मन्वते तदं तत्तुपं। अतो वेन वसमसहसि छती ववा अंतं गत्वा आत्मानं स्थितं निवृत्तं
निवृत्तमिव मन्वते कं इड् किं विदं चित्ता तत्तत्तुपं। अगन्मम हान न सेति। पेंग्य मनेन सर्वं पसमाह। अगन्मम हान
मसेत्येतदेव त्वं सूक्तं मा जं स्यात् सोमस्य मातवसे वस्य इतीति पेंग्य आचार्यो हेति तत्प्रसिद्धौ आहस्मा। अगन्तेति गतं व
त्तदं तत्तुपमित्यादि पूर्ववद्वा ख्यातं। अत्र युक्तिवचनं सर्वं सिद्धांतमाह॥ अथावत्वारिंशं सोममिति। त्वमगन्मम हेति त
वं सूक्तं चंदो नैः स्वसोत्रेष्टावर्त्तमानमष्टावत्वारिंशं सोमं किं व्यश्रुवी ताः पिबुन व्यश्रुवी ता ल्यत्वादिति कोपीतकिरावा
र्यो हेति सर्वं संमतौ आहस्मा। तस्मात्सोमस्य मातवसे वस्य इत्येतदुपसंशंसं सत्तसमीये शंसेत्। अस्य प्रशंसा माह। तस्य
स्य तदेवां तत्तुपं यद्गता नुवादि। पूर्वमुक्तमस्तुरत्र धेनवः पिबमाना इत्यत्र लुडो वद्भवने भूतार्थानुवादि तदेवासाविदि
व्यवहितवाचिनाशब्देन संगृहीतं तत्तुपं॥ भूतस्य व्यवहितार्थत्वादसावित्यनेनास्य संश्रयः रात॥ अस्तुरिति क्वां दसो लुड्
तीतार्थो न स्यादिति शंकाया करणार्थं द्वितीये भूतानुवादि दर्शयति॥ श्रौचे यज्ञं चक्रमेति परोक्षार्थं लिख्यं तत्तुपं। तथादि वः श

शासुरित्यपिलिख्यं तत्तुपं॥ यदेतद्गतमेवाभिलक्षणी कृत्यवर्त्तते। तदप्यस्यां तत्तुपं। इतो वधारो। नियाता नामने कार्यत्वात्।
सुविदुरिव सुविज्ञायेते इवेति यास्का चोर्ध्वे रिबोत्यर्थे व्याख्यातः॥ अत्र चापि सोमो न व्यास इति। पुनः पेंग्य मन्माह। अ
त्रागन्मम हेति त्वे पि सोम आ पि। नु इति विनर्के व्ययं। विचारेणापि। आमे पिन व्यास इति भवति। इति हस्मा हे पेंग्यः॥
यथा प्रसर्द्धिन व्यासः कथमित्याशं कां निराकुर्वन् विचारं दर्शयति। यदग्निरेवात्याभिः सोमोष्टावत्वारिंशं ख्यो
न व्यास इति। परं त्वहरेः स्वसंबंधिभिर्कस्तो मं व्यश्रुते। एतदेव विशदं करोति। हेति प्रसिद्धौ। अहरेर्निविदा पुरोरु
ग्वाशं व्यश्रुते। रुक्मं बंधेनागन्मम हेत्यायेत चेत्तिर्देवदुइत्यादिका पुरोरुगति तद्यात्मा तत्सहिता रुग्वाशं व्यश्रुते।
शं सोमं व्यश्रुत इति विचारः। उपसंहरति। व्यासो ह वा उतत्र सोमो भवति यत्र निविदा पुरोरुग्वाशं स्यते तस्माद
एव त्वं मा जं स्यादिति। यददः पेंग्य ववसः संबंधि। उदत्य व्ययं तस्य मय उत्रो बोवेति वकारः॥ उमे इति त्वेव स्थितमिति।
तुशब्दः पेंग्य मन्नि रासार्थः। पुरोरु चासोम व्याप्तिरन्यत्र न दृष्टे त्वे त्वे कत्र कथं विचारमरागीयेति तदयं निरुक्त
रगा स्यात्प्रशंसा माह। एतेनो मया त्मकेना जेन विष्णुमित्रश्ववसिष्ठश्वसमजानता मेक मयं प्रोक्तो। हेति निष्पद्ये। अ
सौ यजमानाय स्वाहा तमः प्रेष्यायाभि संजानता मेक मयं प्रोक्तो। हेति निष्पद्ये। अस्मै यजमानाय स्वाहा तमः प्रेष्या

ध्यायामिसंज्ञानते एवं यो यजमानो वेदेति । उपसंहरति । तस्माद्भुमे एव स्यातां वासिष्ठमगन्ममदाजमसेति द्वैतं वैश्वामित्रेण
 मस्य मातृवसमित्कत्रं ॥ १४ ॥ आवायो भूषणुविपा उपनइति । आवायो भूषणुविपा उपनइति । आवायो भूषणुविपा उपनइति ।
 ति । वायव्ये मे द्रवाय वंचत चं ॥ ननु यंचं सक्तमेतत्तत्कथं तच्च द्यं सिद्धति । सत्यं । उनराव आवा स्वयं । एतीति किं वं
 रूपमिदिति शब्दः । तस्य सप्तम्यं तं रूपमिति । आवायो भूषेति । वेति वाष्पात्पाकं तं न प्रवसो भिद्माराणा इति त
 स्यां सत्पामेतत्सक्तमित्यर्थः ॥ एवं त्वद्वय संपत्तिः ॥ त्वद्वये यस्यामृचि देवते कासा वा यस्यामृचि देवते कासा वा यस्या
 यस्यामृचि देवतासेंद्रवायवी । एवं सति प्रथमा तृतीये चोत्तमा चेति वायव्यं त्वं ॥ तृतीया चतुर्थ्या चार्धं तौ न प्रवस इ
 ति चैकग्रं त्वं । इमामुपपत्तिमाश्रित्य कल्पसूत्रकारेणोच्यते वसं गृहीतं । एतत्प्रसंसति । आगतेति गतवदिति । ननु ग
 तेत्येतत्कुत्रापि त्वद्वये नास्ति तत्कथमुक्तमागतेतीति । सत्यं । उपसर्ग एव विशिष्टक्रियावाचिनो भवंति । प्रगत आवा
 र्थः प्राचार्य इति यथा । एवमुपसर्ग एवाकार आगतेति वायोः संबोधनमिती मं मार्गमामावेदयंती प्रकृतिराह । आगतेति
 गतवदिति । तदंत रूपं । आगतेति गमनस्योक्तवबोधात् । अंतो न वसमहरेतीव वा अंतं गतेति । आगतो गमनमतीतं
 कृत्वा स्वीयमागमनमुद्गतं दर्शयति । अंतं गत्वापथिकः स्वीयमागमनमुद्गतं दर्शयति । कश्चिदं च नृदिशं सतः

शम.
११६

यात्। अतो ते आगते ति गतवचकं॥ प्रसोता जीरो अधरेष स्यादिति। पादेस्मिद्धि तव तदं तरूपं। अतो नवमस्तिष्ठतीव
स्थितवत्तदयात्। अंतंगत्वा कश्चिद्-हिततदमात्यधिकः॥ दिविरुपं तारजसः पथिव्यामिति। एतन्मैत्रावरुणां त्वं। अस्य
प्रशंसा। कथं ते तत्सिततत्किं निवास इत्यस्मत्तं॥ तदोदेरपि चांदसः शविर्जिगृणाः। ते न त्वं किं तव तदं तरूपं। अतो नव
ममहः कियतीव वै अंतंगत्वा निवसतीव गमनस्य निवृत्तेः। कश्चिद्-हिततदयादिति व्याख्यातं॥ आदिष्वकाराच्चिना गतं
इति। एतत्त्वमाप्तिने। प्रतत्त्वानमवाचि वां पथिव्यामिति पादेस्मिन्नार्थवत्तदं तरूपं। अतो नवममहस्तिष्ठतीव वा अंतं
गत्वेत्यादिव्याख्यातं॥ इंद्रं रोनेमधिता हवं तदिति। एतदेंद्रं त्वं। यत्पार्थायुनजते धियस्ता इति पादे पाप्मीः पराद्धीः पारं
प्राकृतं तदं तरूपं। अतो नवममहरं ते नवमेद्वि अंतंदधाति॥ ऊर्ध्वं अग्निः समतिवस्वो अग्नेदिति। एतद्वैश्वदेवं त्वं। तं ग
त्वेति। तत्त्वानमाप्तिनी वा कश्चिद्-हिततदयादिति व्याख्यातं॥ प्रहोदसा धायसा सस्त्र एवेति। एतत्कारस्वतं त्वं प्रवा
दधानारथे वेत्यस्मिन्नत्र वकारद्वयस्यावृत्त्या निवृत्तिः। अतो नवममर्दनीव वा अंतंगत्वा नृपति। अंतंगत्वा वितरं नृप
ती वा कश्चिद्-हिततदयादिति व्याख्यातं॥ एते वा उत्रैष्टुभा इति। कुंदो मे सुविष्टपि वासिष्ठाः प्रउगा उक्ता इति पुनरुक्ताया त
यामत्वं शंको निरस्पति। एते नृपोपि त्रैष्टुभास्तत्त्वत्प्रा वासिष्ठाः प्रउगाः वेति स्थितं प्रजापतिर्वसिष्ठः। अथैष्टुत्वात्। वसि

छायायज्ञस्य तं तातनोते सुविष्णोदस इडभाउः तं तु शब्दा हा विभक्तेः सु इत्यस्य उद्देशः सवसिष्ठः पुनस्तत्तावयातया मा भवति योते
 मनिन्यत्पुत्रोत्तरुपं यातयामेति । ततो नमः सासः । प्रजापति त्वात् । तत्र स्मात्प्रजापतौ देवसर्वा न्कामाना नृक वंति ॥ इह त
 छं रायं तं रासु मिति । अस्मिन्नहनि दृष्टं छं रायं तं प्रथमस्य पार्श्विकस्य रूपे राशस्त्रं संपाद्यं । तस्य सापिणी तृतीयस्याह
 इति वक्ष्यते तत्सा त्रिकारणं अर्थमेत्यादिविषयो विध्यनुवाद एवाश्रितः । तदनेन रायं तं राशस्त्रमित्यनेनैवेत्युदेव प्रतिपद
 नुदौ प्रथमादह्नाश्रितौ । तन्निष्पन्नं दृष्टं छं रायं तं योजमानस्य प्रजापतेरुपं ॥ १५ ॥ अर्थमात्रमुच्यते देवतातेति । ए
 तत्सूक्तं त्रेष्टुभानां सूक्तानां मरुत्वती यानां मरुत्वती यशस्त्रे सक्तस्थानी यानां प्रथमं । त्रीतिपदमस्ति तत्र तृतीयस्याहो
 पे ॥ कुंदो मेष्टु तृतीयो यमिति पुक्तमेतद्रूपं । अत्राप्यसावित्यनेन व्यवहितवाचिना संयहीतं ॥ इंदो रथा यप्रवतं कुरो
 तीति । एतद्वितीयं सूक्तं । यमध्यस्थान्मघवाजयं तमित्यध्यस्थादिति स्थितवत्तदंतरूपं । अंतोनवममहस्तिष्ठती ववा
 तं गत्वेत्यादिव्याख्यातं ॥ तिष्ठाहरी रथ आयुज्यमानेति । एतत्तृतीयं सूक्तं । तिष्ठेति स्थितवत्तदंतरूपं । अंतोनवममहस्ति
 छती वेत्यादिव्याख्यातं ॥ गायत्सामनमन्यं यथावेरिति । एतच्चतुर्थं सूक्तं । सामेति यदस्ति यः । असावित्यनेन व्यवदि
 तवाचिनेंद्रूपमस्याहः संयहीतं ॥ प्रमंदिनेषि तु मदर्वतावचइति । एतत्पंचमं सूक्तं । एतत्रेष्टुभानं भवति किंतु नागते ॥

राम.
 ११९

स्य सूक्तस्य तदेवांतरूपं यत्सोदकं । मरुत्वं तस्य व्यापकं मरुत्वं इत्यस्याह व्यापत्सोदकं तदंतरूपं ॥ अंतोत्पादत्रिदीर्घार्थ
 तिपुक्तमेतद्रूपं ॥ ॥ असावित्योयातुमघवां जजीषीति । एतत्सूक्तं त्रेष्टुभानां सूक्तानां निष्केवत्यानां निष्केवत्यसत्वे सूक्तस्था
 नी यानां प्रथमं । अवस्य अरेति पादे स्येति संबोधनं अरेत्यपि । ततः संबोधनद्वयाह व्यानिवृत्तिः । अंतोनवममहनी
 ववा अंतं गत्वा नृत्यतीत्यादिव्याख्यातं ॥ अस्मादुप्रवसे नुरयेति । एतद्वितीयं सूक्तं । अस्मा अस्मा इति पादाद्यानस्यास
 प्रभृति । यथावेसोदकं मंतरूपमेवं सप्रभृत्यंतरूपं । अंतोत्पादत्रिदीर्घार्थं तद्रूपं तथा अंतस्याह वावृत्तिरंतरूपं ॥ द्यौर्न
 पइंद्राभिभूमाय्यइति । एतच्चतुर्थं सूक्तं । द्यौरिति यत्र दमुष्यलोकस्य रूपं ॥ द्यौरित्यनेनैतस्याहोरूपत्वेन संयहीतं ॥ तत्र
 इंद्रियं परमं परोचेरिति । एतच्चतुर्थं सूक्तं । परमं परोचेरिति यदह्याह व्यानिवृत्तिः । अंतोनवममहनी ववेत्यादिव्याख्या
 तं ॥ अहं भुवं वसुनः प्रथमस्य तिर्विष्यजिते स्वर्जित इति द्वे सूक्ते एते पंचमस्य षष्ठे । एतत्रेष्टुभेन भवतः किंतु नागते । अनयोर्म
 ध्ये प्रथमस्य प्रशंसा । अहमहमिति पादाद्यावत्सासप्रभृति । यथावेसोदकं मेवं सप्रभृत्यंतरूपमिति व्याख्यातं ॥ द्वितीय
 स्य प्रशंसा जिज्ञेति इति यदाह व्यानिवृत्तिः । अंतोनवममहनी ववा अंतं गत्वा नृत्यतीत्यादिव्याख्यातं ॥ पंचसूक्तानि
 मरुत्वती ये शस्यं तइति । सूक्तानि विहितानि तेषां संख्या प्रशंसति । उत्रमेकुंदो मेमरुत्वती ये शस्यं पंचसूक्तानि दास्यते

पशवो वै ह्येदोमाः समृद्धिहेतुत्वात्पांक्राः पशवो विस्तारहेतुत्वसाम्यात् । पश्वनामे वात्येयं च संख्या । अंतर्गतो द्वितीय स
 वनसमाप्तौ निष्केवल्येषदोवे निश्चितं यद्वैतवः संवत्सरः संवत्सरस्येवात्येयं च संख्याति प्रशंसा ॥ १६ ॥ अभित्वा देवसवि
 त्तरितिसावित्रमि। वैष्णुदेवशस्त्रे सूक्तस्थानीयान्कच्यते । अभित्वा देवसवित्तरितिसावित्रं सावित्रसूक्तस्थाने त्वं । आ
 र्भवेत्तु वस्यस्यत्वादिदमपित्वं । अभीत्यामि मुरवार्य इत्येवे निश्चितं मसोलोकस्तदमुष्यलोकस्य रूपं न वमस्य
 क्रोसो इत्यनेन संगृहीतं रूपं ॥ प्रवामहि घवी अभीति । एतत्तु वं घावा एधि वीयसूक्तस्थाने । महि घवी इति पूर्व एधि वीवा
 चकंसंबोधनं द्वितीयं घावा एधि वीवाचकं द्विचनोतं संबोधनं पूर्वपदसंनिधाने द्वितीयं पदं द्वयं वाचकमिति सर्वत्र
 घावानो अघ एधि वी अनागस इति पञ्चा ॥ एवमुभयोः संबोधनयोरावृत्त्या निवृत्तिः । संबोधनस्य रआमंत्रितस्य चेति सर्वा
 नुदातः प्राप्नोति सत्त्वं दसत्वा इ भवतीति भावः । अथ वात्वरव्याने मे संबोधने । तथा व्यर्थमे देव्या तत आवृत्तिप्रतिभास
 त्रिभिरित्युक्ते ॥ यथा पूर्वमुक्ते पीवसेति तद्वपये मे दसो रूपमिति । अंतो न वममहरित्यादिव्याख्यातं ॥ इन्द्र इषे दसतु न
 इत्येकातेनोरत्नानि धत्तेनेति द्वे इति । इन्द्र इषे इत्येका रुक्तातेनोरत्नानि धत्तेनेति द्वे कचे ॥ एतत्तु चमार्भवं । अस्य प्रशंसा । र
 कमेकं सुशक्तिमिरित्येकमेकमिति निवृत्तिरंतो न वममहरित्यादिव्याख्यातं ॥ अथैवैष्णुदेवमिति । अथैवधिकारो वैष्णुदेवं

राम.
११८

सूक्तस्थानीयमधिक्रियते । मनुः सर्व इति । कृषिणा सूक्तनिर्देशः । अग्निरुक्तेषु अधिकामनुर्वैव स्वतः इत्यनुक्रमणी । पंचसुस
 केषु मनोर्कधेरनुवृत्तिः एवमग्निरुक्तेषु रोहितइत्यादी निपंचसूक्तानि निर्दिश्यते । आयुर्वैमनुरादिषु रुषोमचंतरका
 लजीवीत्यायुक्तच्यते । तत्रेन प्रकारेण युरेवयुते च यजमानेषु च दधाति । यजेफलसिद्धियर्थं तम सर्व स्थिति रायुराधा
 नं । यजमानेषु प्ररणापुः संपत्तिः । अत्रेव द्विपदाः । बभ्रुर्दशकश्यपो वामारी चो द्वे पदमिति द्विपदा कंदसासामुक्ते वा
 सरामिति । द्विपदाः शस्यंते द्विपदा अभि क्रमि तु महेत्यभि क्रोत्वे तद्रूपमिति पूर्वमुक्तं । अथैवैवस्यति अचरं द्विपदा श
 स्यंते सर्वेषु ह्येदोमे स्थिति । कल्पसूत्रेणारवांतरीयो विशेष उक्तः । ये द्विपदा तीत्येको नमामुद्धृत्य नहि वो अस्मर्भक इत्येका शर्म
 ति चतस्र इति । मध्यस्थानां चतस्रणामुद्धार आशर्मपर्वतानामिति चतस्रणामावापः ॥ विष्णुदेवास आगतेति । एत
 त्वं । इति वैष्णुदेवं । अभित्वा देवतारभ्ये तदंतं वैष्णुदेवशस्त्रे सूक्तस्थानीयानि । विष्णुदेवास आगतेति त्वं भारद्वाजमिति
 विशेषः कल्पसूत्रे उक्तस्तस्य मूलं गायत्रे त्वं चेत्यायामृची द्रजेष्टामरुद्रा इति मरुतरो वीमिष्य भावः । भारद्वाजे तु व्या
 मिष्य तानासीति भारद्वाजे त्वं च युक्तं । आगतेति गतवत्तदं तत्तु रूपं मंतो न वममहरे ती ववा अंतं गत्वेत्यादिव्याख्यातं ॥ त्व
 चस्य ह्येदः प्रशंसति । गायत्रं गायनं तृती यमव नोत्येय अह इति । दिविष्टो अरोचतेति । एतत्तु ससूत्रो दाह तं परशस्वी

यंतवैवैश्वानरी येवैश्वानरी यस्तत्कस्थानो दिवीति यदस्ति तदमुष्यलोकस्य रूपं रूपमध्येचो रित्यनेन संग्रहीतं ॥ मरुतो यस्य हि
 रुय इति ॥ एतत्सूक्तं समस्तं मारुतसूक्तस्थाने ॥ अस्य प्रथमं सूक्तं ॥ रुय इति कितवत्तदंत रूपं ॥ अंतो नवममहः कियतीव वा
 अंतं गतेति ॥ हि निवासे ॥ पृथिवी तं गत्वा निवसती वा कश्चिदं किं विदं चनुदि पास्तत इयादिति ॥ अग्निर्हीतापुरोहित इति ॥
 एतत्सूक्तं जातवेदसी योरुमं पावकपो विष इति मध्ये स्ति ते न कितवत् ॥ एतल्लिंगमिदं समस्तं सूक्तं न तव तं च मध्येस्य
 पादस्याभावात् ॥ प्रायदर्शनात् पूर्वमपि त्वं न भवति ॥ अंतो देवसूक्ते एव ॥ तद्विजवदंत रूपं ॥ अंतो नवममहः कियतीव
 वा इत्यादि व्याख्यातं ॥ सूक्तद्वयस्य चंदः प्रथमं सति ॥ गायत्रे सूक्तद्वयं गायत्रे तृतीयसवनोत्प्रेष्य अहः ॥ अग्रेव सति ॥ विष्टुया
 तः सवनसूक्तं तृतीयसूत्रं होजगन्मध्यं दिनो गायत्रे तृतीयसर्व इति ॥ ॥ इत्यादि मारुतसूक्तानीति पूर्वोक्तोपसंहारः ॥ इत्येतस्मा
 द्भूः सूक्तानीति सर्वोपसंहारः ॥ सूक्ताभावेपि सूक्तव्यवहाराय ॥ तदुक्तं संतिष्ठत इति ॥ तदेतन्नवममहः कश्चिदं संतिष्ठते ॥
 तस्मात्सामिती तृतीयस्याह इति ॥ अथ मनुवाहः ॥ अथ मनुवाहो देवतोत्प्रेष्य दीनो तृतीये द्विविदिता मस्मिन्नपि विधा
 नेन साम्यात् ॥ वैश्वदेवसूत्रस्य प्रतिपदनुचरो स्थानेन प्राप्तिसूत्रप्रथमयोरद्वौ रिति द्वयोरैव निर्देशात् तृतीयस्य स
 त्रका रेणासंग्रहात् ॥ अथ तं रंशस्त्रमिति प्रथमस्याहः प्रतिपदनुचरो नवमस्याह इति युक्तत्वात् ॥ तस्मादनुवाहोप ॥ यद्

राम.
 ११६

तस्य सामिती प्रथमस्याहो द्वितीयस्याह इति त्रिविधोक्तौ ॥ समस्तानां चंदो मानां त्रयारा मप्यतिदेशा प्राप्तिः सूत्र
 तो सूचिते पारवांतरे पजीवने मविशदी कृतं कल्पसूत्रकारेण ॥ यानि अहस्य प्रथमस्य प्रातः सवनं तृतीयसवनं नितानि ता
 नि समस्तं चंदो माना मिति ॥ निष्केवल्यमरुत तृतीययोश्च जागता नुत्त तृतीयादिकं परशारदी पमुक्तं ॥ अनेन सूचनेन
 परशास्त्राप्रयस्य सूचनात् ॥ अच हं द्विपराः शस्यंते सर्वेषु चंदो मेधिति ॥ त्रयारा मपि चंदो मानो शेषभूतमर्थवादमा
 ह ॥ यद्यपि विधिवाक्यानि प्रेक्षांतरे तथापि विधिवाक्यानि नुवादेनार्थवादानां प्रवृत्तौ विध्येकवाक्यतयार्थप्ररोचकत्वे युक्त
 मेव ॥ सर्वेषु चंदो मेधच हं द्विपराः शस्यंते इत्यत्र प्रथमं सामाहापशवो वै चंदो माः ॥ पशवो वृद्धिहेतवश्चंदो माः समाप्तौ
 निवेद्यमाना यागसमृद्धिहेतव इति साम्यायजमानं चंदं संहिपदाः द्विपात्त्वसाम्यात् ॥ तत्रेनानेन प्रकारेण यजमानमधिष्ठा
 यां स्वाभितायां यजमाने दधाति ॥ पुरुषो यजमानो वै निष्ठितं यजमानमिति एते वदित्वा शंसनेन ॥ इवेत्यवधारणार्थः ॥ ति
 पातानामनेकार्थत्वात् ॥ अन्यत्रापि भावि विषये वधारणो देति प्रयुज्यते ॥ यथा संभाव्यमानप्राप्तिकं प्राप्तमिदं त्यज्यते
 ॥ द्विरभ्यासो ध्याय समाप्तौ मंगलत्वं सूचनाय ॥ इति श्रीमन्माधवभट्टात्मजविनायकभट्टकृतेश्रीकोषीतकिर्त्तनसाराभा
 ष्ये षड्विंशो ध्यायः ॥ ॥ यदि युपरितदशमहरिति हस्माह कोषीतकिरिति ॥ इतः परं दशममहर्निरूप्यते ॥ तस्य नामांतरं नि

एतेष्वंगुलाः। नोत्वे वा न्यत्र या मकिपुंश्वत्पात्रपने मे मस्तीति पुंश्वत्पात्रावोपमस्थानं मे स्तीति हेतोरन्यत्रैव यामकिपाम्
 ति नो मस्तीति। तं मकश्च त्रयेन रूपं यामकीति। इयं वा क्रूरवा पुंश्वली म्प्रासं पत्रापरं सर्व प्रकारे त्वा ज्ञानमवति सहाप
 ज्येयं नतः संपादनेनाभिर्मर्शो भवतु प्रसंगमभवतुने पा म्प्रादानापि पुंश्वलीत्यर्थः। हियत एषा नुष्टुदरा मे ह निपरिगी
 तासं पादनेन प्रसंगी कृता। त्यागेन कर्मकरत्वं त्याजिता संपादनेन महत्त्वं प्रापितेत्यर्थः॥ तदाहुनी तुष्टुमश्रायतनं रिं च्या
 दिति। तदिति प्रस्तावे। म्प्राहुः विवेकारः। अनुष्टुमश्रायतनं स्थानं न रिच्यात्सर्वं यानत्येत्किंतु विराजस्तन स्थाने तुष्टुयाता
 दशकास्त्रयो विराले कादशकावेति। विरालनुष्टुवे वा तु क म राया मुक्ता तस्य दं मूलं। द्वाविंशदक्षरा नुष्टुपत्य ज्यते तेन त्रय
 स्त्रिंशदक्षरा कविदनुशांसितव्या। विराले विरेवने रुधादित्वा नुम्। यासु टिप्पसोरलोप इति मध्याकारलोपः। समानं वा
 त छंदो यदि रादवा तुष्टुवनत्ये केना दरेणा न्य छंदो भवति नो द्वाभ्यामिति। त्रिंशदक्षरा न यस्त्रिंशदक्षरा च विरालनुष्टुवे
 य॥ तयोर्वा एतयोस्तु च योः षलक्षराय भ्यघंति। अनेनेतस्त्रचितं अग्निं नरः प्रतिव्या सन र्ग्या मुप्रेति त्वाननुष्टुभां स्था
 ने। इत्यादिस्तत्रेय रया र्खीं विदीषत उक्तं तदनया शाखया श्रितमेव। त्रिंशतेषु त्रयेषु मध्ये एको गायत्री त्रचः। द्वा विरा
 जौ त्रयो। तयोरेतयोर्विराजौ स्तु च योरे कै का हर व द्या षलक्षराय भ्यघंति वदंति॥ अग्निष्टोम सामः सो विद्या नुष्टुपोः पति

राम.
१२१

ति। प्रासंगिकमिदं। विरादसु वामदेव्य मग्निष्टोम साम भवतीति। तयोस्तो त्रि यानुष्टुपयोः षलक्षराणि वदंते। तानि द्वा
 शाक्षराणि होता प्रातरनु वाके संपादयेदिति संकासि द्वांतमाह। नाद्रियेतात्रैव संपन्नमिति द्वादशाक्षराणि विनात्रैव प्रकी
 तं छंदस्तेव प्रातरनु वा करूपे संपन्नं॥ उस्मिगुदेतीति मे निमहे गायत्री वेति। प्रतिव्या सन रीजनीत्येवा हे प्रसंयोगे का
 दरी भावव्यूहने नोस्मिगवक्त तं स्त गायत्री। सेयमुदेतीति। मे निमहे सर्वे वयं। तां प्रातरनु वा के संपादयेदिति सि द्वांतमादे
 राह। नाद्रियेतात्रैव संपन्नमिति। एतां विना प्रातरनु वा करूपे संपन्नं। एवं परशाखा प्रातरनु वा के संपदा श्रिता। सो का
 कत्यस्त्रे। द्वाविंशतं गायमः। नाद्रियेता। सद्वा न्योर्थः। अग्निं नर इत्यार म्या हर व द्या षि गायत्री वा वदंते तां प्रातरनु वा के
 संपत्तिनाद्रियेतेति सूत्रभाष्ये। ताभिश्चतुर्विंशतिरनुष्टुभः। उपप्रयंतो अक्षरमिति न वसहि योमा नुष्टुपुगेति च तस्व इति
 त्रयोदशाश्रेय क्तोर्गीयम्यः। कस्तुभः कधप्रिय इति तिस्रो याव यदे पसंत्वेति च तस्व इति सप्तोष स्व क्तोर्गीयम्यः। अग्नि
 तापज्जरीरिष इति तिस्रः। आमे हवं तासत्येति न वेति द्वादशाश्विन क्तोर्गीयम्यः। अग्निं नरो दीधिति मिर सपोरित्यात्रे क्तोर्
 राजस्तु चः। आशुभ्राया तमश्वि नासु म्ये व्याश्विन क्तोर्गीयम्यः। एताभ्यां षलनुष्टुभः। प्रतिव्येति गायत्री संपदि गरोप
 तिस्रयमेवोक्तं। तया सपादे हे अनुष्टुभो। चतुर्विंशति त्रिष्टुभः। ताभिस्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः। आयोरेवतीः रूपया हिव स इत्याद्या

त्रिः ससस्यपदि युतासस्मिन्ध्वितिपंचा अगममहान मसापविष्टमिति तिस्र इत्यथा वा ये यक्रतोः। उपोसतवेयुवर्जिनयो
 येतिषट्। प्रतिस्तोमेभिस्सं वसिष्टा इति त्रचः इत्यस्य क्रतोः। आभात्यगिरुषसा मनीकमिति दे। उपत्वा व द्वा गमतो विरो
 न इति दे इत्यादिन क्रतोः। तथा चतुर्विंशति जगत्सः। ताभिः षट्त्रिंशदनुष्टुभः। वेदिषेदे प्रियधामाय सुकृत इति सप्तजनस्य
 गोपा अजनिष्टजागद्विरिति षट्। इति त्रयोदशान्येय क्रतोः। एता उपा उषसः केतुमकेतेति चतस्र उषस्य क्रतोः। त्रिंशो
 अघा भवतं नेवेद सेतिसः कसिदघकत मासुमिनेति चतस्र इत्यादिन क्रतोः। पंचदशप्रगाथादातेस्त्रिंशदनुष्टुभः।
 इत्याद्यत्वा र्थहराणि वदंते सतो वृहत्या अष्टाहराणि वदंते ते रौ सिहेषु चेषु प्रहिंते ताव सोनुष्टुभः संपद्यते। एता
 वो अग्निं नमसेति त्रयः प्रगाथाः। अयमग्निः सुवीर्यस्येति त्रयः प्रगाथा इति यत्ना ये यक्रतोः। प्रत्यक्षदृश्यं यतीति त्रयः
 उषोषदधे ते कतिवत्वार उषस्या क्रतोः। इमा ठवां दिविष्टय इति त्रयो यं वां मधमन्नम इति द्वा वितिपंचादिन क्रतोः।
 ओसिहं प्रतवात्पंचदश। प्रगाथ वृद्धा हरप्रहेपात्पंचवत्वारिंशदनुष्टुभः संपन्नाः। त्वामग्ने मनीषिणा इति तिस्र
 उस्मिहः। अग्ने यजिष्ठो अघरेति तिस्रः। इति ष्ठा हि प्रतीव्यमिति दशतवाः पुरुत्वादाश्चान्ये च इति त्रच इति त्रयोदशतवा
 अग्नेय क्रतोः। उषसा द्विदमा भरेति त्रच उषस्य क्रतोः। पुवोरुत्तरं यं द्रुव इति त्रच आदिन क्रतोः। पांक्ता निचः सर्वाणि पांक्तां स्या

राम.
१२१

पास्त्रिर्वचनेन सहैकत्रिंशद्वन्ति। तासामेकत्रिंशदनुष्टुभः। एकत्रिंशत्पादा वदंते। नवपादाः प्रतिष्येति गायत्री त्रचस्येति तेन
 सह दशानुष्टुभः। इति प्रातरनुवाकस्यानुष्टुभां संपत्। सं ग्रहस्तोकाः। द्वात्रिंशदेव गायत्र्यः षड्विंशतस्तथैव च। भवं स
 नुष्टुभस्त्रिंशत्पादा दे सपादको ते यथाश्रुति संपत् जगत्सिष्टुभस्य यः। अनुष्टुभो न संपन्नाः षष्टिरेव न वाधिकाः।
 च सप्तति संपत्तिः प्रगाथैरुस्मिहैस्तैः। चतुरारमतेति तस्मिन् द्वहती गुरात्। एकत्रिंशत्पंक्तयः स्यस्तावतोऽनुष्टुभस्त
 या। पादा वृद्धाः स्तुतैः सप्तानुष्टुभस्त्रियदाधिकाः। अनुष्टुभां प्रातरनुवाकः पंचदशे शते। अत्र तदा कुर्त्तुमश्रयतनं रिं
 व्यादिति वाकोन कासो विदनुष्टुभामनुष्टुभ उक्तः। संपद्य विनगरायास्त इति। य इत्तं। जपास्तो न न संख्येयाः संपद्युच्चारयोरिति।
 यद्व्यहो तृप्ता इदमन्वारमामहे। इदमायकवस्ति सो दधिका वोगा अकारिणः। समुद्रं वो निवर्तध्वं नैव त्वाज्या अनुष्टुभः।
 यत्वात्कारणात्वाच्च तथा नुद्रवणादपि। अमरोपि शारवातरीयो विशेषः कल्पस्तत्रो द्वितीयावतुर्थे सो काना मुद्रताभिः
 येति तिस्रः प्रत्येये तत्प्रयोजनं। सर्वत्रानुष्टुभसंपादनं नियतं न भवति। पुरोरुग्मि रनुष्टुभसंपादने न क्रियते। एवमनुष्टुभा नु
 द्वारे संपादने दोषो न नि यतः किंतु परपाखीयः संप्रदाय आश्रयणीय इति। अग्नेतमघासं न स्तोमे रित्याज्यमिति।

स्मै विधीयत इत्येतां संख्यान इति वृहत्सं पादयेनादिये तो वै व संपत्तमित्यक्तं। अथैपि वस्यति त २

अस्मिन्नविवाको हनियह संशसं तत्रसूक्तमयेतमद्याभ्यं नसोमैरिति। अत्रविशेषमाहातेतत्सुष्टंनियतंदशमायाकृतो
न संपादयेत्। इत्येकः पुरुः। नाद्रियेतात्रेवसंपन्नमिति वहांतरं। अतइदं कैमित्संपादनेसंगृहीतं कैमित्संगृहीतं।
अस्यशंसने विशेषः। तस्यप्रथमायांपंचादरेणविष्टत्वाभ्यांपंचादराभ्यामवसायदाभ्यां प्रहोतीति। योवेदः चयाः
श सं। माकछेदसः प्रउगइति। अतिदेश प्राप्त्यानुवादः। तस्योक्तं ब्राह्मणमिति। सर्वेसमृद्धस्तस्यरूपेणान्येप्रउगाः
कल्पेनइति। अत्राप्युक्तसंपादनं वपंति। पुरोरुगतं संपादनमुभयवनवदंति। अपरो विविदोयः शाखां तरी यः कल्पसूत्रे।
मृत्तानो वारेपुवमानो अवयवइतिग्रावक्तोपायाकाममिति। इत्युक्त्या कुर्यात्तवाकुर्यादिति। उमिच्छन्ना जसासहेत्येकोत्रि
ष्टतावपश्यतेत्येतस्याः स्वानेदधिधर्मः। त्रिकदुकेषुमहिषोपवाशिरंतुविषुष्यइति अतिद्वंद्वसामरुत्वतीयं प्रति। यद्यप्य
नुक्रमणामष्टिरियं। त्रिकदुकेषुवतुष्टमस्यादीत्यनुक्रमणी। तथाप्यतिजगती प्रभृतिद्वंद्वोतिद्वंद्वोभवति। एवाम
रुत्वतीयस्य शास्त्रस्यप्रतिपत्तः। सावतुः षष्ठ्यरूपसंपन्नातेदेअनुष्टुभौसंपद्येते। अस्याः शंसनेविशेषः। तस्याः पाल
शादरेणप्रउतेति। तद्विष्णुभोक्तत्रैरुचौ। एवंतवः॥ हृदिद्रापगापतप्रवदं द्रापवृहदहइति। अयमर्थः। एतौदोप्रगा
थौसूक्तात्कारुताजनिष्ठाऽयः सहसेतुरायेत्येतस्मात्तैर्वैभवतः। पिच्छं पीययासंशंसतीति। आभ्यां प्रगाथाभ्यां पूर्वपिच्छं

पीयातस्यांशोसावोदयाहावोनतुप्रगाथाभ्यां पूर्ववाहवौ। तत्संपन्नमिति। द्वाभ्यां प्रगाथाभ्यामनुष्टुभएकादशपादाभवतीति सं
पदित्यर्थः। तन्निष्ठाऽयः सहसेतुरायेकाहिकं मरुत्वतीयमिति। अतिदेश प्राप्त्यानुवादेयं। प्रतिष्ठावारकाहः प्रतिष्ठितार्थ
वतिप्रशंसा॥ कयानश्चिन्नाभुवदिति। इतः परं निष्केतव्यमाह॥ कयानश्चिन्नाभुवत्कयात्वं न उत्येति तद्वयं वा मेदव्यस्य
सामोयोनिः। वामेदेव्यं सामगीतिः। सामगीतिरस्मिन् द्वायसामेदेउत्पन्नातेनेदंतद्वयं वा मेदव्यस्य सामोयो निरस्यां यो नो
रयंतरं सामोदं भवति। रयंतरगीत्यात्तद्वयं गेयं ततरेतोस्तोत्रियानुरुक्तो कर्तव्यादित्यर्थः। अस्यार्थवादः। आये यैरयंतरं सा
मेद्रीष्ट कृतमिषुवंतद्यजमानस्यप्रजात्यैरुपं॥ सामोदमिति परकीयनिर्देशाद्दृष्टवानां संशंसं रयंतरं भवत्येवेति सवि
तं। एतदाश्रितं कल्पसूत्रे। वामेदेव्यस्यस्तोत्रियानुरुक्तो यो सौर्द्ध्यापारायंतरं प्रगाथंस्तोत्रियानुरुक्तो चेति॥ यावंतः प्रगा
थाइति। अत्रप्रकरणोदोप्रगाथो मरुत्वतीयेविहितौ। रयंतरः प्रगाथोपिप्रतिप्रसवरूपेणार्थिकोविहितः। तत्संख्योपलक्ष
णान्तचानिविधने। यावंतस्ययः प्रगाथासावंतौस्मिहानितचानित्रीणि॥ एतदाश्रितं कल्पसूत्रे। सख्यमश्रिया महीति
नवेति प्रातरनुवाकविषयमयेतद्व्याख्यातुं शक्यते पंचदशप्रगाथावौस्मिहं मरुत्वान्यंचदशेत्येदं मूलमिति। धाप्या मस्या
दिपदाभजते सप्तदशी मत्यासूक्तस्येति। दिपदादप्येविधीयते आर्ध्वसैव नृमे कइति च द्विपदेशति विकल्पसूत्रं अनुष्टुभं

त्वयः। इह तद्दोहसंपादनायोक्तः। अनुष्टुप् संपादनप्रकारः। पूर्वोच्यते। इति तः। प्रातरनुवाके पंचदशाधिके देशे ते दर्शिते इहोष्टो
 शता निदर्शनीयानि। तद्यथा। शतद्वयं संपंचाशदपश्येत्ततः परं मायत्रमुल्लिख्य त्रयोदशाष्टौ विराजिताः। इहोष्टो
 वं तत्र चत्वारिंशद्विभिः सह। एकषष्ट्यधिकं विद्विषु भो वरातद्वयं। पंक्तयः। त्रयोदशाष्टौ तिर्जगतीनां सुनिश्चिताः। द्विपदा
 विंशतिः। अद्देशकैर्षल्लयः। उक्ता एवंपद्यमभूताः। कियं तेनुष्टुभो यदा। तदानेन प्रकारेण। न्यस्यावाय दृष्टया। शक
 यीहृतीरणीर्गयत्रीरांगरोहिणेत्। अनुष्टुभसंज्ञेताः। सुस्त्रिष्टुवकातिरिच्यत इति। शक्यो म्भतुर्दपायादाः। इहतीना
 मेकं शतं त्रिरावति श्रयादाः। चत्वार्यं रुराणि च। अष्टी नामष्टावत्वारिंशत्यादाः। एवं देशते पंचपंचाशत्यादाः। चत्वार्यं
 रुराणि च। पंचाशदधिकं शतद्वयेन गायत्र्यः पाददृष्ट्यानुष्टुभो भवेति। शेषेरेकात्रिष्टुष्टौ त्रिष्टुभात्पूर्वं संख्यातो देकषष्टाकत
 द्वायात्। अष्टावतिरयेति चतुररुरवर्जिता। चतुररुरहीनानि शतानि त्रीरायनुष्टुभां। संपन्नामनवष्टानि त्रिष्टुष्टस्यपिन सं
 शयः। एकानुष्टुब्बादशमिरुरैरधिकेति चतुर्भागान्नाहं दृष्ट्या शतद्वयेन पंचसप्तति पंचसप्ततिवर्द्धते। एकषष्ट्या चतुर
 रुरन्मनात्रेमा विंशतिरिति दृष्ट्याष्टावति दृष्ट्या त्रीणि शतानेकोनषष्ट्यधिकानि संपन्ना नि। उल्लिख्य विराज्य पंक्त
 यमेकधा कृताः। द्विचत्वारिंशदेताः सुश्रुतेरन्या अनुष्टुभः। पंक्तीनामष्टोपादा उल्लिख्य चतुररुररुररायहेत्याश्रयमिहोष्टो

सम.
 १२५

पुमो विराज्य अनुष्टुभ एवेति श्रुता बुक्ते न द्विचत्वारिंशत्। जगतीनामष्टीति यतिदिं पतिरातं मवेत्ता स पादाः। पोलराजे या
 द्विपदोद्या अनुष्टुभः। विंशत्यं रुराद्विपदा इति द्वयोर्द्वयोरष्टा रुरवृष्टेवं संपन्निः सप्ताशीतानि सप्तैव शतान्येवमनुष्टुभां। सप्ता
 शीत्यधिकानि सप्तशतानि संपन्नानि। गायत्र्यादिगणा त्रिष्टुष्टपादस्य द्विपदोक्तितः। चतुररुरमादापरये त्रिष्टुभं ततः। शेषे
 रऽनुष्टुभं कुर्व्याष्टाशीतिरिति स्थिता। त्रयोदशो वातिरिक्तानि द्वादशादरहीनका। तभ्यं श्रोतं तिष्ठमिरिह द्वादशयोजये
 त्। द्वादशात्रे तमित्याज्ये संपन्नाः श्रुतिवोदिताः। सहस्रेतेन संपटं प्रुतो पंचदशाधिकं। अयमर्थः। एकात्रिष्टुवधिकापादमे
 को द्विपदोकोधिकोति। तन्मध्या चत्वार्यं रुराण्येकषष्टिद्वौ रुराणीयानि। एकानुष्टुप् संपाद्या पोलरा रुराणि परिशिष्टानि।
 ते पुदादशतानि तभ्यं श्रोतं तिष्ठिरावृत्तायां हेत्याशि चतुररुरं शिष्टं। अत्रे तमधेत्याज्ये पूर्वोक्त मध्येन गतिनेते न पितामातरि
 त्यादः। मेति पंचपादा रुरसहितेन तत्संती संसात्रया दुचवीर्याया ददया विष्टं चंदोरुरप्रहेपेणा द्वादशानुष्टुभः संपाद्याः। आये प्रथमो
 त्तमयोस्तिरावृत्ता द्वादश पदपंक्तिप्रभृतफाया प्रातु विराट् नगरया। आये द्वादश संपादने गौरवात् प्रयो मूलं प्रकृतिरेवा। अत्रे
 व संपन्नमिति। अत्रे तमधयपयो कं पंचमीमहापदपंक्तिरंत्योस्मि गित्यनुक्रमणी। अत्र महापदपंक्तिरनुष्टुष्ट। दशापादाः। शि
 मातदिमेत्यादिभिः। चतुररुरं शिष्टं चतुररुरमुल्लिखे इत्येकः पादाः। इत्यं द्वादशभिः। पादेः पदपंक्तयो द्वादशानुष्टुभः संपद्यंते। इह

शिभिश्चतुररुहीनाऽष्टाविंशतिः। मेवावरुणाशस्त्रेण सप्तमेदिपदैकिका। एकासतो वृहत्पत्रिष्टुभो दशसप्त। वृहत्पत्रिष्टुभो
 विज्ञेयास्तिककुम्भेकविंशतिः। संपदा वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो
 शत्साई ब्राह्मणा बंसिनः शस्त्रे बाई ते सो विपेकते। एकासतो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो
 श्वेकविंशतिः। संपदा वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो
 मा ज्येदिपदा तथा। वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो
 मकराणि चोत्तराः॥ इति माध्यं दिनसवनसंपत्॥ स्याद्वस्त्रोद्येस्य देवात्मापदादित्यग्रहादित्ता जगत्प्राचनवेज्ञेयाश्चत्वारिंश
 त्रिष्टुभः। अभूदेव इति त्रिष्टुभे वमन्यस्यामुविष्मता। संपदा वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो
 रव्यमपरीयात्राग्निमारुतात्। त्रिष्टुभो विंशतिसत्रजगत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो
 त्रा शीतिर्द्वाधिका विंशत्यरु संपुत्ता॥ त्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो
 य। एकविंशतजगत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो
 यः। विराजः पद्मगायत्रः सिस्रः स्युः संपदा लिह। अनुष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो

 राम.
१२७

दा। अरुपंक्ति गायत्रीभिः षट् षट् विराज इति। शंयोर्वाकादिशं च तं संख्येय प्रुसादिहोत्रः। सिनी गाली वराका चक्रिपेयातां न
 चदिहा गायत्रौ दे जगत्पेका शक्वैर्देतये वच। उपत्रिष्टुभो विज्ञेया अयं यज्ञ इती मम क। त्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो
 यमिरुहैः। अधिका दशभिः साई सप्तज्ञेया अनुष्टुभः। गायत्री जगती शक्वरीभिः साईः षट्। त्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो
 वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो वृहत्पत्रिष्टुभो
 माश्रित्य शंसेदित्कं। यथा सहस्रं पंचदशानुष्टुभः स्युः संपद्येत दहः संपादयेदिति। यद्यप्यधिकं शंसममस्ति तथाप्यत
 या बुध्या शंसेदिति बुद्धिविषेवा विधीयते। यदुपक्रांतमप्येष दशमस्याहो दोह इति तत्प्रसंगेनायं विधिरुक्तः। अथ दोह
 विवरणं॥ पंचदशो ह्युत्तरा तस्य तस्येति। संपत्तिमध्यात्। पंचदशो ह्युत्तरा तस्य तस्य वज्रस्य तस्य उदरतिनामि
 लिताः पंचपंचाशदुहता भवन्ति॥ अथोत्तरं त्रिंशदिति। उहतादितरं न वशतानिष स्यधिकानि। द्वाविंशतो वर्गा द्वाविंशदमीले
 त्रिंशदितरे भवन्ति। द्वाविंशदित्यनेन चतुष्पात्त कराय पशवो लक्षिते लक्षणाया पशु वर्गास्त्रिंशदित्कं। सवनत्रा
 यदश दश दश कास्त्रयः पशु वर्गा इति हृदयं॥ अथैवा सोमा करानुष्टुभेति। अथैव दश सुदशकेषु व्यवस्थापकं मूलमा
 ह। अथैव अधिकारे। एषा आघातुष्टु सोमा कर। सोमा करणि मूलतया संतस्यामित्यर्थ आघातुष्टु। अथैव करणा यत्री सोवेष्टु

तुर्विंशः सोम इत्येवं मिलितो सोमा हरानुष्टुपः। द्वाविंशतोऽसमुदायो भवति। सोमेऽविधिः पंचदशा घर्ष इति वार्तिकेऽप्येदिः य
 व्यते। तस्यामेविवेकः। एकं सोत्रावृत्तिसंख्यासमुदायविषयोऽद्वितीयं संतस्येषां समुदायमात्रविधिः पंचदशा घर्ष इति वार्ति
 कं येदिः पद्यते। तस्यामेविवेकः। एकं सोत्रावृत्तिसंख्यासमुदायं। सोमः समुदायमात्रेऽपि वर्तते। एवं द्वाविंशतोऽसमु
 दायो द्वाविंशः। तत्र भवेत्परांताः १॥ अथैषा पद्यानुष्टुपविधिः। पदेषु भवापद्याद्वितीयेषु दशसु दशकेषु पादाव्यावस्थाप
 के मूलं गायत्री चोष्णमिति तानि षड् दानि षड् दशः। पदार्थः। विराजस्वीरि। तानि सर्वाणि नवा दहस्ये वत्वारि तानि
 या दश। पंचैः पंचतान्यष्टा दश। त्रिष्टुभश्चत्वारि तानि द्वाविंशतिः। अग्रे चोष्णमिति द्वादशसंख्या तानि त्रिंशत्। द्विपदोऽप्येते तानि द्वाविं
 शत्। इत्येषा द्वितीया नुष्टुप्याः द्वाविंशी भवति॥ अथैषा देवका नुष्टुपविधिः। देवेषु भवो देवका। सार्धं कनि सनियत्। अथै
 व सवएका दशरुद्रा दशदिता इंद्रो द्वाविंशः इत्येवा तृतीया नुष्टुप्ये देवका देवमूलविवेका द्वाविंशी भवति। इति सवव
 त्रये दशका गवो दशवर्गाः संपादिताः॥ अथयाः पंचपंचाशदुहता इति। ताः पंचपंचाश चतुश्चत्वारिंशत्संख्याः। प्रत्येकम
 ष्टा हरद्वयं पंचय इत्येवं संख्या जायते। तत्र स्यात्संख्येयाश्चत्वारिंशत्तद्विः। गवाम्भ्यः संपन्नो समुदायमात्रमाश्रितं ति
 नेकमूधमाश्रितं चत्वारिंशत्तद्वर्तुलं महद्वधो भवतीत्येवाश्रितं। अथ याश्चत्वारिंशत्संख्येयं तानाश्चत्वारिंशत्संख्याः। एवं गवो वर्गे स

राम.
१२८

यत्तातस्तनैश्च दशमस्या कोह दोह सुक्ताफलेन प्रशंसति। सैषा सोमा हरानुष्टुपविधिः। प्रथमा नुष्टुपं प्रशंसति। सैषा प्रवेक्षिता
 सोमा हरानुष्टुपे तेनो धसैः तैः। स्तनैरेतमिंद्रस्यात्मानमभिलक्ष्य हरे वज्रसं दग्धं हरति। एवमेव दहरिंद्रस्य दुग्धं संपद्यते इ
 ति प्रशंसा। प्रसंगाच्च तुर्विंश सोमा हरसंपाद्या नुष्टुपं प्रशंसति। एतस्याः सोमा हरानुष्टुप एव वदरेण विवृतेन कुर्यात्तदो
 मायागाः। सोम तश्चरात्तम्वर्द्धते। चतुर्विंश एव चतुश्चत्वारिंश दद्यात्तत्वारिंश द्रपो दद्यात्तद्विंशो मेधिति प्रशंसा। यद
 वै एवं द्वादो माचे दत्तमप्यं द्वादो ममयः संभवति। प्रासंगिकं। प्रशंसो समाप्य प्रकृतो प्रशंसामनुसरति। य एवं विदोह संपादनवि
 धयः प्रजमानोऽस्या युवः परस्तात्प्रादेतमिंद्रस्यात्मानमभिलक्ष्य दत्तमर्द्धं धरुपमेतदहस्तसंभवति कलौ नुत्वं भवति। ततः
 किं फलं भवतीत्यत आह। तं यजमानं मेवा सोमा हरानुष्टुपे तेनो धसैः तैः। स्तनैः सर्वैः सैः सर्वैः कोमेः सर्वेण त्रायेन सर्वेण
 मृतत्वेनाभि हरति वर्धति। य एवं संपन्नं दशममह्यं संसति होतृ प्रभृतिभिर्कृतिभिर्द्वारेण। तस्मादेवं संपन्नं दशममह्यं
 सति। यथोक्तेषु पदेषु पूर्वोक्तदोहसंपादनबुद्धिः कर्तव्येति ज्ञायमानं स्पष्टं विधीयते॥ अथ यद्वा द्वादस्यतिरिक्तो
 क्तमुपयंतीति। समस्तवृत्तिरिक्तो क्तस्य प्रशंसा मात्रमस्यां शाखायामुक्ते कल्पसूत्रे शाखांतरीयं शाखासु दाहतां। अथ यो
 मही घो रिति सोम विद्या नुरूपोतं प्रयेति त्रयोदशयज्ञावभवेति परिधाय प्रजापत इति यजतीति। चत्वारश्चाहावाः। सोम विद्या

नुरुपाभ्यां यच्चानंतरमनुरुपात्यरिधानीयोवेचेति ब्रह्मस्यतिरिक्तो कश्चिदप्येकमिदं सति स्वयमेव सर्वं प्रपद्ये स यो पक्रमते।
अथेत्यधिकोरायदूलस्यदादशाहस्यातिरिक्तो कश्चमुपयंति। मन एव तत्प्रीति। प्ररामे तदहरिति मनसा प्रीति प्राप्नुव
ति॥ फलं प्ररामित्यपि प्रीति प्राप्नुवति॥ तत्सर्वं यज्ञे रनुशंसतीति। प्रसंगो यजीवेन नष्टं ग्राहिकन्यायेन शास्त्रमुदिराति। स
र्वयज्ञैः सर्वं यज्ञोपलक्षितैः विद्ये देरनुशंसति। अध्वर्यो इति दशहो कश्चमुपयंति। मन एव तत्प्रीति। प्ररामे तदहरिति कश्च
स्या प्रीति प्राप्नुवति तदिव दिव्यं नृजापतिर कामयतेति विद्ये देषु स एतं दशहोतारं यज्ञकतुमयश्यदग्निहोत्रमित्याग्निहोत्रे
शापलक्षणां अध्वर्यो इति चतुर्होतरिव दिव्यं सदा एवाचारुता आसन्निति विद्ये देषु स एतं चतुर्होतारं यज्ञकतुमय
श्यदर्शं प्ररामासाभ्यामिति दर्शं प्ररामासाभ्यामुपलक्षणां। अध्वर्यो इति पंचहोतरिव दिव्यं सदा इन्द्रादेवता इति विद्ये
देषु स एतं पंचहोतारं यज्ञकतुमयश्चातुर्होतारं यज्ञकतुमयश्चातुर्होतारं यज्ञकतुमयश्चातुर्होतारं यज्ञकतुमयश्चातुर्होतारं यज्ञकतुमय
यतात्रादः स्यामिति विद्ये देषु स एतं षडहोतारं यज्ञकतुमयश्चातुर्होतारं यज्ञकतुमयश्चातुर्होतारं यज्ञकतुमयश्चातुर्होतारं यज्ञकतुमय
होतरिव दिव्यं सति विद्ये देषु त एतं सप्तहोतारं यज्ञकतुमयश्चातुर्होतारं यज्ञकतुमयश्चातुर्होतारं यज्ञकतुमयश्चातुर्होतारं यज्ञकतुमय
यज्ञा एतैरुपलक्षिता विद्ये दश सर्वयज्ञोत्तरेनुशंसति। एवाहिमनसो मावादिष्यः। एतदप्यत्र किंचिदस्तीत्यर्थः। संस्थिते दशमि

राम.
११५

हनीति अतिरिक्तोत्तमादि तत्प्रारभ्य विधत्ते। दशमे ह्यस्मि संस्थिते पत्नी संयाजेभ्यः पुरैतस्मिन्काले संप्रसंयति। सत्यं
कुर्वति। अयज्ञियोवे पत्नो यतो बहिर्वेदि गार्हपत्याग्नौ हिताविहिता इति वदंतः। द्वीक्षितं यद्गमाह। संस्थितेषु पत्नी संयाजे
धित्वेव स्थिता। अत्रेषु पत्नी संयाजेत्यको भ्रातृव्यलो कवेरिलोकः परिक्षिप्तो भवति। यत्त एव पत्न्या कृतो वेरिणो भ
वंतीति। ते संप्रसंयसा र्पराष्ट दत्तवते। प्रशंसति। वैनिश्चितमियं पृथिवी सार्वराज्ञी। हियस्मादि पं सर्वतः प्राणिजा
तस्य राज्ञी। पृथिव्यां सार्वतीति सार्वराज्ञे तदधीनं। वैनिश्चितं वाक्सार्पराज्ञी। हियस्मादा कस्य तोराज्ञी। पृथिव्यां सार्वती
तिसार्वराज्ञे तदधीनं। वैनिश्चितं वाक्सार्पराज्ञी। हियस्मादा कस्य तोराज्ञी। प्राणिजातं वा वासनार्पभवति। वैनिश्चितं योः
सार्वराज्ञी। हियस्मादा कस्य तोराज्ञी। सार्वराज्ञी प्रोच्यते। सार्वराज्ञी प्रोच्यते। सार्वराज्ञी प्रोच्यते। सार्वराज्ञी प्रोच्यते। सार्वराज्ञी प्रोच्यते।
नोत विपायथा म्नायं पठेदा वृत्ताप्रथमो न मे न शंसते स्तोत्रियस्यानंतरित्येयथा म्नातानामव्यवधानाय॥ अस्मा सु
नृमां धा इत्यत्रेवेनृमा मिति। सर्वसंश्लेषे सिवावस्यतिः सोममपादा अस्मा सु नृमां धा इति तद्व्याचष्टे। अत्रेवेनृमा
मिति नृमां धा म्ना मिति व्युत्पत्त्या योगरूढो यथा च। यज्ञे साधनाय जमानेषु भागा य दधाति। वाता ये हवनं कृतं
ति। सर्वयज्ञेशस्व एवास्ति। प्राजास्त इन्द्रसोमा वाता ये हवनं कृतं इति। तद्व्याचष्टे। इन्द्र उवाचा पितरिः सहिवा तमात्मा शरी

रायपद्विति। इन्द्र आत्मा वारी रायपद्विति। अत इन्द्रस्येदं संबोधने। इह वन अत इन्द्रस्य वल रुगायं पद्विति
 नव्या स्वानार्थ। चतुर्थं ते। इयं न अत इन्द्रस्य दर्थं प्राप्ताः सोमा इत्यर्थः॥ प्रतिपरेत्यध्वर्युरिति। यत्नी संपाजार्थं यत्र स्थितः
 सतः प्रतिपरेत्यध्वर्युरिति प्राकृति प्राप्तानुवादः॥ उपशस्त्रांते तस्मात्स्थानात्प्रतिपरेत्यध्वर्युरित्यविप्रसंगमायेनोपश
 स्यते॥ सोमिरुक्ते गार्हपत्येति। सोध्वर्युर्गार्हपत्यप्रजापतिदेवते अनिरुक्ते देव आहुती जुहोति। इयं शस्त्रांते आहुती॥ होतु
 र्देवे आहुतयः॥ अन्वगार्हपत्येति कल्पसूत्रे उक्तं॥ अत्रार्थवादः॥ प्रजापतिर्वै गार्हपत्य आहुति संस्ते उदैत्यनशब्दे। स
 माप्ते सोमं मानसं संज्ञकं। समाप्ते शस्त्रमतिरिक्तोऽसंज्ञकं। समाप्ते ब्रह्मयद्यमिति। अतो गार्हपत्ये आहुती युक्ते सोमा
 हुतिर्नीसीति तदीयं ब्रह्मवद्यं समाप्तं॥॥ अथो अन्ये वाषिकामं यजेतुरिति। अस्मिन् ग्रहे अन्ये मेत्रावरुणप्रभृतयो विद्वत्सेन
 यजेतुरथ वाहो वैदेवकेवलः प्रजापतेन ते तान्यन्य इष्टं वा मनसा यजति। मनसा वषट्करोतीति। अ
 यमहं यजुरिति। यद्यन्ये पियजे सुतर्हि सर्वं भद्रं येयुव। यदि होते वयं ते तर्हि होतु रेव मनसा भद्रं मनसो रोभिर्मर्शनमि
 ति॥ अयं वैवे न इति। प्रजापते सन्धो मेत्राः प्रत्यरुमतिस्फुटं देवः कामायं काशकत्वात् कामना रूपा सा तद्वर्मा न होतानि
 गदेत। देवो देवतेः कांति कर्मणा इति यास्केन व्याख्यातं॥॥ अत्रादी वा प्रपत्नी चेति। तत्र मेत्राणां ग्राहिकोऽपि शस्त्रं सति।

अत्रादी चेति पृथग् अत्रासेषु तासां सन्धुः प्रशंस्यते। इयं कर्मभूमिरत्रादी ज्ञातव्या। असावंतरिह मत्रपत्नी। भद्रा च कल्पाणी च
 भद्रा तसोमः कल्पाणी तस्य शब्द इति। तदिति सामान्येन न पुंसक निर्देशः॥ पदसंस्कारपदे विशेष्यपदार्थलिङ्गानवेकरोक्त
 न पुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते। सोमश्च पशवश्च प्रजापतेः सर्वात्मकत्वात्। अनिलया वापमया वा अनिलया तदाहुः। स्वये निर्देव
 नंदं शयति। नद्येय इत्यति। इल - - - - - अयमया तन्मत्स्यः। नद्येय विभेतीति। अनाप्राचानाया च इयं वै यद्यिदी क
 र्मभूम्या दिव्यभूमिरनाया। असौ धौः स्वर्गलोनाया। अनाधृष्टा चानाधृष्टा च। अपं वा अग्रिरनाधृष्टो सा वादित्योनाधृष्ट
 इति। अग्रवी वा धातव्या च। अग्रवी तन्मोमा तव्या तत्संवत्सरः। एवं द्वादशत चोद्वादशसंमंत्रेषु कीर्त्यमानः प्रशंसितः॥
 अप्यासावेव गृह्यतिरिति। तत्र वदने होत्रा कृते यथा द्रुहपतिना गृह्यति वदने वक्तव्यं संमंत्रः कल्पे उदाहृतः। अत्रार्थवदे
 न विधिं स्तवयितुमाह। तत्र संमंत्रे गृह्यति वदने वक्तव्यं संमंत्रः कल्पे उदाहृतः। अत्रार्थवदेन विधिं सूचयितुमाह। तत्र संमंत्रे
 गृह्यति विद्वान् गृह्यति भवतीति वर्तते। तत्र वेद्यं गृह्यति प्रशंसति। अथेयधिकारोत्तरे। असावेव गृह्यति र्यो सोतपतिरु
 यः॥ तस्यैव वरुण गृहाण पतिः। एष उएव देवो यहत पाप्मा दग्धं गृह्यति उत्राय गतं गे उपवीतादिकर्म द्राक्षा ह्यरायादि ता
 तिविवेकसंवादकोपहतः पाप्मायेन सोपहतपाप्मा। इति सामान्यार्थः। इति यासुं समाप्ताति। सर्वयज्ञारंभं गृह्यति वदनात्।

अत्रास्त्रेध्वयोऽस्याहावः होइ होतरित्यो दो प्रति गरः ॥ होतस्तथा होतरिति प्रति गर द्वयं क्रमेण भवति होतरि मृद्वेतौ च
 चकारो सति आहावस्ताना निव कल्पसूत्रे दर्शिता नि एतच्च स्त्रानंतरं ग्रहं गच्छति प्राजापत्यं वा पुं पृथिव्या पात्रे राग्रहा साद
 नादि मनस्येवं मानसग्रहो मे प्रजापते न तदेताम्य इति मानसी या ज्येति द्वयं अत्र प्रकरणे व्युत्क्रमेणो व सर्वमात्रा
 तमस्य वा लिंगस्य वि त क्रमेणानुष्ठानं कल्पसूत्रे उक्तं ॥ अध्वर्यु रपि दधति सद सो दारो वेवं शालाया इति अध्वर्युः सद सो दारो
 प्रव पश्चिमे अपि दधति दधधारो स्वादि परस्मै पदी एवं शालाया अपि पश्चिमे अपि दधति ॥ ५ ॥ ओ दुं वरी म चार भं ते ये यो धिष्या निन संति ते व्य चार भं ते ये स
 त इति सम्यह्यति काः सर्वे पि स्त्रां स्वाधिष्या न ग्रेणा सी ना ओ दुं वरी म चार भं ते ये यो धिष्या निन संति ते व्य चार भं ते ये स
 स्वधिष्या ग्रा स नानुरो वे नाति क्रमि तुं न रा कु पु स्ते प ला रा रा र वा भि रत्वार भे र न अत्रार्थ वा दः ॥ ऊ र्वा अत्रा घ म र्जित म रा
 घ मु दुं वर ऊ र्जी ऊ र्जित स्या त्रा घ सो पा त्मा इति ॥ उ त्र मो पा र्णी हो ता कु र्वी तेति उ त्र मो सर्व भ्य उ त्र नो पा र्णी ह स्तो हो ता कु र्वी
 त तत्र संकल्पं मान संविधये उ त्र मो सानीति संकल्पे त उ त्र मो हे व भवतीति फल निर्देशेन प्रशंसा अत्रापि पूर्व मो दुं वर्य
 त्वा रंभः पश्चाद्वा विधानं क्रमेण कल्पसूत्रे उक्तं ॥ तदपि नेतदि रुद्धं अत्र व्युत्क्रमेण मानस्य सर्व लिंगै रवधारितत्वात् रामः
 इहापि प्रायदर्शन न्यायेन व्युत्क्रमेण व्याख्याताः संमील्या सत इति अध्वर्युणा वा गुण करणे कृते सर्व विवा म्पता मुहः १३९

दा ५

रामः

१३९

संमील्या सते आन रुद्राणां दर्शनादिति अस्यार्थ वा दः ॥ हे वै इति संमता वय यद्वयं एतदिति सामान्ये न न पुंस कलिंग प्रसू
 त निर्देशार्थं यद्वा त्वं यमा आस ते एतदा च मा य्या य मंति अभ्यासि क्ता वाग्य मे नाभ्यासि क्ता म त र वा पी तां वा च मं त त रु द्र वा
 म प्रा प्र वो मेति ॥ मा र्जी ली य त्वं ते नेति न रुद्रे षु दृश्य माने सुव हि निर्ग त्वा मा र्जी ली य प्र देश स्य मं ते न नि त रां स नि धा ने न न रु
 द्रा भि मु रं व रु र्वि स तं ते वि स्फा रं ति तच्च रु द्दे व हि त मि त्वा चा शा र वां त रा त् जि ति र्वे न रु द्रा रि जि ति रे व त त्रे न प्र का रे
 रा न्म र्ध ते ॥ ते स त्रे द्वा द श हे सर्व य ज मा ना अ स त्रे य ज मा न क लि जो अ पर या प श्चि म दार या ह वि दी ने वै श क ठे प्र य धं ते ॥
 अथाध्वर्यु रुद्रस्येति अनंतरमध्वर्यु रुद्रस्य हविर्दी न स्पृश क दस्य कृ वरी पृष्ठा धारं पट्टि का म मि धा य घा सी न आ
 हा ता तारं प्रति स त्र स्य हिं गा ये ति गाय ति स त्र स्य हिं मि ति उ हा ता स त्र स्य हिं सा म त्तो गाय ति त त्रे न प्र का रेण स त्र स्य हिं मा
 प्रु वं ति ॥ सर्वे सामो निध न मु प ये ती ति सर्वे य ज मा ना य ज मा न त्वि जो वा नि ध न मं तां सा म न क्रि मु प ये ति प्रति ष्ठा वे नि ध नं प्र
 ति ष्ठा एव ॥ त उ त्र स्य ह वि दी न स्येति अ रु द्रा य स्ता द धो रु मि ति वि भ क्त र्थ य पी भा वः ते य यो क्ता उ त्र स्य ह वि दी न स्या
 यो रुं स र्प्य ति ग चं ति ऐ दी म ति कुं द सं ज यं तः ॥ सु वं त मिं द्रा य र्व ता पु रो पु वे ते तां पा र वां त रा त् अ ति कुं द से व त त्रे न प्र का रेण
 यो रुं य ज माः पा पा न म प घ्ने तां म त्रे षु न न लिं गा तां ते नु वा उ व य मि ति य रुं त रं ते सर्व व य मु त्रे षु व प री म इ ति स र्प्य स्य

नुषंग इति ह स्माह कोषीतकिः। हविर्दीनमुत्तरेण संयत्यभिप्रेतं कौपीनं केरित्यर्थः। नुसर्वं वा उदत्यव्ययद्वयोश्चै उदतिपादे
 एवोदरादिः। यज्ञस्यानुसंचरं सप्तश्रुविभ्यो नंतर्हि माता इति। अनेनोत्तरसंचरेण सप्तश्रुसंनिहिता इत्यर्थः। ते ये राहविधीने
 इति। ते सर्वे हविर्दीने अग्रेण सप्तश्रुविशेषे हकस्मिन्नेदो आसीनाः कामानीक्षिताभ्या यंते। यत्कामाभवंत्येनः कामः स
 मृज्यतामिति ये ब्रह्मकामाभवंति भूभुवः स्वरित्येतास्तेषां व्याहृतीर्न ये पुरिति। उदंसत्र फलध्या नंतैने करुपे सुक्तं। ब्रह्मच
 नं प्रत्येकं प्रत्येकं कृत्स्नफलसंबंधो यज्ञमानानां भवतीति युक्तं। ते प्रांच उदंच उक्त्रमेति। ते प्रांचो हविर्दीना गार प्राग्दारेण
 निःसृता उदंच उक्त्रम्यवाचं विद्वयंते वागेतु वागुपेतु वागुपमेतु वागिति मंत्रः शारवांतरात्। विरेण वाग्यमनेन वाक्य
 राचीने दत्तः। सुब्रह्मरायाये वाचं विस्तरं जत इति। चतुर्थी तृतीयार्थे न तादर्थ्यं। ततः सुब्रह्मरायाये वाचं विस्तरं न किंतु सुब्रह्म
 रायो मिति विस्तरं प्राप्तिव्याहृत्य पश्चाद्वाचं विस्तरं जते। ब्रह्मेवे सुब्रह्मरायात्र सौरो वोपलक्षणेन तत्रे न प्रकारेण वाचं विस्तर
 जते। अनर्था वा दत्ततीया प्रती चतुर्थी तृतीयार्थे व्याख्याता। अत्रोपांशु सुब्रह्मराया प्रती कं गृह्यति रुक्ता सुब्रह्मराया
 नानाकोषु मशारवा अग्रेण दर्शयंति। वाजसनेयि शारवा अग्रेण च सोमस्य कीतस्य परिवाहने। शतपथः। अथ सुब्रह्म
 राया माह्वतीति आतिथ्या समाप्ते कात्यायनं। सुब्रह्मरायांच प्रेष्यतीति। पश्चात्पुनरुपसदा मते। कात्यायनं। सोमाप्यायना घासु

राम.
१३९

ब्रह्मरायांच प्रेषादिति। अथीषोमीयस्य पशोर्वयामार्जनांतं कृत्वा वसती वरीनाम्पुदेक आनीया सारिते कात्यायनं। सुब्रह्म
 रायांच प्रेष्यति येता पुत्रीयां आदित्याभ्यसमये च पिता पुत्रीयां सोमे आसंधां स्त्रायिते प्रातरनुपाकोपाकरो कात्यायनं।
 सुब्रह्मरायांच प्रेष्यतीति। दक्षिणानयने कात्यायनं। सुब्रह्मरायांच प्रेष्यति वेति। अहर्गरो च माध्यंदिने सवने वसती वरी
 सादनादिषु क्रसमये सुब्रह्मराया द्वा नाभि भवंति। सुब्रह्मराया स्वरसंग्रहो वार्तिककारेणोक्तः। तत्रोक्तं सुत्यापराणां स
 त इति। भाव्यकारेण तद्गुणसंविज्ञानो ब्रह्मव्रीहिरतद्गुणसंविज्ञानो पाठव्याख्यातः। कैस्पटे त्वतद्गुणसंविज्ञानो व्याख्या
 तः। द्रविकारादिभित्तये वाप्रिताः। अस्मिन् व्याख्याने वार्तिके मे सर्वसरा उक्ताः सुत्यापदे सरो नोक्त इति नूनोक्तिर्दीपः। हं दो
 गानोत्तरसंग्रहे तद्गुणसंविज्ञानं ब्रह्मव्रीहिता प्रित्यसुत्यां त उदात्तमुक्तं सुत्यामित्येकं समसं पदं। अहे सुत्यामित्यादिषु विभ
 क्ते रत्नप्रियसप्तमेयकमदं व्याख्यातं। उपसत्कालीनां सुब्रह्मराया पामित्यहे सुत्यामा गच्छ मघवन्निति वर्तते। अत्रेय इति
 समाहारे द्विगुः। इतीति संख्यानिर्देशः। तथा सति सुत्याधारकालनिर्देशो न संभवति। तत्कंपस दारिमम इति सति सप्तमी
 । इत्यहे सति पश्चात्सुत्यामा गच्छेत्यर्थः। अहे सुत्यां ह्यहे सुत्यां चः सुत्यामिति। यत्र विरुक्तो बह्व्यः सुत्यास्तत्रापि प्रत्येकं विवि
 क्र सुत्यानिर्देशो न कर्तव्यः। किंतु प्रकृतिवद्विशेषेणोपलक्षणां कर्तव्यं। द्वादशाहे सुत्यामेकादशाहे सुत्यां दशाहे सुत्यामि

स्यस्थानमभिदधकः। सर्वाणि प्रथमानि स्यामसर्वाणि मध्यमानि सर्वाण्युत्तमानि। अथो अनेतरं सर्वमेवेतच्छेदोऽसि
 सर्वसवन भोजिकरोतिश्रुतिः। ततोऽष्टविषयाः शारवाः प्रादुर्भूता इत्यर्थः। गायत्र्यातः सवन इति। गायत्र्यातः सव
 नं यस्य दशः प्रथमस्य हः त्रीराय हानिः अहः न संख्यादेः समाहार इत्युक्तेः। दशः प्रथमस्य हः। तृतीयस्य हो जगत्प्रातः सवनो गायत्र्या मध्यं दिनं सिद्धुः। तृतीयस्य
 व नः। तृतीयस्य हस्तिपुत्रातः सवनो जगन्मध्यं दिनं गायत्र्या तृतीयसवनो गायत्र्या प्रातः सवनं दशममहरिः। तत्र प्रथमं
 सासमानां दशः समानं दश उपसंगच्छं तो केन प्रकारेण यत्प्रथमस्योत्तमं तृतीयस्योत्तमं तदशमस्योत्तमं
 । एवं समानो यसंगमः शोभनतरो भवति। एवं वृत्तं संपत्तिः सादृश्यात् तत्र तत्र दर्शिता क्रमेण। अथ यदि ति। एवं वृत्तं लेखि
 दशमस्योत्तमं पुष्टं पत्रिर्भवति वेत्याह। अथेति पूर्वप्रस्तावे। यद्दशमस्य हर उष्टु मम सिंघादयति होता वाग्वा एतद्द
 र्वागनुष्टुब्धो वत द्वावं प्रतिष्ठापयति। तेषु तत्त्वमिति। प्रकृतं दशममहरुपं ति। हिरण्या सोध्या यय रिस सोमो मंगल
 त्वघोतनाय। इति श्रीमन्माधव महात्मज विनायक भट्ट कृते श्रीकौषीतकि ब्राह्मण भाष्ये सप्तविंशति मोऽध्यायः॥
 एवं पूर्वैरध्याये हेतुपदार्थः प्रयचितः संप्रति होत्राणां मैत्रावरुणपदार्थधर्षणं वादेनोपक्रमते। प्रजापतिर्ह्यनेन स सज्ज

राम-
१३४

इति हेतुनादिप्रसिद्धौ। महासृष्टिर्ब्रह्मणो जन्मानंतरं प्रवर्तते। द्वितीयो देवदिनसृष्टिर्ब्रह्मणो दिने दिने प्रवर्तते। उभ
 यत्र प्रजापतिर्ब्रह्मा यज्ञं स सृजते न सृष्टे न यज्ञे न देवा इति रेफलसाधनं कृतं वंतः। तेन यज्ञेनेष्टा सर्वा न्कामाना पुनः।
 एवं यज्ञेन कामावाप्तिं दृष्ट्वा तस्य यज्ञे तेषां मित्रा र्द्धं भवमंशमुपनिदधुः। विहितं वंतः। सकोश इत्यत आह। एते
 प्रेषाश्च निगदाश्चेति। अथानंतरमित्ररेणो प्रेषा निगदरहिते न यज्ञेन कृषय इति रेते कृषयो विजुर्विशेषं ज्ञातवंतः।
 असर्वेणो प्रेषा निगदरहिते न यज्ञेन यज्ञा महेने वे सर्वा न्कामाना पुन इति। ते ह्यष्टैः फलाप्राप्त्या प्राप्तास्त एतां प्रेषा
 श्च निगदांश्च ददधुस्तत्तेन यज्ञेन संप्रेषणं निगदेनेष्टा सर्वा न्कामाना पुर्देवाः। एते ह्येते पूर्वस्मिन् प्रसिद्धाः प्रसिद्धाः प्रेषा
 श्च निगदांश्च ददधुः। अथ यद्गिर्यज्ञस्यानां तदेभिर्लक्ष्यं स हि तैः सर्वमाप्स्याम इति। तानेन प्रेषा नुप्रेषा चिन्मा मित्रो ददर्शेति।
 कृषिं दर्शयति। प्रेषाः संतो नुप्रेषा याज्या भवन्ति तेषां नुप्रेषाः पुरोडाशं प्रेषा सवनीया नो प्रेषास्तानि चामित्रो ददर्शेति।
 अथो इति मध्ये वर्तमान मध्ये वर्तमान मधिकृतार्थकारे। प्रेषा नुप्रेषा निति कानां हेतुत आह। पुरोडाशं प्रेषा निति। सवनीये
 पुरोडाशव्यवहारकृतं तरे। सवनीयाः पुरोडाशा इति। स्वयं च वसति होता यदुदिं दं हरि वा निति प्रेषः। तस्माद्येने वे मैत्रावरु
 णाः प्रेष्यति तेन होता यजतीति प्राप्नुक्ते। अथेतरं मृष्टप अथ य इतरा निति। प्रेषा नुप्रेषेते तरा नितरे कृषयो वसामाणा ददधुः।

उत्तमप्रदायिकः श्लोकः। अनुकूलश्च यः कश्चित्कलेयद्वा शरीरपि वा। मंत्रः पद्योऽथ गद्यो वा वा मदेवं निबोधतेति निगदेत्यपि वा म
 देवस्मार्थमंगी कृतं॥ तदाहुः कस्मादिति। श्रुतः परमध्यायसमाप्तिं यावत्प्रातः सवने होत्रकारां मेत्रावरुणाप्रभृतीनां स्वसु
 त्वानेषु अधिकारिकर्तृत्वं निरूपयति भगवतीति श्रुतिः। तदिति प्रस्तावेभ्यः। आहुः प्रष्टारो मेत्रावरुणा एव सर्वेभ्यः कर्मभ्यः क
 स्मात्प्रेष्यतीति। उत्तरमाह। एताह वै देवताः प्रेषारणमाजिमीपुरिति। प्रेषाः स्वतंत्रानान्यशास्त्रांतर्गीता इति देवताभिः संग्रामे
 राशामा इत्याह। हवै इति प्रसिद्धार्थश्च व्यपे। एता देवताः प्रेषारणसंबन्धेन प्रेषानां प्रमाजिमीयुस्तान् प्रेषान्नित्रावरुणा उज्जिष्य
 तः। वर्जयेन प्रत्यतः। तस्मान्मेत्रावरुणा एव सर्वेभ्यः प्रेष्यति॥ सवेति च न्येष्यतीति। गुराविधिर्यो वेनिश्चितं स मेत्रावरुणा
 स्तिष्ठन्नेष्यति। प्रयाजादिषु। अस्य प्रशंसा। तिष्ठन्नेवीर्यवत्तमोति शयेन वीर्यवान्। तिष्ठन्नाउष्मत्तमं तं मनुजं मोवीर्यवती
 माश्रितां देवेषु वाचमुघांसं प्राप्या समिति॥१॥ कुवक इव प्रणतो नुब्रूयादिति। मेत्रावरुणाः कुवक इव प्रणतो नु
 ब्रूयादनुवाकां ब्रूयादिति। संप्रैषपुरेनुवाक्यानुवदने मेत्रावरुणां कर्तारं विधत्ते। अत्र प्रशंसा। ह प्रसिद्धो वरुणः यर्जन्यस्त
 याभवतीति कौषीतकिराहसेति। वरुणकस्य वर्जन्यस्येतद्द्वयं प्रशंसं॥ तदस्मै वेपुरा सुररहांसीति। तदिति प्रस्तावे पुरा सृष्टाय
 यज्ञप्रवृत्तौ सत्यामसुरारहांसि वहवी विनिवधति स्म। एवं विद्येत तेन तरे वा मदेव एता अमिरूपसि सृष्टौ पश्यत। अग्निर्हीता

ना अक्षर इति। तामिहूषिरग्निं परिशिष्टाह विषांपरितो नीतवंतः। ततो नंतरं वै निश्चितं राष्ट्रास्ता निरहांस्य यजज्ञिरे। रा
 ष्ट्रसमुदाये भवाराष्ट्रा अध्वर्यु प्रभृतयोरहांस्य ज्ञायमाना नूतवंतः। अनेनार्थवादेन विधिः कल्प्यते। पर्वण्ये नुब्रू
 हीत्कृत्वा ग्रीहीतानो अध्वर इति तिस्त्रोवादेति॥ जुषस्व स प्रयत्नममिति। इमामेकामृचं जुष्टवती जुष्टार्थवती मभिरूपां ह
 हविर्ज्ञाषरा समये प्रयुज्यमानो सदृशी मनुहीति। यतः स्तोका नो जोषरा समये न्वाह। अस्य प्रशंसा। जुष्टवती मभिरूपां देवे
 पुवाचमुघासमिति॥ इमं नो यत्नममृतेषु वेहीति। पूर्वा मृचमेतत्सकं च विष्णामित्रो ददर्श। मेत्रावरुणा एतात्सकं चान्वा
 ह। स्तोका नूतस्य विंदेनेताभिः सर्वाभिरग्रेयस्व दयति। मित्वा द्वसः। अस्य सक्तस्य प्रशंसा। एता ह वा उतेषां पुरोनुवाका
 एवं तेषां स्तोका नो याज्ञात्तस्मादभिरूपा भवन्ति। स्तोका नाम ग्रेमेदसोऽष्टतस्य होतः प्राशानप्रथमो निषयेत्याद्यभिरूपत्वं
 त्वेव्यामित्रो पुरोलाशः स्तिष्ठकृतः पुरोनुवाक्यामन्वाहेति यद्यपि पुरोनुवाका वपायाः पशुपुरोलाशस्य पयोश्च मेत्रा
 वरुणो वेवानुवक्तव्यास्तथापि वेव्यामित्रत्वेन प्रशंसा स्मारयति। तस्या उक्तं ब्राह्मणमिति। ततिर्वै यज्ञस्य पुरोलाश इत्यादि
 नोक्तं। इला मग्र इति स्तिष्ठकृतः पुरोनुवाका। वेव्यामित्रो रनुसवनमिति। सवने सवने इत्यनुसवनं वैव्यामित्रो र्क
 चः पुरोलाशानां सवनीयानां पुरोनुवाकाः। न्वाह मेत्रावरुणाः पंचसु पिसवनीयेषु पुरोलाशेषु वहा रोत रुणामा म

त्यंतरवदत्रभवति। धानावतमिति पुरोनुवाक्या माध्यंदिनस्य सवनस्येति पुरोनुवाका तृतीये धानाः सवने इति पुरोनुवा
 केति कल्पसूत्रे। अत्रार्थवादः। विष्णुमित्रो हेतुपुरोलाशेषेण न दर्शयति प्रागुक्तमधुने वा अतः सलो मताये पुरोनुवा
 का अपि वैष्णुमित्रः। एकेन रूपिणा दद्यात्तानामन्योन्यं सलो मता नु कल्पेन भवति। माधुखंदस्यावभिरूपे इति। द्विदेवता
 नाय हारां प्रथमस्येन्द्रवायवस्य ग्रहस्य माधुखंदस्यो दे पुरोनुवाको अन्वाहमैत्रावरुणाः। ते अभिरूपे अभिमनार्थवादि
 न्यो। हेति संमते। एतान् द्विदेवत्यप्रेषा न भुखंददादर्शिततः सलो मताये युक्तमेतत्। वायवापादि दर्शितेन्द्रकाश इत्येन्द्रका
 यवस्य पुरोनुवाको इति सूत्रे। गार्ग्यमदी चमैधातिथी चेति। उत्तरयोर्ग्रहयोर्ग्रहयोर्ग्या क्रमं गार्ग्यमदी चमैधातिथी चे के
 को नु पुरोनुवाक्यामन्वाहमैत्रावरुणाः। ते अभिरूपे। सुषुमेति मैत्रावरुणा यस्य पुरोनुवाका युवां लोमभिरित्यादि
 नस्य पुरोनुवाका। मैधातिथीः प्रातः सवन इति। उन्नीयमानाश्च मसास्त्रिषु सवने युमवंति प्रातः सवने उन्नीयमानेभ्यश्च
 मसेभ्यो मैधातिथी कचोन्वाहमैत्रावरुणाः। अत्रास्यायि को प्रशंसामाह। हेति प्रसिद्धो मैधातिथिः प्रातः सवन इन्द्राय सा
 मं प्रोवावा घसृष्टियज्ञे। तावा अत्रत्य इति आशब्दवत्पो हरिशब्दवत्पश्चमवेति। खंदसीर इति वदं। पुरोनुवाका रूपेण
 पुरोनुवाक्यानामाशब्दवत्त्वं हरिशब्दवत्त्वं रूपं। आत्वावहंतु हरपदकन्नीयमानसूक्तं। एताः पुरोनुवाका स्वाने प्राप्ताः।

विरवदानोत्रयज्ञसमये पाठात्। तावा एं प्रोमवंत्यैन्द्रो हि यज्ञकृतः। प्रायेण यज्ञक्रिये द्वा प्रधाना सर्वदेवताधिराज इन्द्र
 त्येन्द्रीता वेगा यत्रोमवेति गायत्रं प्रातः सवनं प्रायेण। तावेन वाचा न वनु वै निष्पद्ये अत्रचमसानुव्रयंति। ततो न वपुः कः।
 न्वे इति संधिपाठेष्टोदरादिः। १२॥ पलुहे के प्रातः सवन उन्नीयमानेभ्यो चाकुरिति। एकेणास्त्रिणो न वर्चसूक्तं नाचाकुरः। कि
 त्पले वर्चः प्रातः सवने चाकुरः। स्वयमचाकः सप्तमी प्रातः सवने चाहेत्याकुरः। सप्तसप्तोत्तरयोः सवनयो रस्य चाकुरः। वैनिमि
 त्तं इति प्रस्तावार्थ उवा इति शर्वपदमिरा सांथी। आकुरे तत्कारिवनः। यथा सूक्तमेवा उवाकुरात्। आत्वावहंतिति सूक्तं न वर्च
 तत्सर्वमनुवाक्ये वावरुणाः। एवमुत्तरयोः सवनयो रपि दशार्चन वर्चसूक्तमेव च सति। अत्र हेत्वर्थवादः। होतृत्वे वेता
 पुरोनुवाका भवेति। हियस्मादेताः पुरोनुवाका होतुः संबंधेन होतृत्वमसे दूयमाने उन्नीयमाना न वचमसाः सह द्रुपते। यथा
 द्वात्रकाणां मैत्रावरुणा प्रमृती तां चमसाः उन्नरुन्नीयमानं दूयते। तत्संबंधेन यदि पुरोनुवाकाः स्युस्तर्हि षडेव स्युर्हीतसे
 वंदुगे हवनात्सूक्तं समग्रमुन्नीयमानसूक्तमित्याह। हियतो होतुरेव चमसमन्वेतां चमसानुव्रयंति तस्माद्यथा सूक्तमेवा
 नुवाक्येति। अथ होत्राः संयजंति तां सामुक्तं व्यासरागमिति। यजमानमेव तदराता ये संप्रमुचंतीति। मित्रं वयं हवाम
 ह इति। पुनरुन्नीतां होत्रका यजंति तत्र याज्यास्तदेवता आह। मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणा कचो मैत्रावरुणा यजति।

अत्र प्रशंसा स्वयादेव तथा यत्तत्ततो यज्ञमुत्सृज्य नवरात्रौ अनवरोपे ओर्ध्वं समुद्धौ ॥ इन्द्रावृषभं वयमिति ॥ अनयं देव
 त्वया याज्यया ब्राह्मणा हंसी यजति ऐंद्रो यज्ञकतुर्थं कर्म ॥ ब्रह्मपुरुषो यो ब्रह्मसंबंधो ब्राह्मणः ॥ तमाश्रित्य शंसतीति त्वक्तो ययं चम्पानाम्बुतपतिः ॥ म
 रुतो यस्य हि रुय इति ॥ अत्र मा मारुत्या याज्यया पोता यजति ॥ यत्र यस्मिन् समवेते मरुत इंद्रं पुषु वुः सत्रे देवा मरुत इंद्र
 सोम पीथे न सोमया नेना न्नाभे न इति प्रागप्युक्ते ॥ तस्मात्स पोता मारुत्या याज्यया यजति ॥ प्रसंगो पजीवने नाह प्रथम
 तम्यप्रातः सवने ततश्च तृतीयसवने यजति ॥ क्रमे देवि मारुत्येव यजति ॥ आबो वहंति ॥ अथे पत्नी रिहावेति ॥ अनया
 श्रिया त्रीवत्या त्वष्टमत्या याज्यया नेष्टा यजति ॥ प्रसंगो पजीवने नाह प्रथमतश्च प्रातः सवने ततश्च तृतीयसवने यजति ॥
 क्रमे देवित्वष्टमती भवति ॥ अमेवनः सुहवेति ॥ अस्याः त्वष्टासि ॥ जनिभिरिति पत्नी वानश्रिरेव त्वष्टा ॥ अत्र प्रशंसा ॥ अग्नि
 उत्तनवेति पत्नी संबंधात्क तस्मात्सर्वे देवानां पत्नी वतः पत्नी वानेव पत्नी वतः स्वार्थे असा ॥ नेष्टा सुत्वितां पत्नी वा
 ष्टः पत्नी उत्तनवेति पत्नी संबंधात्क तस्मात्स आश्रिया त्रीवत्या त्वष्टमत्या त्वष्टमत्या नेष्टा प्रथमस्यां ततश्च यजति ॥
 उह्यत्राय वरात्रा येति ॥ अमयाग्रे याज्यया श्रीधो यजति ॥ अत्र प्रशंसा ॥ अग्नीन्समभिधेतस्मात्स आग्नेया श्रीधो

यमतया प्रातः सवने ततश्च तृतीयसवने यजति ॥ क्रमे देवियाग्रे याज्यया यजति ॥ इमं सोममर्हति इति ॥ अनुबध्नुर्कुर्वति ॥ स
 र्वयेते ॥ आहुतीनामेव शंसा आहुतीनां प्रतिष्ठिता इति व्याख्याते ॥ अथेला व्यहोत च मसस्तस्योक्तं ब्राह्मणमिति ॥ अ
 थेला मुपकथ्यते ॥ इत्यादि शर्व सुक्तं ॥ होतृ चमसे होत्रक संबंधः ॥ उनीयमानसूक्तं प्रेये चास्तीति पुनरिहैतदुच्यते ॥ भवेति
 रूपिणः ॥ ३ ॥ अथ यत्र हतत्रा भानेदिष्ट इति ॥ अतः परमकावाकस्य कर्मोच्यते ॥ सदसियदा सर्वं रुत्विजः प्राविशंति तदा का
 वाकस्तु सदसो ग्रेहोतृ चमसानंतरमायाति तत्र हेतुभूता माख्यायिका सुपक्रमते ॥ अथेत्यधिकारं तरेतदिति प्रस्तावे ॥ यत्र
 यस्मिन् समयेना भानेदिष्टो नामर्षिर्मानवो मनोः पुत्रो गिरः स्य हवमीवे वां क्षितवान् ॥ कांसमात्मने पदं ॥ सना भानेदिष्टे
 तामकावाकीयां होत्रा मुपहवक्रियां ददर्श ॥ आत्मन उपहव नमिष्टा कावाकस्योपहवक्रियां कारितवानित्यर्थः ॥ होत्रे तु होत्रे स
 सना भानेदिष्टो वै निष्ठितमिलाया सुपदूता यामाजगामेति ॥ अत्राध्वर्युवमर्षिहेतुमाहातस्मात्समकावाकं न प्रवृणोते धर्म
 ॥ रुत्विजो प्रवरां यदा वसमये धर्म्यः कुरुते तदा कावाकं न प्रवृणोते ॥ अतएव प्रवृताहुती न तु होति ॥ तस्मादिला होतृ चमसानं
 तरं सदसो ग्रेहो वाक आयाति ॥ अकाभिमुखं वाको यसेति नाम्बुतपतिः ॥ निपातस्य चेत्यादि दीर्घः ॥ सवा एतस्मात्पूर्वस्मादि
 ति ॥ सना भानेदिष्टे एतस्मात्पूर्वस्मादवांतरदेशादा जगाम तस्मादेतस्यां दिश्यासी नो कावाक उपहवमिच्छते ॥ आत्मने पदं कर्म

तिहारे। पूर्वनायात इहानीमा कानमिच्छति। तथा सति परस्य रोपे कुरां। परस्य रकारां च कर्मव्यतिहारः। तदा दुःकस्माद
 छावाकायेति। अत्र सुखेन विधिमाह। तदिति प्रस्तावे। आहुः प्रष्टारः। अत्रावाकायपुरे लाया स्वष्टे गलं खंडं कस्मात्परि
 रंतीति। समर्पयेतीति। उत्तरमाह। हेति प्रसिद्धो। अलीकपुनी मवाचस्यते एतत्पुनैमिषीया रानैमिषेन चर्त्तनाम्
 चीरां दीक्षेप सत्सु ब्रह्मासवभवाः सः हाः लीकः प्रसृते सुत्याया मच्छावाकी योक्रियां चकाराते नैमिषीया ऊचुः। अस्मै
 अलीकवे ब्रह्मभागे परिहरामः पुरा। एनं पुणेडा राभागे कस्मै परिहरामेति। ते नैमिषीयाः केचिद्बुधः। एनं भागं परिहराम
 अस्मै अलीकवे एव परिहरामेति। ततः तं भागं तस्मै अलीकवे पर्यहराम। स एषो छावाकचमसो ब्रह्मभागे वा ब्रह्मभागे वा
 स्मिन् ब्रह्मभागः। पुरोडाशस्य ब्रह्मभागे छावाकभूताय ब्रह्मरोदत्तस्तदेव चमसापिणं ते नैमिषचमसो ब्रह्मभागः। अथो इत
 रेवमसा उत्तरीयमा नाइलाभाज इलासहभाविनः। एवमर्थवादेनोपक्रम्य विधिमाह। तस्मादछावाकायपुरे लाया गलं
 परिहरंति चमसं स्पेवापरीलताये। परिगता दृष्ट्यगभूते लायस्मात्स परीलतास्य भावः परीलता तद्भावाया इलासं बंधयेत्य
 र्थः॥४॥ अथैनमध्वर्यु राहेति। अथेत्कयवेशनानंतरं मेतमच्छावाकमध्वर्यु राह। हे अछावाकवदस्य ते वाघं चक्रव्यमि
 ति। अस्मार्थस्वयं विशदयति। अछावाको पृष्ठवमिच्छेत्स्वेन तदाह। पूर्वबहिः स्थित इत्युना त्तीयसु पहवमा कानमिच्छ

स्वेत्येवैनमच्छावाकमाह। अछावो अग्रिमवस इति। अंते भविष्यति उपे अस्मान्नासराणां नासराणां कयधमिति। सोममुपहवे
 छानिर्वेदकोऽतः तं वक्तुं प्रथमतो प्रिंस्तोतुमच्छावो अग्रिमवस इत्यत आग्नेयीरन्वाह। अत्राप्यर्थवादः। आग्नेयं प्रातः सव
 नं। तस्मात्प्रातः सवेने प्रिक्तति रुचिता। तावा अनुष्टुभो भवंति। गायत्री विसाया नुष्टुष। गायत्रीमेव विपदां सती चतुर्थे नपा
 देनानुष्टोभतीति शारवांतरं। गायत्रमग्रे म्बुदः। अतो नुष्टुष अग्रे म्बुदः। तस्मादनुष्टुभ उचिताः। तावैति स्तोभवंति। विदु
 विरादत्रोयिः। अंगारवस्वः। अर्चिस्वस्वः। धूमावस्व इति। उत्तमोपेततीयेव च न इति। यद्यर्थे चतुर्थी। तिसरां मध्ये
 उत्तमाया अंतायास्ततीयेव च नेयः प्रगावस्ते न निगदं द्यमाणा मुपसं दधाति॥ यजमानो होतरध्वर्यो इति त्रिनिगदायं। य
 जमाना दी न्ते बोधे ये यध्वमूर्जे र्जयधमित्याशास्तो। अतो यवक्रुणवोः र्यसाम्यात् विशदयति प्रशास्ता वा उपवक्ता
 । कुतः। वैनिश्चितमचाभुदितं। उपवक्ता जनानामिति। अस्यामरिवेष्टिध्वरीयता मुपवक्ता जनानां नेभ्या क्रममु
 सारणमित्यग्निः स्तुयते। त्वमध्वरीयातामध्वरमिच्छतां वेधि। अध्वरं जनयसि। जनानामृत्विजा मुपवक्ता संनिहितो वक्ता प्र
 शास्ता भवति। प्रशास्ता संनिहितो भूत्वा होतारं प्रशास्ति। मानुषाणां हव्यानि वेधि। वी प्रजननकोति गति। प्रशास्ता संनिहि
 तो भूत्वा होतारं प्रशास्ति। मानुषाणां हव्यानि वेधि। वी प्रजननकोति गति। प्रशास्ता संनिहि

यधमित्यावहे। अत्र वै निश्चितमिषमिष्यमारात्तात्। तृतीयायाऽदेरो अतिरूपां अत्र मूर्त्तिः। ऊर्जि वती त्रूर्जः। बुट्वा पिडो
 रो रूपं। आकारो तादुभौ निर्दिष्टौ। धाले वसं सुरुधं। सम्पकुप्यावर्द्धधमित्येवैताम्यजमानादीस्तदाकामाहा। निवो जामयो
 जिहताम्यजामयइति व्यावहे। यच्च जामियच्चामीत्येकवचनं प्रतित्यक्तेः कत्वाभि प्राये। समुदिनाभि प्राये बहुवचनं मेवोय
 च्च जामियच्च जामितजामयइत्यजामयइति चोच्यते। यद्ध तं सत्पुनर्हंतव्यं तजामियदहंतं हंतयेतदजामिते जामयो जामि
 यश्च वोपुष्पाकं निजिहतां निर्गच्छंता इत्येवैताम्यजमानादीस्तदाकामाहा। तेदेतेन प्रकारेणाशासनमृचाभ्युदितं॥५॥
 जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रूनि। कं विजामिकं विदजामि एवंरूपा नृशत्रून् प्रमृणीहि मारयाम् इन्द्राणां त्वागेतर्भा विताप
 र्थः। क्षांदसः आप्रत्ययः। निसपत्नायामनिवाधिता सदत्यर्थो व्यावहे। निवाधितावः सपत्नाः यामनिसमरणा इत्येवैता
 म्यजमानादीस्तदाकामाहा जेष्यामीत्वंरी जेष्यामीत्वंर्येति व्यावहे। सेनावा अमीत्वंरी। इसलए जिसर्तिभ्यः करण अमीय
 री परकी यं सेनां जेष्यजयता अमीत्वंरी तीयया सेनया जेष्यजयतेति। सिद्धं तले टीतिसिपाया पावने यथेति सि
 द्विः। इत्येवैताम्यजमानादीस्तदाकामाहा। अवहदे इन्द्रं वरावदो मृगिरिति व्यावहे। मृगोत्तुवः इन्द्रः मृगोत्तुविरिति। लेटो
 तावित्यडागमः। एकत्र प्रत्ययस्य लुक्। अपरत्र मृदरां। आशिष मेव तत्रेन वाक्यसमुदायेन वदते। अक्षावाकः स्वापका

नार्थकत्वात्। आशिषं तावतिर्न वदते। भासने य संभाषेत्तात्तनेपदं। प्रस्थोयेंद्राग्निभ्यो सोमं चोच्यते। यो अस्मान् ब्राह्मणा
 दयधमिति तात्पर्येणो व्यावहे यजमानादिषु। सर्वेष्वेवैतेनेन वाकेनोपहवमिक्ते। उपहवे चोदरीयति। अपम हरा
 र्थः प्रस्थिताख्यायेवमसास्तेः प्रस्थयसोमे गृहीत्वा सोममिंद्राग्निभ्यो चोच्यते। तावोचता। बहुलं चंदस्यमाद्योगे पीत्यडाग
 माभावः। आत्मीयान् स्थितया गान्धर्वं कृतवंतः। हे ब्राह्मणा यजमान प्रभृतयोस्मान् ब्राह्मणानुपादयधं। बहुवचने
 गोरेवेण। पराभृतो गोरेवेण बहुवचनमात्मनो वदति। उपहवमयेंद्राहारा इति। निगदसुक्ता स्थिते वावकेन आदधयु
 राह। उपहवमयेंद्राहारा इत्येते। ब्राह्मणा इति सामान्योक्तिस्त्वेन वावाक इति वाह। एवं यजमान प्रभृतीनां वेद्याह। तंहोतरूप
 दयसेति। तंहोतोपदयतेति। अधर्कुराविशेषतो निपुको होता तस्य वावाकमुपदयते। अत्रोपदानप्रकारो होतुरप
 ये प्रत्यपहवो वावाकस्येत्यत्रोक्तः। इह होता रं प्रशंसति। सहितेषां यजमान र्जितां प्रेष्टीमुख्यः समजतेनियोगकरोति।
 यं वै प्रेष्टुपदयते स उपहृत इत्याहस्म सर्वलोकः॥६॥ प्रत्यसे पिपीषत इति वावाक इति। अक्षावाकस्य चमसो स्मिन्
 मये ऊर्जी यजेतस्मै उर्जीयमानापचमसाया वावाक उर्जीयमानाया उर्जीयत्कः प्रत्यसे पिपीषत इति सूक्तमन्वाह॥
 अस्यार्थवादः। ता कपो वै निश्चितं चतस्रो भवंति चतुष्टयं वा इदं धर्माधिकाममोहात्मकमस्येव सर्वस्याये। तावा अत्र उच्यते

मोमवन्ति संशंसये प्रशंसो वे। गायत्री वैसायानुष्टुपिति प्रशंसा। उन्नमां ता वृहती भवति श्रीर्वृहती प्रियामेव तत्तेन प्रका
 रणां जतः प्रतितिष्ठति प्रातर्वाक्यमिरागतमितीति। अनेनैवाग्यावाको यजति। हियस्यादस्यावाकस्यैवाग्रमुक्त्वा
 शस्त्रं प्रातः सवने आज्यं भवति गायमाऽनया यजति। गायने प्रातः सवने॥ अनुवषट्करोति अवाको नुवषट्करोत्याहुतीना
 मिव शंता आहुती नो प्रतिष्ठित्या इति व्याख्याते॥ अनुवषट्करोति अवाको नुवषट्करोत्याहुतीनामेव शंता आहुती
 नां प्रतिष्ठित्या इति व्याख्याते॥ अनवानं प्रातः सवने यजेयुरिति। प्रातः सवने धर्मविशेषमुद्राव्यस्य सिद्धांतं स्थापयति। प्रातः
 सवने नवानं यजेयुरिति इस्मा हे पंगवः हि प्रदेवेभ्यो हविः प्रदास्याम इति। अर्द्धं यजति कोषीतकिः। एतदेवैदं संपर्वविद्ये
 दस्तु नं यदर्द्धं। पर्वश एव तत्तस्मादेवेभ्यो हविः प्रयच्छंति येर्द्धं शोयजंति॥ १॥ अथातः कृतुं प्रेषारामेव मीमांसेति। अ
 तु प्रेषा कृतुं याजयाज्या भवन्ति न वन्तु प्रेषारामं मीमांसा हेति प्रसिद्धे। कण्व एतान् त्रु प्रेषान् दर्शमेधातिथिर्वाज्या दर्
 शी। कारवा हे वै मेधातिथिः। तेन कण्वस्य प्रथमस्य प्रेषाः आदौ युक्ता मेधातिथेः याज्या तस्य याज्याः याज्या तस्य युक्ताः। ते
 नात्यप्रयोगेन तौ कण्व मेधातिथी मत्स्यं पाप्मानमपजिघ्राते सपद्वे नृत्तुं पाप्मानमपद्व्यामित्येताभिर्पजेत्। अत्र मे
 धातिथिदृष्ट्या इन्द्रसोममिमेवि वेति। प्रथमानतिक्रमात्। कृतुं ग्रहस्त्रयोदशो यद्यध्वर्युणा क्रियते तदमेधातिथ्येव कस्या

त्रे देवत्या। पातयामत्वक्षरहितं। सूत्रे तु येन प्रेष्यतिसायायेति परशारवीयो अस्मिन् हेतुवो दशया गयहे सरकाभ
 स्यते तस्य संभवात्। न तु सपद्वेदित्वा मेधातिथेः परः काम्यः। अत्र ययोगार्थवादत्वात्। अर्थावादां जस्येन स
 र्वस्वारादिषु नेच्छंति॥ २॥ पुरुषो वे यजति। होत्रकारणमाज्यादी निविशदयितुं होतुरप्याजं प्रउगं वदर्शयन्नुपक्रमते।
 वे निश्चितं यजः सोमयागः पुरुषः। तस्य पुरुषस्य वागे वाज्यं वे निश्चितं सावागे कैव भवति न नासा वन्तुः श्रोत्रवदितु
 पातस्मादेकदेवता माज्यं सति होता। प्राणाः प्रउगं ते वा इमे बहवः प्राणास्तस्माद्बहो देवताः प्रउगेशस्येते होता।
 वाक्मेत्रावरुणा आवाकश्च। तो वाद्बुद्धिगुरो भवतस्तस्मात्तो मेत्रावरुणा आवाको प्रातः सवने द्विदेवताः शंसतः। आ
 ना मित्रावरुणा नो गंतमिति स्तोत्रियानुरुप्यो मेत्रावरुणा स्येत्यादिशस्त्रं। तत्सर्वं द्विदेवतं। इन्द्राग्नी आगतं सुतमित्यवा
 वाकस्य स्तोत्रियानुरुपावित्यादिशस्त्रं। तत्सर्वं द्विदेवतं। इयमेव वेना कामस्थानं सेवनीया कारस्य मध्यं यत्र द्वा स्रगा
 चंसी। मेत्रावरुणा आवाकयोर्मध्ये वर्तमानत्वात्। तस्माद्द्वा स्रगा चंसी प्रातः सवने एकदेवताः शंसति। आया हि सुषुमे
 ति द्वा स्रगा चंसिनः स्तोत्रियानुरुपावित्यादिशस्त्रं। तत्सर्वमेकदेवतं॥ आत्मा मध्यं दिनं त्राशंसिन एकदेवताः शंसति।
 वामदेव्यं मेत्रावरुणा स्य नो धसं द्वा स्रगा चंसिनः कालेष्वमवाकस्येति मध्यं दिने शस्त्राणि ताभ्येकदेवतानि। होता

च निष्कैवल्यं मध्यं दिने एकदेवत्वं शंसति ॥ उरुमेवावरुणायेति ॥ मैत्रावरुणाया वाक्यो रूपतस्य ॥ मध्यात्ममध्यं दिना
 पुरभाविता ॥ तावुरुहियुगोभवतः ॥ तस्मात्तौ तृतीयसवने द्विदेवत्याः शंसत इति ॥ आग्नेयीषु मैत्रावरुणा यप्ररा
 यंतीत्यादिना स्वयमेव द्विदेवत्वं निरुद्धा ॥ इदमेव किं मध्यं ब्राह्मणा खंसी ॥ ऊर्वा मैत्रावरुणा वाक्यो मध्ये वर्तमा
 नत्वा ॥ तस्माच्चिन्माहिरुपेदिप्रकारं जगज्जायते स्त्रीषु मांमेति ॥ तस्माद्ब्राह्मणा खंसी तृतीयसवने द्विदेवत्याः
 शंसति द्विदेवत्वं स्वयमेव निरुद्धा ॥ साकमम्यं मैत्रावरुणास्य सोमं ब्राह्मणा खंसी नो नर्मधमवा वाक्येति श
 त्वाणि प्राविस्तारेण दर्शितानि ॥ ब्राह्मणा खंसी भूयिष्ठाः शंसतीति ॥ तृतीयसवने उक्तेषु ब्राह्मणा खंसी भूयिष्ठाः
 चः शंसति ॥ अतो वसुप्रतरं लाघमस्य त्रितिसूक्तस्योदपुतो नवयोरहमारा इति सूक्तस्य भूयिष्ठत्वात् ॥ अत्रार्थ
 वादः ॥ आत्मा वै ब्राह्मणा खंसी मध्यस्वत्वादेव ॥ तस्मादिदमात्मनोऽस्य शरीरस्य मध्यं स्वविष्टं ॥ ६ ॥ अथ यदा वतः सो विया
 नुरुपा भवंतीति ॥ पुरुषो वै य इति पारीरि कीर्तय माध्यं दिने तृतीयसवनं विषये मुउक्तं पुनः प्रातः सवनं मनुसंधी
 यते ॥ प्रातः सवने मैत्रावरुणा ब्राह्मणा खंसी वाकानां सो वियानुरुपा आवंत आ पा व वती भवंति ॥ आनो सि वाव
 रुणा नो गं नमिति द्वाव्या वंतो ॥ आया हि सुषु मा हिते आनो या हि सुता वत इति द्वाव्या वंतो ॥ इं श्रुती आ गतं सुतमि मा

राम
१४१

वतः तो पा व वरुणो त्येवं श्रुती इय आ वृणो इत्या वृणो इत्या वाव ॥ तत्प्रथमस्याहो रूपं ॥ आवेदे प्रथमस्याहो रूपं इत्यहं
 ॥ वैष्णमि त्रौ मैत्रावरुणास्य चेति ॥ मैत्रावरुणास्य वाक्यं च विष्णमित्रेण दृष्टो तो वियो भवतः तो सर्वमुदाहृतो
 ॥ वसिष्ठे न दृष्टो न वरुणो पयसो भवतः ॥ प्रमित्रा यव रुणा योरिति मैत्रावरुणास्य पर्यायेन वरुणः ॥ इयं वामस्य मन्मन इत्य
 रं स इत्यो कुर्वत न लेटो दावा वित्यडागमे न रूपं नित्यांस्तु चानेत्यां च त्वाणां पर्याया इत्या व वृत्त इत्यहं राविषये
 न विरुद्धं ॥ न वमिरपि व वय संपत्तेः ॥ तो वियो कस्त्याः सो वियानुरुपा कुर्वतीति ॥ अहं राविषयं विशेष मधुना
 ह ॥ अहं रा तो वियो कस्त्या यो यः सो वियो भविता तं तमनुरुपं कुर्वतीति ॥ अहीन रूपतायेः अहीन संततो अहं रा
 यानुरुपा कुर्वतीति ॥ अहं रा विषये विशेष मधुना ह ॥ अहं रा तो वियो कस्त्या यो यः सो वियो भविता तं तमनुरुपं कुर्व
 ति ॥ अहीन रूपतायेः अहीन क्रतु समूहे इति अहं समूहो हीना मा क्रतुः ॥ दि रा व प्रभृतयो हीना द्वादशा प्रभृती निसत्राणि
 ॥ समूह रूपमयो यो जीवने न भवति ॥ एतदेवाह ॥ तत्रे न प्रकारेण हरे वाहो नुरुपं कुर्वत्यहं अहो रूपं ॥ कल्पस्तत्रे दशा ना
 महो प्रातः सवने तो वियो मैत्रावरुणा ब्राह्मणा खंसी वाकानां शारवांतरा दुक्ताः ॥ तदाहुः कस्मात्कृतमनुशस्य त
 ति ॥ प्रमित्रेण विधिमाह ॥ तदिति प्रस्तावो आहुः प्रष्टाः कृतमनुशस्यते ॥ कस्मादिति ॥ सोमो याद शो भवति त्रिवृत्यं च दशा वि

पर्यन्ताद्वा
राह

भिर्गमिः प्रातः सर्वेनेतो मज्जाधिके मशंसनं कर्त्तव्यं ॥ सर्वाश्च चः प्रसुजंतेभ्यावर्त्तसोमातिशंसनायेति वाचस्तो
 मादिषु सर्वासां पयोगः चतुराहावा निशस्त्राणि ॥ सार्वविकमेतत् ॥ होत्रकारांशस्त्रोणिप्राप्तेषु सर्वेनेषु प्रकृ-
 तिषु विकृतिषु च चतुराहावा नि ॥ चत्वारि आहावा एषु स्तोत्रियानुरुपाभ्यां हावा हावो ॥ यच्चानंतरमनुपात्रदर्थस्त-
 ती यः ॥ परिधानीयाये चतुर्थः ॥ अत्रार्थवादः ॥ इमानि होत्रकाराणामुत्थानि शस्त्राणि पशवः ॥ अत्रार्थे होतुः शस्त्रं तद्वे हया
 होत्रकारांशस्त्राणि पश्यान्ना नीति पशवः ॥ चतुष्टयाश्चतुरवयवाः पशवः ॥ कथं ॥ अतो ते पशवश्चतुष्टयादाः पशूनामेवा-
 स्ते ॥ ॥ एकाहिका उत्थयाज्या इति होत्रकशस्त्राणामुत्थानां याज्या एकाहिकाः ॥ विकृतिश्च यत्परवर्त्तते पिपरं तु ह्ययाया
 एकाहिका एव ॥ कास्यादिभ्यश्चिठौ ॥ प्रायश्चाकृतिगण एते प्रतिष्ठावा एकाहः ॥ प्रतिष्ठित्या एवेति इति विशादी क्रियन्ते ॥ आ-
 कृती नामेव शांत्या आहुतीनां प्र तिष्ठित्ये इति व्याख्यातं ॥ द्विरभ्यासो ध्यायसमाप्तो मंगलत्वसूचनाया ॥ १ ॥ इति श्रीमन्माध-
 वमहात्मजविनायकमहर्षेः श्रीकौपीनकिष्कासराभाष्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ॥ अथ यत्र हत सर्वचरो देवा यत्नतन्व-
 तेति ॥ अतः परं होत्रकारां माध्यंदिने सर्वनं प्रक्रम्यते ॥ अथोत्पत्तिकारणः ॥ हेति प्रसिद्धार्थः ॥ तदिति प्रस्तावार्थः ॥ यावत्सोतुर-
 भावे प्रिष्टो मः सर्ववर्त्मवति ॥ सर्ववर्त्मवाश्चरंति सोमं भरुवंति यस्मिन्निति ॥ यत्र पस्मिन् सर्वचरो यावत्सोतुराहिते यजने देवा

१४३

च यत्तु ईशमवन्ति ॥ दशवा अंगुलपञ्चत्वारिंशवा एते देवतत्रया संख्यया भि संयच्छन्ते ॥ ता वै जगत्पति ॥ चंदो भिरूपमा-
 ह ॥ तां चो जगत्पति भवन्ति जागता जगता जगत्याः ॥ अथिमा इमे जागताः ॥ यावाराः ॥ अतो भिरूपं ॥ अथ यत्रिष्टुभा परिद्धा-
 ति ॥ अंत्यमात्रिष्टुभा परिद्धाति समापयति ॥ उ इत्यव्ययं तेनो माध्यंदिने भिष्टवे त्रिष्टुभुपाप्ताति ॥ अतो भिरूपा ॥ प्रैतेषु त्रि-
 सर्वे बुद्धः काद्रवेयो यावो सौतं चम्यंते त्रिष्टुभं सप्तमी चेत्यनुक्रमणी ॥ सर्वेतिष्टत्रभिष्टोतीति ॥ सर्वेतिष्टत्रभिष्टोतीति ॥
 स यावत्सु त्रिष्टत्रभिष्टोति ॥ तिष्ठंती ववेया वारा इत्यभिरूपता ॥ स वा उस्ती व्यपिनद्वा दौ भितुष्टावेति ॥ सोर्बुद्ध उस्ती व्यपिन-
 द्वा दौ भितुष्टावतस्माद्वे निष्पये रतर्ह्यपि यावत्सु दय्यस्ती व्यवशा दौ भिष्टोति ॥ आदौ माध्यंदिनस्य सवनस्य राजानमभि-
 पुरावन्तीत्यादिकल्पसूत्रे ॥ अथोत्पत्त्यादिरिति ॥ पावमानी रभिष्टोतीति विधास्य चार्थवादेनोपक्रमते ॥ अथो इति प्रस्तावे ॥ आ-
 कृतिविकारः ॥ अपि नद्वा दौ यदा बुद्धो जातः तदा च दूरिया यगतं सोर्बुद्धः सर्व आस ॥ तत्र दविषंसर्व सुखात्रिः स तमृत्तितो-
 पीया यतेषु व्याप्ते ॥ सोर्बुद्ध एताः पावमानी विषापवदनी रभिष्टुष्टावा ॥ तद्यत्पावमानी विषापवदनी रभिष्टोतीति विधिः य-
 जस्येव शोत्ये ॥ कृतितां स्वास्ते न यज्ञस्य शांतिर्भवति ॥ तथा च यजमानानामपि भिषज्योये निर्विघ्नताये पावमान्यभिष्टवः ॥ अ-
 त्र पावमानो भिनो वाजसातममित्यनुष्टुबभीष्टा एवमर्बुदा भिष्टवश्च भिरूपतया स्तुतः पावमान्यभिष्टवश्च हेतुवचनेन
 भोग्यंते ॥ अविवाको मता नो वारे पवमानो अथ य इति यावत्सुतो याथाकाम्यमिति वदन्नुत्रकारो ज्ञापयति सतो बहती वृहतीति विषय-
 स्तकमो याथाकाम्ये भीष्टस्तोनुष्टु

स्तुतः। परं स एतावता स्तोत्राया अभिरूपा अथ यदिति पृथग्वाक्य करणादयाम् अथिया वस्तोत्राया अभिरूपा अभित्वा देवस
 विनित्याद्या अप्याय स्वसमेतत इत्याद्या वि कल्पिता अप्यायितव तस्य सविता भवंति॥१॥ अथ स्तुते वयमाने दधिधर्म
 राचरंतीति। अत्र होत्राकारा अधिकारः। हविष्यं स्नाचरंतीति मेत्रावरुणा संबंधः प्रवर्तते। तस्या वसरप्रदर्शनार्थं दधिध
 र्मप्रस्तावः। वासिष्ठीर्मध्यं दिन इत्याद्यवश्यमिह वक्तव्यं। ततः पूर्वमेतदवसरप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते॥ अथेति प्रस्ता
 वा बहिष्यवमाने स्तुते दधिधर्मराचरंति। अत्र कालो हि भवतीत्यादिव्याख्याते अथ हविष्यं स्नाचरंति तस्या उक्तं ब्रा
 ह्मणमिति व्याख्याते॥ मदीह पूर्वोक्तं पुनर्नोक्तं स्यात्तर्हि होत्राकारा माध्यंदिने सवने आदित एव वा प्रवृत्तिरिति विकल्प
 शं का स्यात्तत्रिह सूर्यं च पुनः कीर्तनं॥ वासिष्ठीर्मध्यंदिन उत्रीयमानेभ्यो न्वाहेति। असाविदेव गो रुही क मंध इति वासि
 ष्यः शारवांतरा देता एवेति नियमो ज्ञायते। एता मध्यंदिने सवने उत्रीयमानेभ्यश्च मसेभ्यो मेत्रावरुणो न्वाहा। अत्राव्या
 यिकारूपोर्थवादः॥ हेति प्रसिद्धौ॥ वासिष्ठो माध्यंदिने इन्द्रा य सोमं प्रोवाचेति। ता वासिष्ठो वै निश्चितमावत्पु आशब्दवसो ह
 रिवस्यो ह रिशब्दवसो भवंति पुरोनुवाक्यारूपेण॥ ताव ऐं श्विष्टुभो भवंतीति। तां सिंद्रो देवता त्रिष्टुष्टु दं॥ हियस्मा दें इति
 भं माध्यंदिने सवने॥ तावै दशान्वाहेति॥ अत्र सवने पंक्तिष्वेव धौ दशचमसानुव्रयंति। अथा वा कच मेसापि स हैवो वीयेत। अत

एव न बहिष्कर्मो वाकस्या वै शतिसंधि पाठे एको दरादि॥॥ अथ होत्राः संयजंति। तासां मुक्तं ब्राह्मणमिति। यजमाने मेव
 तदृणा ताये संप्रमुचंतीति प्रवर्कं होत्रक संबंधेन स्मार्यते॥ ऐं दीभिस्त्रिष्टुष्टिरिति। यद्वात्राः संयजंतीत्युक्तं तत्र विशेषः॥
 पुनरुत्री ता नो होत्रका यजंति। अत्र याज्या देवता मध्यंदिना ह। मध्यंदिने सवने ऐं दीभिस्त्रिष्टुष्टिभिः प्रस्वितानां यजंति। विवा
 सोममभि य सुयत ई इत्यस्य द्वितीया सं ई पा हि म रुजी पीतरुत्र इति मेत्रावरुणस्य मादिका उदाहृताः कल्पसूत्रे ऐं ई हि त्रै
 ष्टुभं माध्यंदिने सवने मित्यर्थवादः॥ अनुवच इ कुर्वंतीति होत्रकाः सर्वेप्यनुवच इ कुर्वंतीत्याहुती नामेव शंसा आहुतीनां प्र
 तिष्ठिते॥ अथेलाप्य होतृ चमससूक्तं ब्राह्मणमिति। होतृ चमसे होत्रक संबंधो स्तीति पुनरिहैतदुच्यते॥१॥ भ्रूहोतिरुपि
 तः॥ इतेषु दक्षिणा नीयं तासां मुक्तं ब्राह्मणमिति। दक्षिणायां होत्रक संबंधात्पुनरिहैतदुच्यते॥ वैष्णमित्री मरुत्वती
 यग्रहस्य पुरोनुवाक्या मन्वाहृतस्या उक्तं ब्राह्मणमिति। पूर्वया सा प्रसंगेनोक्तमिह होत्रक संबंधेन वक्तव्यं॥३॥ वामेदं
 मेत्रावरुणस्य एष्टं भवतीति। वामेदेवेन दृष्टं वामेदं मेत्रावरुणस्य एष्टं भवति। एष्टमिति स्तुतिना मेतिहा दशाध्याप्या
 चिंतितं लक्षणाया स्तुतिसाधनं। स्तोत्रेणैव प्रयुज्यते। कृपा नमिप्र आभुवत्कपात्वेन ऊत्येति स्तोत्रियानुक्तयो। शांतिर्वै मे
 यजं वामेदेव्यमिति पंचवक्त्रस्य मरुत्ववामेदेवारयं वक्त्रं शांतमित्येवं वामेदेवस्य शांतिरुपना श्रुतिसिद्धा॥ एषा शांतिर्भेषजमे

वयतेप्रिततो होत्रकशस्त्राणामग्रिष्टमेयमतइतिक्रियते॥ नो धसं द्रासणां हंसिन इति नो धसं नो धसा दृष्टं तद्वा स्रगां हंसि
नः पृष्ठं भवति वेतिष्ठितं तन्निधनवद्वति निधनवदिति संज्ञा सामां॥ स्वा ए रायतु साराणि॥ तथेडा तिनिधनवन्ती तिसं
ज्ञः॥ अस्मार्थवादः प्रतिष्ठो वे निधनं प्रतिष्ठित एव॥ तं वो दस्म मृती प हंत त्वापामि सुवी र्यमिति श्रोत्रिया नुरुपो प्रगाथो
नो धसस्य॥ कल्पसूत्रे ये तं वृहस्पति इति शाखां तरीय मुक्तं॥ अथ यद्दृष्ट्या प्रतिपद्यत इति सामान्ये त्वा श्रितत्वात्॥
कालेयमखा वा कस्येति कलिना दृष्टं ती पु कालेयं कुर्वति॥ पशवो वा इला पशवो वृहती वीर्हताः पशवः महत्वरूपत्वा
त्पशूनामेवाती पु कालेयं कुर्वति॥ पशवो वा इला पशवो वृहती वीर्हताः पशवः महत्वरूपत्वात् पशूनामेवाती पु तरे
भिर्को विददसं त रारि रिति सति इति श्रोत्रिया नुरुपो प्रगाथो॥ होत्रकारां वयेत्रेते पृष्ठे प्रगाथस्ये इति ककु कारेण
द्वेतिष्ठः॥ अथेवां साम प्रगाथो हंसंति॥ एषां वयाणामपि पृष्ठं नो साम प्रगाथो हंसंति॥ कस्तमिंद्रत्वावसु मुदुत्ते मक
मन्नमा उदि न्वस्य रिज्यते इत्येते साम प्रगाथाः॥ तथा साम प्रगाथो संने सते वां मे वा वरुणा द्रा स्रगां हंस्य स्वा वाकां
हा तु र्या याना गी दिति तम च लितो भवति॥ पंचर्वमैत्रावरुणा स्य वा खा वा कस्ये वा त्सुखे भवत इति॥ सघो हजातो
वृषभः कनीन इति पंचर्वमैत्रावरुणा स्यो त्सुखं भू पश्चाद्वधे वी र्यं येति पंचर्वमखा वा कस्ये वा त्सुखे॥ एकादशर्व

पर्वी सावित्रि॥ एवात्वा मिंद्रवज्रि वनेति मैत्रावरुणा स्येकादशर्वः पर्वी सौ स्यं स्रक्तं॥ इमाम्बु प्रभृति साते ये धा इत्यखा वा कस्येका
दशर्वः पर्वी सौ स्यं स्रक्तं॥ अं तो वे वेते देते न प्रकारेण सदृशो कुर्वतो न्यो न्ये॥ सा दृश्यमानु कल्प बो ध कमिति प्रशंसा॥ अंत्यानि
स्रक्ता तु तरेयोः सवनयोः पर्वी सा इत्याचरते॥ इदानीं मुक्कमसुखस्य स्रक्तस्य पर्वी सस्य च स्रक्तस्य पर्वी स्रक्तं सति॥ उक्क सुखं वि
श्वामित्रस्य पर्वी संवा मंदेवस्य मैत्रावरुणाः सं सति॥ हि यस्मादेवं सति वा मंदेवो स्य पर्वी सो भवति॥ उक्क सुखं वि श्वामित्रस्य पर्वी सं
वसिष्ठस्य द्रा स्रगां हंसी सं सति॥ हि यस्मादेवं सति वा सिष्ठो स्य पर्वी सो भवति॥ उक्क सुखं भरद्वाजस्य पर्वी सं वि श्वामित्रस्या खा
वा कः सं सति हि यस्मादेवं सति वि श्वामित्रो स्य पर्वी सो भवति वि श्वामित्र वा मंदेव वसिष्ठ भरद्वाजा स्य त्वा रः ते यो सं सति वे निष्ठि
तमा चतुरे दं दं मिथुनं प्रज न नमिति प्रजात्ये भवति॥ चत्वार उपायाः प्रजा हेतवः॥ स्त्री पुंसयोर्द्वंद्वमित्ये कै कयो दो॥ मिथुनं सं भो
गात्तृतीयः॥ प्रज न नरे तः से कस्य गभी शये विशेषतः करणं चतुर्थः॥ एभ्यश्चतुर्थं आश्ना चतुरमित्यप्यपीभावः॥ शरभ्य मृति
भ्यो अययः॥ एतदा चतुरं यजमानस्य प्रजात्ये भवति॥ अधुना केवलं वि श्वामित्रं प्रशंसति॥ वि श्वामित्रे मैत्रावरुणा स्य च
द्रा स्रगां हंसिन स्यो त्सुखे भवत॥ पर्वी सो खा वा कस्ये वे श्वामित्रो भवति वे निष्ठितं वा वि श्वामित्रः॥ सा वित्री दर्शितत्वा
त्वा वा वै वत त्रे न प्रकारेण सर्वतो यज्ञं तच्चेते इत्येतद्वा स्रगां प्रशंसा॥ प्रा प्रापणी ये नाम प्राप्य मुदयनी ये नामोतः आघंत

योरैकात्म्यमेकाहस्य केनेकात्म्यसाम्यमिति पावत। एवं सति तद्भवति॥३॥ वामेदं व्यंभे वावरुणास्याहरहः पृष्ठं भवतीति। इतः पर
मर्हा रास्यमाध्यदिने सवेने विशेष उच्यते। भेवावरुणास्याहरहः पृष्ठं भवतीति॥ इतः परमद् वामेदं व्यंभवति। अत्रिष्टो
मात्र कृतेः प्राप्ते केनापि न बाध्यते। अस्य प्रशंसा। शान्तिर्वैभेजं वामेदं व्यंभे शान्तिरेवेणामेव जमहरहर्षजे क्रियते इति। काल
संयोगेदित्तीयावीश्यादीर्वचनं॥ अथैताकदतः प्रगाथानहरहः शंसन्ति भेवावरुणाः प्राकृतं प्रगाथं कदंतमहरहः
शंसति। कस्तमिंद्रत्वावसुमिति कत्रयइति ब्राह्मणा कंसिनो नुरुपा दनेतरः प्रगाथः कदोने कादिकस्य स्थाने। कदचस्य
त्यक्वावाकस्यानुरुपा दनेतरः प्रगाथः कदोने कादिकस्य स्थाने। इति कल्पसूत्रं। अतस्त्रयोपि शंसन्ति। एषां प्रशंसा। कोवि
प्रजापतिः कनामा प्रजापतिः प्रजापतावेकतन्नेन प्रकारेणाहरहः प्रतितिष्ठंतोयेति॥ अथो अशान्तानिवा इति। प्रशंसा
मुखेन विशेषमाह। अथो इति विशेष प्रस्तावे। एते होत्रका अहीनस्याहर्ग रास्यसूक्तान्यन्यामन्यामन्यतएवाशान्तान्युपयंता
नायंति। तात्यनानि सूक्तानि ते अहस्तसूक्तस्यैव दर्शितानि। शंसा महोपत्र इति द्वितीये इत्यादिवचनानि विशेषार्थमिति दि
ष्टकामध्यदिना इति सामान्यतः स्वयमपि वदति। तान्यशान्तान्युदतानि सूक्तान्येवैतैः कददिः प्रगाथे रहरहः शमयंतो
येति। अथैतास्तं मा इति। अथ प्रगाथशंसना नंतरंतं वे एक रूपेण वास्तं मा एतास्त्रिष्टुभ उच्यते स्यात्वा दिसूक्तसोक्त

राम
१४६

सुरवनामः प्रतिपद आदिभूता उच्यते। सुरवीपा अहरहः शंसन्ते। तानां च दः प्र शंसति। बलं वैवीर्यं त्रिष्टुभिति व्याख्यातं। बले
एव वीर्यं च तन्नेन प्रकारेणाहरहः प्रतितिष्ठंतोयेति। अथो गव्याचूतवेवकारः। अप्राच इन्द्रविश्वं अमित्रानिति। उच्यते
रवीपा विशेषतो निर्दिशति। सुकीर्तिना कृषिणा दृष्टं सो कीर्त्तमः यतुदसेत्यमनुत्तवती मप्राच इत्येतो मे प्रावरुणः
शंसति। पाप्मानं वापनुपमै॥ यदोर्षये सूक्ते तदोर्षये उच्यते। सुरवंतं दोर्षये च सुरवीपा भवति। उभयोपे स्यात् सूक्ते इति
दिवचने॥ ब्रह्मणो ब्रह्मपुनस्ति उरं लोकमनुनेषि विद्वानिति। ब्राह्मणा कंसिनो ब्रह्मणा तदुक्तं सुरवीपा। सावित्र्या मित्रे
रा कृषिणा दृष्टा। सूक्तं मुखं मुखं प्राकृतमिंद्रः सर्मिदिति प्रथमद्वितीययोरुक्तेः। एतदपि विद्या मित्रेण दृष्टं। इतः समानार्थ
ता। यद्यपि तृतीयादि अहस्तसूक्तं मित्रं विद्वदृष्टं। अथर्ववेदो भरेतं द्राव सोममित्येका दशतृतीया इति। तथा कवि समाना
यंतास्तीत्येवमुक्ते। तथो रं नो लोकमनुनेषि विद्वानित्यक्वावाकस्याव्यसुरवीपा। साभारदा जेन विद्या दृष्टा। सूक्तं मुखं
मुखं प्राकृतं भूय इहा वदति प्रथमे। अथर्व्या उरुत्तमा नीति द्वितीये यतुजिष्ठ इति तृतीये संचत्वे जगु रिति चतुर्थे कदा
मुच्यते यदुपाणीति पंचमे। एतामपि भरदा जेन दृष्टानि॥ इतः समानार्थता यद्यपि शासद्वि रितिषष्ठ इत्यसमाना
यंतापि तस्यापि समानार्थता स्तीत्येवमुक्ते। स्वयमेव वदति। तथा मेताम्यनुतानि भवन्तीत्युक्ता ये सूक्ते च निमग्न इति। इमे

उक्त्वा मुखा ये लिङ्गातः प्रशंसति ब्रह्मवत्सुखं यो यथाक्रमं तत्रैव न प्रकाशेन ब्रह्मरायुस्मायेति विज्ञेयं वा हरहः प्रतिष्ठितो यंति ॥
 ४॥ अथेतानि शिल्पानि मध्यमे अद्देशस्येति ॥ अथेतानि क्व सुखी पातं तरमेतानि वत्समभ्यानि शिल्पानि मध्यमे अद्देश
 संते ॥ दिनिमित्तमेव मध्यमस्य हः शिल्पवान्भवति ॥ विधेरेवदिरुक्ता समर्थेन न तु प्रशंसा प्रतीतिरिति ॥ विराजमुवे यववत्
 म्भुतुर्थे हन्ति ॥ वतुर्थे क्रि विराजो विराजं दत्ता तिस्रस्तथा वै मद्यो विमदे नर्षिणा दृष्टा तिस्रः संस्या भवति ॥ प्रवो महे महे
 वृधे भरधमिति विराजः ॥ यजामह इंद्रे वत्स दक्षिणामिति वै मद्यो मेवावरुणस्य ॥ वैराजं हि वतुर्थे महरिति प्रशंसा ॥ पंक्तयश्च
 हा पंक्तयश्च पंचामहन्ति ॥ प्रो अस्मा उपस्तुतिमिति पंक्तयः ॥ उभेयदिंदरो दसी इति महापंक्तयः पंचमे क्रि मेवावरुणस्य ॥ का
 क्रिदि पंचममहरिति प्रशंसा ॥ अतिचंदसः षष्ठे हन्ति ॥ इंद्रेयदिंदरो रसुरो अनन्तेति ति स्त्रोति चंदसः षष्ठे हन्ति मेवावरुण
 स्य ॥ अतिचंदसे हि षष्ठमहरिति प्रशंसा ॥ मध्यमे अद्देशे चोच्छ्रित्यानीत्याच कृते ॥ एवं ब्राह्मणां च स्यात्वाक्यो रचित्वाः कल्प
 सत्रे दर्शिताः ॥ तत्र पंचोक्तं नियमः कविदक्षि कविनास्ति ॥ अथो अत्र वृत्तं वा एतदिति ॥ शिल्पानां प्रशंसा अथो इत्यनेन भेदे
 सिद्धो ॥ एतद्वृत्तं यद्दहते दहत्या अन्यत्र क्रियते ॥ वै निष्पद्ये ॥ अत्र होत्रकेषु पद्यानि दहते पद्यानि तत्र स्मादित्येव दहते
 महरहः प्रतिष्ठितो यंति होत्रः दृष्टेयथा दहती वर्तते तत्रास्ति तं नूनं तं निरस्य शिल्पे प्रतिष्ठा क्रियते ॥ अथो अंतरि

राम.
१४७

वा इति एव मध्यमस्य होत्रं हि मध्यमत्वात् ॥ अकारं भग्नं किंचित्कलमारभते त्रिरुम प्रतीष्टमना धारेवा मूर्तत्वात् ॥ तत्र
 स्मादित्येव वा हरहः प्रतिष्ठितो यंति ॥ तानि वै तवानि भवति ॥ शिल्पानि तानि तवानि विद्वेद शिल्पं नृत्वं गीतं वादि
 तमिति तेन प्रकारेण तथेवा हरहः प्रतिष्ठितो यंति ॥ माविद न्यदिशं संतेति ॥ माविद न्यदिशं सतमामे ममा अमि
 ति प्रगायदयं मेधातिथिना दृष्टं मेवावरुणस्य दशमे हन्ते ॥ त्रिपातुरूपारंभे भवति होत्रकारां दृष्ट्या
 नाम क्रोशस्त्रो देशमुक्ता दशमस्य वदति ॥ चंदो मेधु पश्चादहति ॥ प्रशंसति ॥ तस्ये मेवावरुणस्य दशमादहः प्राक् दहतीषु
 दृष्टेन भवति ॥ एकस्यो वै श्रीः ॥ श्रीरेकस्मिन् रुष्येष्टे भवति पामरेषु वहुषु श्रीर्न भवति ॥ श्रीर्वै दहती महत्वादेवा श्री
 पामे वतत्रे न प्रकारेण तत्रः प्रतिष्ठितो यंति ॥ पंचोक्तो रथं तरं यदि होता शंसे त्रदावाम देवमेव ॥ द्विपदाः शस्त्रे काहिकानि शं
 संतीति ॥ त्रयाणां होत्रकारां दशमे हनि द्विपदा यथाक्रमं ॥ आध्वर्युस्मा इति वद्विपदा ॥ रायस्का मइति वद्विपदा ॥ अथावा
 त्रिमिति वद्विपदा ॥ स्वस्वतो विद्यानु पूर्वकं द्विपदाः शस्त्रे काहिकानि पूर्वकी शंसेति त्रयोपि होत्रकारां दशमे हनि द्विप
 दा यथाक्रमं ॥ आध्वर्युस्मा इति वद्विपदा ॥ रायस्का मइति वद्विपदा ॥ अथावा त्रिमिति वद्विपदा ॥ स्वस्वतो विद्यानु पूर्वकं द्वि
 पदाः शस्त्रे काहिकानि पूर्वकी शंसेति त्रयोपि होत्रकाराः ॥ तत्र ब्राह्मणां च स्यात्वाक्योः पर्वी सोक्ते द्वितीयं पर्वी सरूपं स

कौमित्रावरुणाप्यासानुकेर्द्वयेकादिकेसूत्रे। प्रतिष्ठावा एकाहः प्रतिष्ठादशममहः प्रतिष्ठानीयेवेवंदोदियदाप्रति
 ष्टित्वा एवेतिप्रशंसा॥५॥ नो धसंकाह्यणां संसिनो नो धसंष्टं भवति। तस्योक्तं ब्राह्मणमग्निष्टोमे॥ गायत्रीपुत्राह
 णां संसिने प्रणयंति षष्ठे हविति यद्यपि प्रथमद्वितीययो रक्तोर्न धसंष्टतीयादिष्वहः सुवयं चत्वारः ईवेदितिसोत्रिया
 नुरुपोत्ततीयेहनीत्यादीनिशाखांतरीयाण्यनानि च तथापि षष्ठे हवत्यत्र शाखाया माह षष्ठे हविति ब्राह्मणां संसिने गाय
 त्रीपुत्राण्यंति सोत्रमारभंते ननु नो धसो सुरुप कृतुमिति सोत्रिया नुरुपोत्तयावयं मघवन्निति च मस्मादुप्रतवस
 तिय षष्ठे इति कल्पसूत्रं। अस्य प्रशंसा। ऐव तस्यैवा क्तो रूपेणोति। होतुस्मिन्नहनिरेवतीर्तः सधमाद इति सोत्रिया अचसागा
 ययस्तदस्यैवा क्तो रूपेणोमा अपि गायस्तदस्यैवा क्तो रूपेणोमा अपि गाययः। अहीनं रूपं भवत्समाह॥ एवमहीना सं
 ततिर विद्धे हो भवति अस्माहः। एवं जमाना अपि सविरो वयमहीना सर्वात्कामाना पुमइति हेतुना गायत्रीपुत्राण्यंति।
 अत्राह किंच न क्रियते न षष्ठे सर्वत एतदहः पूर्णं भवति॥ उदुब्रह्मणे रतमवसेति। ब्राह्मणां संसिन एतत्सूत्रम
 हरहः प्रत्यहं पय्या सोत्यं सूत्रं भवति। अस्य प्रशंसा। कृतवो वा उदुब्रह्मणीयं पलवत्वा इतुरुपता। कृतुं चैव तेन प्रका
 रेणा हरहः प्रतितिष्ठंते येति। कृतुं त्वं समर्थयेते। ता उदुब्रह्मणीये कवः षड्वेति षड्वा कृतव कृतुं चैव तदहरहः प्रतितिष्ठंते येति

राम-
१४८

ति॥६॥ काले यम वा वाक्येति। अत्र वा वाक्यमाधंदिने सवने षडहसं वं विनो विषोषा नाह अत्र वा वाक्ये काले यंष्टं भव
 ति। तस्योक्तं ब्राह्मणमग्निष्टोमे॥ यद्यदात्वा वा काय प्रणयंति षष्ठे हविति। यद्यपि प्रथमे द्विकाले यं द्वितीयादिपुत्रा
 मिदावयमेन मिदात्य इति सोत्रिया नुरुपा वित्यादीनिशाखांतरीयाण्यनानि च तथापि षष्ठे हवत्यत्र शाखाया माह षष्ठे हविति
 षष्ठे हवत्यत्र वा काय प्रणयंति सोत्रमारभंते ननु काले ये। षष्ठे स्यैवा क्तो रूपेणोति॥ अभितेष्टे वदीधया मनीषामिति। अ
 त्वा वा कस्यैतत्सूत्रमहरहः पर्याप्तं त्वं सूत्रं भवति। अस्य प्रशंसा। प्रजापतिर्वा अभितेष्टीयः प्रजापतिना दृष्टत्वा प्रजा
 पता देवते न प्रका रेणा हरहः प्रतितिष्ठंते येति॥ तद्विरुक्ते रहस्यं भवत्यपि रुक्ते उवै प्रजापतिः प्रजापता देवते न प्रका
 रेणा हरहः प्रतितिष्ठंते येति॥ अस्मिन् सूत्रे प्रजापतिर्कृषिर्विकल्पितः। अभितेष्टे वद प्रजापतिः सविस्वामिन्द्रो वाचो वा
 हो वातो नैवेकापीत्यनुक्रमणी। तेनानिरुक्तता कल्पसूत्रे नोक्ता॥ सा वा अत्रैकैव निरुक्ते सति त्वी लिंगनिर्दिष्टा षड्पदा सा
 षड्पदा वै निश्चितमत्र षष्ठे हव्ये वैका। अन्यत्र षड्पदा चंदोन भवति। तवाः सोत्रिया नुरुपा इति यद्यपि षड्पदा कृतुं
 वदः परंतु चंदोरूपेणो कवचनं। निरुक्तेति महः प्रजापत्यमित्यनिरुक्तं संभावनो निरस्यति। एकत्वेन प्रशंसति। एव उ
 वै प्रजापतिः प्रजापता देवतदहरहः प्रतितिष्ठंते येति॥ तेषामेता न्यव्युत्तानीति। त्रयारां हो त्रयारां शस्त्रेषु विशेष उ

शत उक्तो धुनात नियममाहोतेषां होत्रकाराणामेताव्युत्तानि नियतानि। मेवावरुणाष्टवंशमदेव्यनियतं। इतरयोः
 र्थासावचुतो। अन्यदुद्देशत उक्तं न नियतं। ते च व्युत्ते यहरहः प्रतिति चेत्तयोर्भिति॥१॥ एवमवति। अमिन्नष्टी यावुत्तर
 ति पर्यासावितरयो रिति पर्यासवचनात्। तदमिन्नष्टी पंदरुर्वभवति। देशे मेवाणा इति। प्राणापानव्यानादानसमा
 ननागदत्तधनं जयप्राणायां नेव्यावतेन यजेव यजमाने पुचदधाति॥ द्विष्टकाहोत्राणां मध्यंदिनाः। अष्टद्वेष्टुहोत्राणां म
 ध्यंदिना द्विष्टका भवति द्विष्टके ये पुते द्विष्टकाः। सुषामादिषु वेतिषत्वं। देउत्के मरुत्तनीयनिष्के वत्ये होतुर्वर्ते इति
 छुक्क्यस्य होतुः प्रत्यक्षमाये क्रियाये। प्रत्यक्षमोत्यामलीत्यर्शमादिभ्याम्। प्रकारं तरेण प्रशंसति। अथो इति प्रकारं तरे। संवत्स
 रो वै होता कृतवो होत्रांशं सित्तद्यद्वंद्वं समस्ता कृतव्याख्यायंते। प्रीष्य इति वसंत प्रीष्यो राख्यानं वर्षा इति वर्षा पारदार
 रव्या वेदे मंत इति हे मंत शिशिरयो राख्यानं। एवं समस्ता कृतवो यथा द्वादशमाख्यायंते तस्माद्विष्टकाहोत्राणां मध्यंदिनाः। प्र
 कारं तरेण प्रशंसति। अथो पदां तरे। आत्मा वै होता गानि होत्रांशं सित्तद्यदि गुणान्यगानि भवन्ति। होतौ होतौ कर्णे हो
 पादौ होतौ नासिके होतौ तस्माद्विष्टकाहोत्राणां मध्यंदिनाः॥ सोमातिशं सं प्रातः सवेनेष्टु रास्तेति। अष्टद्वेष्टु रास्तेति च प्रातः सवे
 नमा मध्यंदिनं सवनं चोक्तं होत्रकाराणां। अतः परमत्येषामक्रामाह। चतुर्विंशो ह न्यमिजित्यदि विषुवत्पुनरिति विषुजित्यदि महे

राम-
१४५

प्रतीयेचादि प्रातः सवेने सोमातिशं सने कृत्या मध्यंदिनेषु सूक्तस्थाने प्रथमा मही न सूक्तानि शंसंति। तत्रापि षष्ठस्याद्भुति क
 ल्यसूत्रे। चतुर्विंशो मिजित्यदि विषुवति वृहस्पति विषुजित्यदि महे वृते वषष्टादिति। तत्रार्थवादः। अहीनोत्ते ताव्यहानि ततो
 हीनसूक्तं शंसने युक्तं॥ अहीनसूक्तानि योस्ते काहिका निशंसंति। षष्ठस्याद्भुति हीनसूक्तानि योस्ते काहिका निशंसंति॥ अ
 स्पप्रशंसा। परं चोत्तिवा प्रकीपरीभावक मेरो वस्ति तानि नाभ्यावर्तत इत्यनभ्यावर्तनीये ताव्यहानि भवन्ति तत्राप्यासति पदही
 नसूक्तानि योस्ते काहिका निशंसंति प्रतिष्ठावा एकाहः प्रतिष्ठित्या एव। अत एषु द्विष्टुक्तैव संयादनीया। सर्व एष्टे विषुजित्यदि म
 हाना महीनां मेवावरुणा इत्यादिना सामसूक्तानि योस्ते काहिका निशंसंति। परिदधतीति विवेकः॥ पंचपंचसूक्ता
 नि मेवावरुणाः शंसन्ति सर्वेषु वंदो मेधिति मेवावरुणाः सर्वेषु वंदो मेधु पंचपंचसूक्तानि शंसन्ति। पशवो वै वंदो माहृदिहेतु
 त्वात्तोक्ताः पशवः पशूनामेवात्ये॥ इति प्रशंसा॥ चत्वारि चत्वारि ब्राह्मणा वंदो सीचाका वाकमेति। सर्वेषु वंदो मेधु ब्राह्मणा
 वंदो सीचाका वाकमेव चत्वारि सूक्तानि शंसन्ति। चतुष्टया वै पशवो यो वतुष्यादाः पशूनामेवास्या इति प्रशंसा। यत्प्रथमयोर
 क्ताः शतं सर्वेषां तत्प्रथमे वंदो मेधु तृतीयपंचमयोस्तन्मध्यमे। यच्चतुर्थषष्ठयोस्तद्वन्तमे। इति प्रत्येकमहर्द्वयसूक्तसमु
 चयतेन चत्वारि चत्वारि भवन्ति। पंचमं मेवावरुणास्यत्वे ह यत्पितरस्मिन् इत्येकविंशतिषु वंदो मेधु पुरस्तात् पर्यासस्येति॥ पंच

चाहावानि शस्त्राणि मध्ये दिने सर्वेषां होत्र काराणं शस्त्राणि पंचाहावनि भवति ॥ सो वियानु रूपाम्नाय ज्ञानंतरमनु रूपाम्नाय
धानी यो ये चानुरुक दनंतरः प्रगाथ तस्माद्ध्वं पंचमं मध्ये दिने ॥ योक्ताः पपावः पम्पनामेवाभ्ये ॥ कल्पसूत्रे न्येष्य हः सु
शस्त्र कल्पना दर्शिता ॥ दृष्ट्या तस्मात्तान्भिल्लवे ॥ सवनत्रये पि प्रकृति विकारभावत्वात् ॥ अही न स्रक्ता नो स्थाने द्वितीया द
ङ्कः स्रक्ता नि ॥ उत्तरं मैत्रावरुणस्य यत्र इंद्रो जु मुखे यच्च वष्टी ति भवत्यही न स्रक्ता स्थाने ॥ प्रथमा अहात्स्वरसामसु होत्रका
रां शस्त्रा स्त्रि भवन्ति ॥ कहंतौ प्रगाथौ चोत्सु मुखी याम्ना भित्ती यंच वृहती कारं च वा ईता नो प्रायणी यो दयनी या वंजरे
रा भवन्ति ॥ सर्वे पि साहचर्येण ॥ उक्त्व मुखी यो स्रक्ते च दे अंतरेणा वा यस्थाने ॥ ऐकादिका उक्त्व याज्ञाः इति ॥ सर्वेषु हः सेका
दिका उक्त्व याज्ञा इति देश प्राप्ता नुवादः ॥ अस्य प्रशंसा ॥ प्रतिष्ठा वा एकाह प्रतिष्ठित्या एवेति ॥ अनुवषट् कुर्वती ति ॥ सर्वे पि
होत्रकाः सर्वेषु हः सुनुवषट् कारयाम कुर्वती ति देश प्राप्ता नुवादः ॥ अस्य प्रशंसा ॥ आहुतीना मे वशो त्या आहुती नो प्र
तिष्ठित्या इति ॥ द्विरभ्या सो ध्याय समाप्तौ मंगलत्व स्रचनाय ॥ ॥ इति श्री मन्ना धवमहात्मज विनायक महर्षे श्री कोषी त
कि ब्राह्मण भाष्ये एकोनविंशतमो ध्यायः ॥ वसनां वै प्रातः सवनमिति ॥ अतः परं होत्र काराणमधिकारे तृती य सवनमु
च्यते ॥ हविष्यं त्रा चरं ती ति प्रभृति मैत्रावरुण संबंधः प्रवर्तते ॥ वामदेव्या स्रक्ती य सवन इत्याद्यवश्यमिह वक्तव्यं ॥ ततः सर्वमेत

दवसरप्रदर्शनाय पुनरुच्यते ॥ वसनां वै प्रातः सवनमित्यादि होत्र अधिकारे व्याख्यातं तत्र व्याख्यानं द्रष्टव्यं ॥ यदि पूर्वोक्तमिह
पुनर्नोक्तं स्यात्तर्हि होत्र काराणं तृती य सवने आदित एव वा प्रवृत्तिरिति विकल्प संका स्यात्तत्र त्रित्यर्थं च पुनः कीर्तनं ॥ वामदे
व्या स्रक्ती य सवन इति ॥ हविष्यं क्रि प्रचारणं नंतरं वमसाना मुत्र पनंते ॥ अमसेभ्यो र्पितृती य सवने वा मदेव्या उवाचादे मे
वावरुणाः ॥ इहो यका तरा वसो न वा त इति वामदेव्याः ॥ शारवांतरा देता एवेति विषमोक्तं यत्ने ॥ अत्राख्यायिका रूपाय वादः ॥ हिय
स्मादामदेव स्रक्ती य सवन इंद्रा य सोमं प्रोवाचा ता वा आवतो हवि वत्या भवन्ति पुरो नुवाक्यारूपे रोति व्याख्यातं ता वा ऐंद्रार्ध
व्यस्त्रिदु मो भवन्ति ॥ यद्यथा प्राये आर्धव्य एताः प्रभृत्तुभ्य एका दशार्ध वंसा वा क्रमुर्विभे हो पुनवेति ॥ तथा पिया गे याज्ञा
स्याप्या दें दार्धव्यः ॥ एन देवा इंद्र मे वते नै दार्धवत्व करणेन सवन स्याद्भिभा जं सवनस्य करोति ॥ अत एव याज्ञा संबंधे नकारो
ऐंद्रार्ध वंत्वाय होत्र अधिकारे युक्तं ॥ तां वै नवान्वाह दरा चा अत्र वमसानुव्रयेति एता सनु पवत्रिमुद्रा वो पपादन माहा
यथा तु प्रायरां प्रारंभ सथो दय वं समाप्तिरित्यप्यत्र ॥ अथ होत्राः संयजंति ता सा मुक्तं ब्राह्मणमिति ॥ याज्ञा निर्देशा
यं स्मारयित्वा याज्ञा निर्दिशति ॥ अथ स्वत्या महत्यः पी तवत्या जगत्यो याज्ञा इति ॥ इंद्रावरुणा सुतया विति मैत्रावरुणः
॥ इंद्रा सोममिति ब्राह्मणं सी ॥ आवा वदंति तियोता ॥ तस्मात्समा कृत्वा योता प्रथमतया ततश्च यजती ति देवता सर्व

रुद्राप्रभृतयरेन्द्रावरुणादीनिदिदेवतानियथाक्रमंशंसंति। ग्रहानेवैतैः सत्कैरनुशंसंति। हियनोयहाएवदेवतावंतो गृहीता भवं
 ति॥२॥ चर्वणीधृतं मद्यवानमुक्त्वमिति मेवावरुणा इति। सोत्रिपातुरुपांतरं चतुःस्रक्तामुक्त्वा निभवंति। तत्र प्राकृती च
 त्तुःस्रक्ताः कानि चत्वारि चत्वारि स्रक्तानि शंसंतीति। सा च चर्वणीधृतमस्तम्भा घामिति चत्वारिंदावरुणा युवमधराय
 न आवां राजानाविति सूत्रेण सांख्यं दर्शिता। अस्या या वाचिका रस्तावता विकारेणातावत्या कृतं निवर्तते। तत्राद्ये हनि
 चतुर्णां विकारेणास्तीत्येवं परं वाक्यं। चर्वणीधृतमित्यारभ्य मेवावरुणाः शंसंति। तस्मात्तं ब्राह्मणमिति। चत्वारि चत्वारि स्र
 क्तानि शंसंतीत्येव॥ वासिष्ठो हरहः पर्यासो भवतीति। अतः परं द्वितीयादिष्वहस्तु विकारो वक्ष्यते। अहरहमेवावरुणास्यो वै
 शु वासिष्ठः पर्यासो भवति। शास्त्रांतरीयो विवेकः सूत्रे॥ आवां राजानाविति पर्यासस्तृतीयपंचमयो रदोर्मध्यमे च खंदो मे। पु
 नी खे वा मिती तरेषु द्वितीयचतुःषष्ठसप्ततवमेषु। अत्रारवायिकारूपेण वादः। हेति प्रसिद्धो। वसिष्ठ एतत्तमेवावरुणायाये
 तस्ये मेवावरुणा संबंधिनै क्रियाये तृतीय सवनं दर्शयति। तस्माद्वासिष्ठो हरहः पर्यासो भवति॥ ककुभु मेवावरुणा यत्रा यंती
 ति। तृतीये हने वा रुणा यत्रा यंति ककुभुश्च खंदो निदेशेन विधौ विशेषः॥ शास्त्रांतरात्कल्पसूत्रे॥ प्रमं हिष्टा यत्रा यंती
 अ इति सोत्रिपातुस्यो प्रगाथाविति॥ अनु रूपा दंतं तराणि यान्तेन्द्राणि जागतामुक्त्वा निताय पिशाखांतरे। तृतीये चर्वणीधृतमिति

नित्यं पद्मा। अस्यावति प्रथमो गोपुगच्छतीत्यमुवत्ताधीरात्स्वेंदावरुणा युवमधरायेतिसूत्रे। पूर्ववा रुणं द्वितीये मेन्द्रावरुणं।
 अतः पर्यासः इत्येवं जागतप्रभृतिचतुःस्रक्ता॥ तेनो समेवावरुणा ब्राह्मणा खंसिनो वशमानु कृत्य मेतीति प्रशंसा ब्रा
 ह्मणा खंसिनो उल्लिख्यं दशैतत्सर्गिकं वक्ष्यति उल्लिखितेषुः ककुबिति खंदः साम्ये नानु कृत्यं॥ अथ चतुर्थे हस्वे खंदो
 वत्तुं त्रयोप्यधिकृतः सत्वे खंदसि त्रयार्चि प्रणयंति। तत्रे न प्रकारेण त्वे खंदसि प्रतितिष्ठंतीति प्रशंसा॥ गायत्री
 ध्विति। वराणां मपि त्वं खंदो दर्शयति। गायत्री पुंमेवावरुणा यत्रा यंति बाधकाभावे उल्लिख्य ब्राह्मणा खंसिने। बाधका
 भावे उत्सर्गोयं। अनुष्टुप् सत्वाकाय। बाधकाभावे उत्सर्गोयं। उत्तरोत्तरिताया इति प्रशंसा। तथा सत्येवो मेवावरुणा ब्राह्मणा खं
 स्यत्वाकाकां चतुर्मिष्टुर्मिष्टु राराय फलंति तत उत्तरोत्तरिताया इति युक्तं। प्रवो वाजाः प्रवः सरवाय इति सोत्रिपातु रूपो
 एवापतिं दोरा सा चं सचेतसमिति जागतस्तु च। नित्येवा। प्रसमाजेष्ट हरिं द्राको वां करोति मेवावरुणा स्या हनि द्विती
 ये अतः पर्यासः। अत्रिं वो दधंत मयिं स्तोमेनेति सोत्रिपातु रूपो। न जान एव वाधत स्पृध इति जागतस्तु च। अरदुत्तुर्गः
 मुष्टी वां यत्त इति चतुर्थे इति चतुर्थे अंतमे पर्यासः। ब्राह्मणा खंस्यत्वाकाकायोः ककुबनुष्टुभौ दर्शयिष्येते॥ पंक्तिषु मेवा
 वरुणा यत्रा यंति पंचमे हति। प्रसंगाद्ब्राह्मणा खंस्यत्वाकाकायो रत्तुर्गं खंसी उक्ते इतः परमेवावरुणास्ये वाधिका रः पंच

महमेवाव रुपाय पंक्तिषु प्रणयंति। पांक्तं हि पंचमम हरिति प्रशंसा। आते अग्र इधी महिसो अग्रियो वसुरयितं मत्त इति
 स्तोत्रियः। आते अग्र रुचेत्यनु रूपः। अनानुदेव्य भोजमिराहवमिति जागतस्तवः। नित्योवा। प्रभुं ध्रुवमिंद्रावरुणा
 सुवमधरायेति पंचमे। अंते पर्वसः॥ द्वि पदा सुषष्ठे हस्तरायेतीति। मेवावरुणा यषष्ठे द्वि द्वि पदा सुप्रणयंति। द्वे पदं हि
 षष्ठम हरिति प्रशंसा। अयेत्वं न इति स्तोत्रियश्च तृतीयां करोति। अये भव सुषमिधेत्यनु रूपः। अत्र स्तोत्रियसाम्नां
 नामानि निर्दिशति द्वि पदा अयत्वा य। अयो इति प्रस्तुताधिकारेण ईं भद्र मुदंश पुत्रमिति सामानिकुर्वति। तुभ्येदसिंद्रपरि
 षि अये महिति जागतं त्वं उत्र रे त्रेकाहिकं वा॥ अयो द्वि पदा सहवराणांति। अयो इति प्रस्तुताधिकारे। अस्मि अष्टे द्वि पदा स
 हवराणां वे निश्चये शिल्पानि त्वानि भवंति। तस्मादत्र षष्ठे हनि शिल्पानि नास्यंते शिल्पेभ्यो नेद्रामगतान भवामेति। ततो द्वा
 रो हराण्यो अरंता ईस्यो नृणां मुप संशस्येकाहिको त्वो भवतः। अस्माकमत्र वितरस्त आसन्निति स्तोत्रियं भवंति। ३॥ आभा नेदि
 छे नात्र होतारतः सिंचतीति। षष्ठे हनि स्तुतानि स्तुतानि विधास्यंते वां प्रशंसां होतुः संवेधेनाह। अत्र षष्ठे हनि नाभा नेदि छे
 न स्तुते न ये यते नेत्यने न होता यज्ञानि न्यत्र्यर्थं रे तः सिंचति। तं रे तः सेकं मेवावरुणा यप्रयकृति। तदेतः समेवावरुणा वा ल
 खित्यामिर्विकरोति। नाभो नेदि छेति कटवती लीयोगादि दमि केति स्तुतमध्ये आवाया अरेतः सेकरूपत्वं। काल खित्याना म

स्तोत्रयमास्ति एतत्पत्वे च पांसनादेतो विसाररूपत्वं युक्तं॥ अयेत्वा वालखिल्या विहताः शंसति। अयेति प्रस्तुतो मेवावरुणा यत्वा
 वालखिल्या विहताः शंसति। प्रथमे द्वे स्तुते पद्यो विहरति। अभिप्रवः सुराधसंप्रसुक्तं सुराधसमित्येवं पद्येन विहरता पर्वणा
 एव संधौ संधावेनं रे त सेकं संभरति संयोजयति। अर्द्धं च शो द्वितीये। द्विकोक्तिः पूर्वा तदये द्वे न दये कृपा द्वितीये द्वे स्तुते वस्तुत
 तृतीया वस्तु त्वे अर्द्धं च शो विहरति। वे निश्चये द्वे कपले खंडे वा मदक्षिणे मिलिते ते कपले एव यज्ञ पुरुषस्य संदधाति। स च
 मृवंतृतीये। तृतीये द्वे स्तुते वस्तुतः पंचम षष्ठे रुच मृवं विहरति। कृत्स्नमेवेनं यज्ञ पुरुषं तत्रेन प्रकारेण संभरति संशंसं
 करोति। एवं यथा मृनो सां वरणो यथा मृनो विवस्वतीत्येते अर्द्धं च शः। उपमं त्वामघोना मेतत्त इंद्रवीर्यमिसेते रुक्कः विवर्ष
 स्यन्ना राशं सोमूरी दिंदस्य वीर्यं प्रति ते दस्य वेरु केति द्वे स्तुते नाराशं सेते विपर्वस्येत्। प्रथमं प्रति ते दस्य वेरु केति। ततो मूरी
 दिंदस्येते अविह ते एव शं मेतः। तस्माद्विपर्वस्येता मभी जायंते। अधो मुखा उच्चैः पाद इति॥ ४॥ ता ईं दूरो द्वां रो हतीति। त
 म्पुवाजि नंदे वज्रमिति स्तुतं ता ईं रा दृष्टमिति ता ईं तस्मिन् दूरो हरो हति। उत्र मा मृवं परिशिष्यदंसः पृविष्यदि ति पद्ये।
 ईवं शः सुषष्ठे न वानं विषष्टे द्विः पद्य इति विषुवत्कृतं हरो द्वां रो हति। वायुर्वेता ईः शीघ्रगामित्वात्। प्राणो वे वायुः
 प्राणमेव। स्थिरात् पुरुषे तत्रेन प्रकारेण दधाति। एतावतः शस्त्रे कदेशस्य क्रमं व सति। स्तोत्रियानु रूपो शस्त्रा वालखिल्याः

रां सतीत्यादिना। ततस्तस्य सौत्रमा मुपसंशस्यत्वा नीतिक्रमः। एवं चतुःस्रक्रान्तु क्वानीति नियमः पृष्ठे हनिन भवति। ते ब्राह्म
 राणां च सिने प्रयच्छति। मेवा वरुणस्य ल हो ह्यनि दर्शितानि। ब्राह्मराणां च सिने उत्सर्गितः सोमियानु रूपो दर्शितो। उल्लि
 क्तु ब्राह्मराणां च सिने इति। विरोधं हि तीये हनिव सति। गायत्री पु ब्राह्मराणां च सिने प्ररायेति द्वितीये ह त्रिति नव मेखे रं का
 इदानीं पृष्ठे एवा हनि सोमि विना नुरुपो नरं यच्छ त्वं तत्प्र सं ग से गत्याह। पृष्ठे हनि इमानु के भुवनासी पधामेति द्वि पदेति तिस्रो
 द्वि पदाभ्यु नुरुपः। जा गते त्वं प्र मेदि छायेति नित्यं वक्ष्यमाणं। अतः परमस्य वक्तव्यस्य संगतिः। तेनाभा नेदिष्टे न कते रेतः सेकं
 मेवा वरुणो न प्रारण धा नं प्रापितं हो ता ब्राह्मराणां च सिने प्रयच्छति। तं पुरुषं ता ते स ब्राह्मराणां च सी सु कीर्तिना रुषिणा दृष्टम
 प प्रा च इंद विष्णो अमित्रा निति सूक्तं सु कीर्ति सेन यो निना प्रतिगृह्णाति। प्रसूतं करोतीत्यर्थः। अथे तं वृषा कपि पंक्ति शं सं सं सं
 रां सतीति। अथेति सु कीर्ति शस्त्रा वृषा कपि शंसति। वृषा कपि ना दृष्टं विहि सो तो र सृ कतेति सूक्तं वृषा कपि सं सं सं सति। क
 थं। पंक्ति शं सं। द्वाभ्या मव साय द्वाभ्या मव साये केन प्रयोगेति पंक्तीनां। इती त्वं पंक्तीनां शंसः पंक्ति यो सो यथा स्यादिति क्रिया विशेष
 षणं पंक्ति शंसमिति। तथा तुं स्वये दसि त्रिति सं सं। नैरव शब्दः साधितः। अत्र विशेषः कल्पसूत्रे मध्यम सपाद स्य द्वितीया को नाम
 यो ररूपो नैरव सति। सर्व सिद्धि तीया हरे वै राजो नैरवः। द्वितीये हरे द्वादश कृत एके कंदी र्धं द्रुत्वां स्त्री त्वी न तरे रो ति वै र

जो नैरवः। उदाहरणं सूत्रे स्य ही कते पि वा सो म मिंद्रेत्यत्रापचा चं दी र्घं कृत्वां तरे एव यो द्रुत्वाः पंच मो दी र्घं तत त्वयो द्रुत्वा रवयो
 दी र्घं तत त्वयो द्रुत्वा इत्यन्यो दी र्घो यदि क्रियते तदा त्रयो दश सं पद्यते। यद्यं मो दी र्घो न क्रियते तदा तरे एव द्रुत्वा इति हीयते।
 ततः स्त्री स्त्री। निति वी क्षाया आदौ चो ते वा बाधो युक्तः। यदि द्वितीये हरे इत्यो प सेषि की सप्तमी। उपरि द्वादश कृत एव मे कै के दी
 र्घं द्रुत्वां स्त्री न तरे रोति। तदा त्रयो दशां गी कारो भवति। अत्र यत्रो ३३ इत्यादि द्रुत्वां। मर दृष्टा कपो ३ अर्थः पृष्ठे पु मत्स रेव
 त्र रस्मि नैरवः। प्रतिगरे विशेषः कल्पसूत्रे एव द्रुत्वाः। अत्र नैरवः सप्तमी। अत्र नैरवः सप्तमी। अत्र नैरवः सप्तमी। अत्र नैरवः सप्तमी।
 तिष्ठति। अथे तं कुं ता पं यथा चंद सं सं सतीति। एतद्द स मागो कुं ता य सं सं सं सति। यथा चंद स मिति यत्र चंद दसि शं सेने यो विशेष
 यस्तमनति क्रम्य। सव परकारवीयः सुप मया श्रितः सूत्रे दर्शितः। सर्वेषां कामानामेवोपे। कुं ते म हं ती द्वां शसु मा प्रो तीति। यु
 त्पत्याती ह्या ले शी घ्रा सा धनत्वात्। कुं ता पे रु चो वि रोष नम मिर्नि र्द्वाना ह मा रा शं सी तिस्रः तत्र न रा शं ससा विष्य त इति लि
 गा तरे भी तिस्रः। प्रेर भा सो मनी वेति लिं गा त। कार्या तिस्रः। इंदः कारु म च बुध रिति लिं गा तरे भी तिस्रः। यदि द्वादश
 रा के इति लिं गा त। भूते छ दसि सः। भूते व्या य सि न स इते छं त द्वादशीति किं वे तस्य द्वितीया व द्रुत्वा व नं भूते छ द इति। एता अत्र
 पु भो र्धं रं शं सति। पारि कि ती य तसः। आ सु गो ता परि कृत इति लिं गा त। ताः शंसति। ता सो त ती ये पा दे प्रथम चतु र्थ पो र्वं सु

जातं सोऽवाक एवामरुताष्टेन सूक्ते वैव्यामरुता प्रवो मे हे मतयो ये तु विल्व इत्येतेन वारयति ॥ अंखयति ॥ यथा वृक्षा
 कपो न्यंखसहदत्रापि न्यंखः ॥ प्रथमं विवरिषु न्यंखमानक एव इव वरति सलङ्गत्याचरति ॥ अस्मिन् सूक्ते तिजगती चंदन
 त्रशंसति तन्नैतसूक्तेनावाकप्रसुखा एनं जातं पत पुरुषममृता चंदसो हे तोर मृतत्वा यप्रजनयंति ॥ तेषां जमाना अम
 ततमाप्नुवंति वा गफलभोगेन ये वैषकुमहरूपयंति ॥ सोऽत्रियानुरुपौ शस्त्रावालखित्याः शंसति ॥ यद्यप्येवावाकस्य
 छेदनिशस्त्रमवाशिष्टमस्ति तदसते रुतर्जनी यंत्रयोदशर्चमित्यादिना ॥ इदं शंका निरासार्थं मंतराप्रवृत्तं ॥ बालखित्या
 रोहणीया वृषाकपिरेव्यामरुत्वस्त्वं संविशे वेरा रास्यते ॥ एवामरुतिविहिते धनाशंको द्वयः ॥ नाभा नेदिष्टे नात्र होतो रतः
 सिंघतिं मैत्रावरुणाय प्रयच्छति तं ब्राह्मणं संसिने प्रयच्छति तमवाकाय प्रयच्छतीति होतृसूक्तसंबंधे न विहितान्ये
 तानि सोऽत्रियानुरुपाभ्यां प्रागपि प्राप्नुवंतीति ॥ एतदंशं का निरासार्थं मिहे दं प्रवृत्तं सोऽत्रियानुरुपौ शस्त्रावालखित्याः शं
 सति मैत्रावरुणो नत्वादवेवेति ॥ एवं सोऽत्रियानुरुपौ वृषाकपिरेव्यामरुतं ब्राह्मणं स्यवाकाविति समानन्याय
 रीत्यासिद्धं ॥ आत्मा वै सोऽत्रियानुरुपौ शस्त्रस्य प्राणा बालखित्याः ॥ उदेति सत्वर्थे ॥ इमे प्राणा आत्मनं तर्हि ता आत्मानं
 तरेण न भवत्येव ॥ बालखित्या एव निर्वचनाय तदिति प्रस्तावे व्योम्नाः प्रष्टारः बालखित्या इति कस्मादिति ॥ ३३३३ वै निधि

राम.
१५७

तं यदुर्वरयोर्मध्ये स्थितमसंभिन्नं भवति ॥ पुरस्तादुर्वरमिन्नापरस्तादुर्वरमिन्नातयोः संबंधे मध्ये स्थितमसंभिन्नं भवति ॥ पुर
 स्तादुर्वरमिन्नापरस्तादुर्वरमिन्नातयोः संबंधे मध्ये स्थितं यदसंभिन्नमवृष्टं तच्चिलमित्याचरते ॥ इमे प्राणा बालमात्रा
 संभिन्ना मध्ये खेदरहिताः ॥ तत्र स्माद्यदसंभिन्नाः ॥ पुरस्तादं हिता सर्वशाखा सुहृदाणां परस्तादपि संहिता सर्वशाखा सुहृदा
 ॥ बालखित्यसंहितां केचिच्छासिने न पटंति ॥ अतो यदसंभिन्ना अहस्ताः ॥ खिलमिव खित्याः शाखादिभ्यो यः ॥ प्राणाश्चेत
 ततो बालाश्च खित्याश्चेति बालखित्याः ॥ ॥ ॥ तार्क्ष्ये दूरो हरां रोहतीति तदुक्तमिति ॥ तार्क्ष्ये दूरो हरां रोहतीत्यवापि तदुक्तं
 ॥ वायुर्वेता हः प्राणो वै वायुरिति प्राणत्वमुक्तं ततः सोऽत्रियानुरुपात्मानं मंतरेण न भवत्येव ॥ गायत्री बुद्ध्या स एव संसिने
 प्रणयंति द्वितीये हन्ति ॥ त्वेते कंदसि प्राणयंति गायत्री पुमेत्रावरुणाय प्रणयंति ॥ उल्लिख्य ब्राह्मणं संसिने नुष्टुप्सु वा
 वाकायेति सोऽत्रिया उत्सर्गं त उक्ताः ॥ इदानीं ब्राह्मणं संसिने उत्सर्गं यवा दमाह सोऽत्रियप्रसंग संगत्या ॥ ब्राह्मणं संसिने
 द्वितीये हनि गायत्री बुद्ध्या यंति तेन प्रकारेण ब्राह्मणं संसिने मैत्रावरुणस्य वशमेति ॥ साम्येनानुक्तं भजति ॥ ब्राह्म
 णं संसिनेः पंचानामक्रामुक्त्वा निश्चाये हनि सोमं ब्राह्मणं संसिने इति प्राकृतमुक्त्यं शस्त्रां वयमुत्सामप्रवे
 त्यस्मिन् प्रणयंति ॥ द्वितीये हनि ॥ एवाव्यसि वीर्युवारे वात्यस्य सृजतेति सोऽत्रियानुरुपौ गायत्री बुद्ध्या तं तवं ॥ प्रवः सतां

ज्येष्ठ तमायसु सुतिमिति। यत्तत्तमेति षड्दोषोऽदिभिरिति त्वं सर्वं सर्वत्र पर्यासात्। ततो व समासाः पर्यास इति चतुःस
 क्रता तृतीये ह नितंते मरुतस्वभिप्रगा यति सौविद्या नुरुपो ककुप्सुककुभ उल्लिह एव। जागते त्वं विविधिधातुप्र
 तिमानमोजस इति। अत्र कीरा इति सूक्तं त्वय्यी सौ। चतुर्थे ह नितो विद्या नुरुपो प्राकृता नुरुल्लिह। जागते त्वं यो
 नो हास आर्यो वा पुरुषु तेति। सर्वत्र प्रमं हि स्यायेति वा उदपुत इति सूक्तं। त्वय्यी सौ। पंचमे ह निद्रं द्राय सामगा यत
 तस्वभिप्रगा यतेति सौ विद्या उरुपा तुल्लिह जागते त्वं विद्ये त्वसे यजता यधुस्व इति। यजे दिव इति सूक्तं। त्वय्यी
 सौ। प्रमं हि स्याय वृहते वृहद्रम इति षल्वमिति। प्रासंगिकमेतत्। ब्राह्मणा चं सितः प्रथमे चंदे मे प्रमं हि स्याय वृह
 ते वृहद्रय इति षल्वं सूक्तं मेद्रं जागते भवति। जत्पल्वं मेद्रावरु रास्य यावत्त चं प्रमं हि स्याय गा यत कृता इति। तृती
 ये ह नितो विद्या नुरुपो प्राकृता नुरुल्लिह जागते त्वं विद्ये त्वसे यजता यधुस्व इति। यजे दिव इति सूक्तं। त्वय्यी
 सौ। एवं मेद्रावरु रास्य वरा मेतीति द्वितीये वरा गमन मुक्तं। कास्मी हरहः पर्यासो भवतीति। इदानीं ब्राह्मणा चं
 सितः सर्वत्राहर्ग रोययी समाहा कृत्स्न कृषिणा इष्टः कास्मी हरहो हर्ग रोययी सो भवति। अत्रैव सुप्रतरमिति प
 र्यास सत्तृतीय पंचमयो मध्ये व चंदे मे। अत्राम इद्रमिती तरेषु। अत्र प्रशं सारव्यायिका। कृत्स्न आगिर सो ब्राह्मणा चं सी

यायेकि याये तृतीय सव नंद दर्श। तस्मात्कास्मी हरहः पर्यासो भवति। अनुष्टुप् स्ववावाका यप्ररावेति तृतीये ह निति। यद्यप्य
 नुष्टुप् स्ववावाकाये तत्सर्ग स्यापि तृतीये ह नितो विद्या नुरुपो प्राकृता नुरुल्लिह जागते त्वं विद्ये त्वसे यजता यधुस्व इति। यजे दिव इति सूक्तं। त्वय्यी
 सौ। एतदुपजीव्या ह ते नो मादरा नुष्टुप् प्रायने नो स्मि कं भवेन ब्राह्मणा चं सितो वरा मेतीति साम्ये नावुक्तं।
 जत्पल्वं मेद्रावरु रास्य वरा मेतीति द्वितीये वरा गमन मुक्तं। कास्मी हरहः पर्यासो भवतीति। इदानीं ब्राह्मणा चं
 सितः सर्वत्राहर्ग रोययी समाहा कृत्स्न कृषिणा इष्टः कास्मी हरहो हर्ग रोययी सो भवति। अत्रैव सुप्रतरमिति प
 र्यास सत्तृतीय पंचमयो मध्ये व चंदे मे। अत्राम इद्रमिती तरेषु। अत्र प्रशं सारव्यायिका। कृत्स्न आगिर सो ब्राह्मणा चं सी

त्रयोदशार्च। एवमासकृतं सत्कारं कृतुं नितीयं त्रयोदशार्चं सति। एते देवैर्जागतां अनेन ब्राह्मणं सितं वा गमनमर्थं
 कमाह। द्विस्तावदावद्वा ह्यराणं सितं न एकाचोपेति। यो अद्रिभिर्दितित्वं मे कवारं पावमानीः शंसतीत्यधिकं ररा
 सवे सुतासो मधुमन्त्रमाः प्रमं हिंसा यो द्विभिर्दिति। यो अद्रिभिर्दितित्वं मे पूर्वसर्वत्रपरी सादिति द्वितीयवारं। एवं
 द्यावद्वा ह्यराणं सितं न सत्कारं दितित्वं द्वादशमवति। अत्रापि प्रयोगे द्विपुणं न क्रियते परंतु गराणे संख्यासंयन्त्रिमात्रमि
 त्यर्थः। एकाचोपेति कुंदो मे यो अद्रिभिर्दिति वै के त्वत्तेतत्। एवं त्रयोदश। कृतुं नितीयं त्रयोदशार्चं मिति वरागमनमु
 क्तं भवति। ब्राह्मणेन सत्कारं। सत्वे विवृतं सर्वत्र। भारद्वाजो हरहः पर्यसो भवतीति। भारद्वाजे न दृष्टः संवां कर्मणेति सदा
 यीसः। अत्रारण्याधिकमाह। भारद्वाजो हाहा वकी यो ये एतत्तृतीयसवनं ददर्श। तस्माद्भारद्वाजो हरहः पर्यसो भवति। ये
 सवे विपर्यस्यत्वा वा कइति विस्मये सूक्ते न सतः परो मात्रयेत्तत्तमा मुह्यति विपर्यस्ये संसति। ऐंद्रादनेतरं विस्मो नु क
 मिति साधारणं प्राप्तं न संसति। उक्तं यज्ञायेति त्वं पूर्वसर्वत्रपरी सादित्यधिकं साधारणं प्राप्तं न संसति। विशेषं प्राप्तं वि
 स्मो नु कं संसति। न मस्य वा वाद्यविहीनो नु कं प्रवृत्तः पातं मंधस इति। अत्र विपर्यस्ये सोपि न। पर्यसादित्यधिकं। इति
 रौ ब्राह्मणं सितं मे त्रावरुणो पर्यसो विपर्यस्यतः। द्वितीयादिपुषुनीषे वामिति पर्यसः। तृतीयादिषावांता जानादिति पर्य

राम-
१५९

सोमैत्रावरुणस्य द्वितीयादिष्वहम इंद्रं मतय इति पर्यसः। तृतीयादिष्वहमेव सुप्रतरं लाय मस्य त्रिति पर्यसो ब्राह्मण
 वंसितः। द्विपर्यसो मे त्रावरुणस्य ब्राह्मणं सीवेति। यद्वा हविंशेष मधुनोक्तौ॥ एकपर्यसो वा वा कइति भारद्वा
 ज एक एवोक्तः। तत्रासति यद्व्युत्पर्यसो वा वा कः प्रतिष्ठा वा अवा वा कः समापन हेतुत्वात्प्रतिष्ठित एव॥ ६॥
 एवं दृष्ट्यलहे उक्त्यानि होमकारणमुक्तानि। अधुना कुंदो मे पुहोत्रकारणमुक्त्यानि दर्शयति॥ षड्विंशतं मे त्रावरुण
 सत्त्वं विंशं सतीति। चतुर्विंशं चतुर्विंशतो मः प्रथमं कुंदो मस्तस्मिन्नहनि मे त्रावरुणः षड्विंशतं मं वां संसति। अत्र
 संख्याद्वेष्टेने वरास्यारि विधीयते। विशेषः पारवांतरात्कल्पसूत्रे दर्शितः। आते वत्सो मनो यमदायि रगामीति सो विमानु
 रूतौ प्रथमे कुंदो मे प्रथमा विराट्त्रा। वर्षणी धृतमस्तभा घामिति त्वो। एतो जागत वारुणो। इंद्रावरुणपुवम धराप न इति
 भवति। आवांराता नावित्येकादिक निवृत्तिः। इमानि शंभा गधेयानीति वंच। पुनीषे वा सररुसमिति पर्यसः। अत्र पंच
 मीति राट्त्रा। ततः षड्विंशतमिति पुक्तं। चत्वारिंशतं ब्राह्मणं सीति। ब्राह्मणं सी प्रथमे कुंदो मे चत्वारिंशतं मं वां
 सति। त्वेन इंद्राभरतं इंद्रावभरेति सो विमानु रूतौ प्रथमे कुंदो मे। प्रथमा विः। सर्वप्रमं हिंसी यमे इंद्रागते। उदपुत इति
 प्रथमोत्तमयोः कुंदो मयोरिति प्रकृतिप्राप्तं पुनरुक्तं तेना सेव सुप्रतरमिति निवृत्तेपो अद्रिभिर्दिति पूर्व के वात्र पर्यसः।

अथामंडमितिपूर्वसः॥उत्तमाविंशं वं चत्वारिंशत्॥वत्तुश्रुत्वारिंशत्तमद्यावाकइति॥यदिद्रवित्रयदिद्रोतेवतस्वइतिस्तोवि
 यानुरुपौप्रथमेछंदोमे॥एंदंजागते॥तदमेनव्यमंगिरसुदर्वतेत्यथोअजातशत्रुमजरासुर्वतीमितिपंच॥वाकतमनुर्
 नीवीयंडयोदशंवदाभवति॥नमर्तइत्यद्यावाकस्येद्रादनेतरंप्रथमोत्रमयोपुछंदोमयोः॥प्रवः॥पांतमेधसइतितिसः॥वि
 स्तोर्तुकमितिप्राकृतंस्मृत्तमपितिसः॥त्यक्ताविर्वर्तनेत्राउरंमतायेतित्वेपूर्वपयीसात्ता॥संवाकर्मरोगितिययीसः॥प्रथमो
 त्रमेविः॥एवंचतुश्रुत्वारिंशत्॥संख्यायाअर्थवादः॥तदिशतिशतंविशतंवाकृतोरहानि॥एयविभक्तिकानांरावीरांलहारा
 पायादाने॥अहानिचरात्रमप्यदिभक्ताः॥समुदिताविंशतिशतं॥तत्रेनप्रकारेणकतुमाप्नोति॥कतुनासंवत्सरंयेचसंवत्सरेका
 मास्तानाप्नोति॥पंचपंचसूक्तानिमेत्रावरुणाः॥शंसतिसर्वेषुछंदोमेधिति॥प्रथमेउदाहतेपंचसूक्ततादिवेचनीया॥मध्यमसुं
 दोमउदाह्रियतेउत्तमसुप्रेछंदः॥प्रियोनोअस्तुविषयतिरितिमध्यमेछंदोमेस्तोवियानुरुपौमेवावरुणास्योएंदंजागतेतुभ्येद
 मिंद्रपरिषिच्यतेमधितिसूक्ते॥वर्षणीधृतमितिनिर्णयः॥इत्यत्रमेछंदोमेस्तोवियानुरुपौएंदंजागते॥एवेवावागरेसंतु
 द्यइतित्वे॥आद्यायेअग्निमिधतइमाअभिप्रणोतुमइतिवास्तोवियानुरुपौ॥जागतमेतदेवावर्षणीधृतमितिनिर्णयः॥नहि
 तेह्रमितिस्तुक्तशेषउभयोः॥सुंदोमयोः॥इंद्राकोवावरुणोतिमध्यमेछंदोमे॥अष्टीवांयजइत्यत्रमेछंदोमेइमाउवाभस

राम.
१६०

यइत्यभयोस्तिसूक्तवः॥अत्रैवंसर्वत्रपंचसूक्तता॥सूक्ततास्तुक्तसमुदायेशक्तशब्दः॥जागतमेद्रमेकं॥वास्तामेकं॥एंद्रावरुणा
 निवीशियोअग्निमिधितित्वे॥स्तोवियानुरुपौकंसंख्यायांगरायेतेस्तुक्तसंख्यायानगरायेते॥पंचसंख्यायाअर्थवादः॥प्रश
 वोवेछंदोमाः॥पांताः॥पशवः॥पशुनामेवाप्येइतिव्याख्यातंतत्रतवा॥चत्वारिसूक्तानिब्राह्मणाछंसीशंसतिप्रथमेछंदोमेइ
 ति॥सूक्तास्तुक्तसमुदायेस्तुक्तशब्दः॥उदाहतेजागतेमेद्रमेकं॥वाहस्यत्यमेकं॥एंद्रावाहस्यतो रिमित्ययीसो॥प्रशवोवेछं
 दोमाअनुष्टुपावेपशवोयोचतुष्पादाः॥पशुनामेवाप्ये॥पंचपंचोत्रर्योरिति॥एंद्रागध्येद्रुमधोमदितरमितिमध्यमेछंदो
 मेस्तोवियानुरुपौब्राह्मणाछंसिनः॥एंद्रागतेनानाहित्वाहवमानाजनाइमइति॥प्रमंदिषायेतित्वेनित्यंवा॥प्रमेदिवइतिसू
 क्तं॥वाहस्यत्यं॥यस्तस्तेमेतिषट्ब्राह्मणाछंसिउत्तरयोपुछंदोमयोर्मध्येसूक्तानं॥अस्तेवसुप्रतरमितिययीसः॥एवेजागतेवा
 हस्यत्यं॥तीरेयं॥वाहस्यत्यानि॥पंचसंख्यायाअर्थवादः॥प्रशवोवेछंदोमाः॥पांताइतिस्वा॥एतोचिंद्रंस्त्रवामसरयायइत्यत्रमे
 छंदोमेस्तोवियानुरुपौ॥एंद्रंजागते॥अस्यप्रवोचघः॥समविभृतीति॥प्रमेदिषायेतित्वेनित्यंवा॥उदपुतइतिवाहस्यत्यं॥प
 सस्तेमेत्यादिप्रववत्॥पयीसः॥स्वकीयः॥अथामंडमिति॥एवंजागतेवाहस्यत्यं॥तीरेयं॥वाहस्यत्यानीति॥पंचसूक्तानि॥स
 एवात्रार्थवादः॥पंचसूक्तमंद्यावाक॥शंसतिप्रथमेछंदोमइतिउदाहतेजागतेमेद्रमेकं॥नमर्तइतिवैसवमेकं॥प्रवः॥पांतमि

तितिसुरेन्द्रो देसवस्तुस्ततस्तत्तुपयीसावितित्रीरेषेन्द्रो देसवति। अथिवा दः। यथा बो वे छंदो माः पांक्ताः पशवः पशुना मेवाप्ये॥
षट् षत्पुत्रयोः॥ उत्ररयोः छंदो मयोः षट् षट्पुत्रा मया वाकः-शंसति। पुरां भिंदुरिति मध्यमे छंदो मेवा वाकस्य सोऽपि यः
वस्तु चो नुरुपस्तती या तु प्रथमा ऐंद्रं जागते प्रते मे हे विदेष शंसि यही इति त्रयो दश। विलो नु कं वी र्यं रा। तिवैल्लवं। प्र
वः पांतं मंधसः समग्रं भवामि नो नरो व्य इति तत्वात् पूर्व। ततस्तत्तुपयी सोः॥ उत्रमे छंदो मेगा यं तित्वे तिसोऽपि यः नुरुपयोः ऐंद्रं ता
गते। अर्चा दिवे दृष्टे तेषु व्यं वच इति नव। दिवा क्षि दस्य वरि मा विप्रप्रथ इति चतस्रः॥ नमर्त्त इति वैल्लवं। प्रवः पांतं भवामि त्र
ति द्वे। ततस्तत्तुपयी सावेन्द्रो देसवैल्लवं। अनयोः प्रशंसाम्॥ षट्पुत्रा वः संवत्सरः संवत्सरेत्येवाप्ये॥ नतुरा हावा निरा स्तारि। अ
हं गीरो य्क क्लो पुप्रकृति वच्चत्वार आहा वाः॥ पशवो वा उक्ता निवत्तुपयी येष शो वा यो चतुप्या दाः पशुना मेवाप्ये॥ षट्पुत्रा
हमे वा वरुणास्य पंचाहा वं भवतीति। मे वा वरुणास्य षष्ठे हनि पंचम आहो वो ईशे हारी यशं सनस्या दो भवति। पशवो वा उ
क्ता निपांक्ताः पशवः पशुना मेवाप्ये॥ ऐकाहिका उक्ता यात्या इति। प्रकृति प्राप्ता नुवा दः। अंते प्रतिष्ठा पुक्ततरेति प्रशंसाविका
र्यः॥ प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एवेति॥ अनुवषट् कुर्वतीति। अनुवा दः प्रवद्वप्रयोजन वात्। आहुती नो मवयं ता आ
हुती नां प्रतिष्ठित्या इति॥ १॥ पंचद्वंदं सिरात्रो शंसंतीति। रात्रि पयी या होतु प्रसंगे सर्वेषां उक्ताः॥ अथ यत्प्रथमे षु पयी ये षु प्रथ

तदागाराधर्मीनास्मानिनाप्रतिस्विकारसदशाग्नीषोमीयादिसादीचिरुद्धानिति निरूपितं द्वादशाध्याय्याविश्वजिद्वियं पृथग्
 येऽष्टशतं गंतं निर्विश्वजितः पृथग्ः पड होभिजिद्विश्वजिद्वेति । तस्मिन् सर्वसंदर्भिराहोस्ति हरा यागदक्षिराप्रसहं द्वाद
 शं शतं दक्षिणेति विचार्य कंगरा यागदक्षिरोति । अहं गीरो चतुर्दशमस्यादिति ॥ ॥ अथ यत्रिरो अद्भुवन्ती त्रिष्टुभमाश्विनो वस
 यदस्य उरोनुवाकामन्वाहेति यज्ञः केच नाग्निष्टोमसंस्थाः केचनोक्थं संस्थाः केचनपोलशि संस्थाः केचनस्यग्निष्टोमसं
 स्थाः केचनतिरात्र संस्थाः । सत्रातिरात्र संस्थाश्चिनेशसं प्रागुक्तत्रपुरोनुवाका संबंधि मेत्रावरुण होत्रक विषयमित्यत्रोच्य
 ते । आश्विनो वस्यदस्य पुरोनुवाकां त्रिष्टुभंतिरो अद्भुवन्ती मद् ॥ इमे सोमासन्तिरो अद्भुवन्ती इति धेयाध्यायेतः पठिता
 मन्वाहे मेत्रावरुणः ॥ तिरो अद्भुवन्ती येष इति । होता यद्दक्षिणा सोमानो तिरो अद्भुवन्ती मित्यादिकः धेयो मेत्रावरुणस्य तिरो अ
 द्भुवन्ती वा भवति उभयोः प्रशंसा हि यस्मात् सोमासन्तिरो अद्भुवन्तिरो भूतेऽस्मिन् देविने भवा भवन्ति । अद्भुवन्तीरेवेति नियमा
 दिलोपाभावः ॥ अथो वलं वैवीर्यं त्रिष्टुभित्यादि छंदः प्रशंसा ॥ चतुराहावा म्या सोमस्यातिरिक्तो कदाचि भवन्ति । अतो यमः
 अतिरिक्तो काख्य संस्थाति वदो यो तिष्टोम आस उरुम हत् । प्राप्ता यत्रे च द्वितीयेति समासः । यमपतीतरा त्रिष्टुभान्क
 रातीति यामः ॥ आतो रुयाम इति वचो दरादि तादुरो रंतलोपः तस्मिन्नाश्विना द्दुर्होतुर्मेत्रावरुणस्य द्वादशाहं सिनो छावाक

स्येति च त्वार्यतिरिक्तो कदाचि भवन्ति । तानि चतुराहावानि भवन्ति । जरा बोधजमाणा इति तोत्रिया वुरुपो होतुरित्यादिना कल्पसू
 त्रेण पर्याख्यो यजीवनेन दर्शितानि । पशवो वा उक्थानीत्यादि प्रशंसा व्याख्याता ॥ केच यत्याः परिधानीयाः कुर्वते इति ।
 हेत्रपतिरावो पलक्षिताः हेत्रपत्याः । यत्कत्र पदार्थः ॥ ताः स्वसुशस्त्रेषु परिधानीयाः कुर्वते । हेत्रस्य पतिनेति त्रयारांति
 सः परिधानीयाः शंसनो देवः सविता वायमाणा इत्युक्ता वाक्येयत्काः । प्रशंसा वै निमित्तं हेत्रमियं पृथिवी तत्रैव प्रकारे
 णास्यामेवादीना यामतिसमृद्धा यामंततः प्रतिष्ठास्याम इति । एतन्मानसमनुयुक्तं । अस्यामेव तददीता यामंततः प्रति तिष्ठ
 ति ॥ अथ यत्रिरो अद्भुवन्ती त्रिष्टुभो याज्या भवन्ति । एवामो यामस्यातिरिक्तो केषु तिरो अद्भुवन्ती त्रिष्टुभो याज्या भवन्ति । इमे सो
 मासन्तिरो अद्भुवन्ती इति होतुः । इमे मे द्रा सोत्या यातं निवत आनो गच्छतं हवनेति याज्यामेत्रावरुण प्रभृतीनां तिरो अद्भुवन्ती सोमा
 भवन्त्यथो वलं वैवीर्यं मित्यादि प्रशंसा व्याख्याता ॥ अनुवषट् कुर्वतीति ॥ अनुवषट्कारागं कुर्वतीति । आहुतीनामेव शंसा
 दि व्याख्याता । एवमस्मिन् गोविशेषो दृष्टव्यः । विश्वजितः शतं सवनं कयापुभीयं चातुर्थी द्वि केचैकाहिकात्पूर्वरातीति मरु
 त्वतीयं वृहदेराजगर्भं होतुः पृथगित्यादिरेकाहिकान् सोत्रियां च स्ता विश्वजित्सर्वपृथा त्रेता त्रियां छंसंतीत्यादि । अनुचर
 प्रभृतिषु छातृतीयसवनमिति ॥ एवं होत्रकारां कर्म सर्वत्र दर्शितं । यत्र न दर्शितं तदप्यतिदेशतः कल्पसूत्रे प्रदिष्टं । चतुर्विंशो

शस्त्रं प्रथमा छंदोमात्सर्वेषां यच्चतुर्गो द्वितीयप्रमृतीनां तच्चतुर्गो माभिन्नविकानां तृतीयप्रमृतिभ्यः स्वरसामस्वित्यादिना
 ॥ अथ हारियो जने न चरंतीति । सर्वयोगेषु समाप्तिः पूर्वी क्रास्मायते पुरोनुवाक्यायामेवावसुता अनुच्य जगत्पायजती प्र
 र्वी कं समा न कर्तृकत्वे मेवावसुता स्पष्टोत्पुरुषत्वात् । तस्या उक्तं वा सरामिति वलं वै कीर्त्यं विष्टुविते तावत् ॥ अथ य
 दति प्रेषस्य पुरोनुवाक्यामचाहेति । अहं रोंत्पादकः पूर्वी शिष्यान् हानितानि यत्नी संयाजंता निते चयं यत् इति याज्ञा
 हारियो जनस्येति विशेषः । तस्यामनुवस्य द्रुत हारियो जने सत्यसं प्रेषितो मेवावसुताः पराया हिमघवन्ना वया हीत्ये
 तां पुरोनुवाक्यामति प्रेषस्य वसमा रास्य संबंधिनी मन्वाहा । अस्या अनुवाक्याया हारियो जना नुवाक्याय गतार्थत्वमाशंक्य
 प्रशंसा माहा । अवीर्यो ह वा उ संप्रेषो यो पुरोनुवाक्य इति । यथाधिकः प्रेष इन्द्रस्य गता गति द्योतकस्तथेयं पराया हिमघव
 न्ना वया हीति गता गति द्योतिका । जायेदं मघवन्नि पुरोनुवाक्या विकलिता तस्या यपि गता गति द्योतनमेव । अथो हि दे
 वत्ये पुवेदति । अत्रैतदुच्यते । यदि सोमया ग इष्टि प्र कृतिकः स्यात्तर्हि पुरोनुवाक्या कार्प्यार्थः पुरोनुवाक्याः स्फुर्नत्वे व
 तेन न पुरोनुवाक्या शब्दो यो गिको ननु कार्य प्रमुक्तः । अत एव हि देवत्ये पुपुरोनुवाक्या भवेति । सर्वेषु वप्रस्थितेषु उन्नी य
 मानस्रकं पुरोनुवाको त्कं तस्मादस्य पुरोनुवाकां पुरोनुच्यमानामन्वाहा । अथ यदति प्रेषमाहेति । इहमद एवमघवन्नि स

ति प्रेषमाहा । परमेवैतदहरमिवदति । परेद्वित्वा गंतव्यमिति वदति । एतदहरम्यारभ्य परमेवोत्तरमेव सिद्धिमप्यर्प्यं तं वसंति
 यजमाना इति हस्मादकौषीतकिः । द्विरभ्यासो ध्याय समासो मंगलत्व सूचनाया । स्मारं स्मारमनुमान सरसोत्सासेनना
 मात्तहं भास्वद्वा सारमा व्यन्न न कृतो प्रावीदृ तं वा कृतिं । तद्ध स्मार्थरा माचरामिव रदेवेदांत वेद्ये परे ब्रह्मं द्वा घमिलाष प्र
 रता परे श्रीरमचंद्रे त्रपि ॥ १॥ श्रीमांसादपदी सनिरीयमहाभाष्यार्णो म्फल्लसदुग्धां भोषिसमप्रमोदजनकं सत्ककर्तृ
 संख्यो ज्ञत्वं । वेदव्याप्तिवत्तुष्टयं गुरुपदद्वंद्वार्चका शोधितं श्रीमद्रमद्विनायकस्य वदने वा संविधेः सदा ॥ १॥ इति
 श्रीमन्माधवमहात्मजविनायकमद्वक्ते श्रीकौषीतकि ब्राह्मणभाष्ये त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ॥ संवत् १७४४
 समयनामजेठसुदि चतुर्दशी बान् अतवा ॥ तादिन पुस्तक लिख्यते ॥ ॥ ६॥ ॥ रामकृष्ण ॥ ९॥ ॥

